

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЦЕНТР ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Київ
Педагогічна думка
2012

УДК 159.9(07)
ББК 88я7
В20

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Львівського науково-практичного центру
професійно-технічної освіти НАПН України
(протокол № 4 від 18 квітня 2012 р.)*

Рецензенти:

*Рибалка Валентин Васильович – доктор психологічних наук, професор;
Сікорський Петро Іванович – доктор педагогічних наук, професор.*

Васянович Г. П.

В20 Основи психології : навчальний посібник / Григорій Петрович Васянович– К. : Педагогічна думка , 2012. – 114 с.

ISBN 978-966-644-268-3

У навчальному посібнику розкривається основний зміст, завдання, функції предмету психологія. На основі вивчення значного масиву наукової літератури викладено головні напрями сучасної психологічної думки, окреслено галузі психологічної науки, визначено рівні вияву психіки та схарактеризовано індивідуально-психологічні особливості особистості. Проаналізовано вчинкові активність особистості, розкрито сутність понять «Я-концепція», «психологія діяльності людини», представлено пізнавальну та емоційно-вольову сфери особистості.

**УДК 159.9(07)
ББК 88я7**

ISBN 978-966-644-268-3

© Львівський науково-практичний центр професійно-технічної освіти НАПН України, 2012
© Васянович Г. П. ,2012
© Педагогічна думка,2012.

ЗМІСТ

ГЛАВА 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА	5
1.1. Предмет і функції психологічної науки	5
1.2. Основні напрями сучасної психологічної думки	13
1.3. Галузі сучасної психологічної науки	19
ГЛАВА 2. РІВНІ ВИЯВУ ПСИХІКИ: СВІДОМЕ, НЕСВІДОМЕ ТА ПІДСВІДОМЕ	23
2.1. Свідоме	23
2.2. Несвідоме	25
2.3. Підсвідоме	28
ГЛАВА 3. ОСОБИСТІТЬ ТА ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.	30
3.1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність» та їхні характерні ознаки	30
3.2. Задатки та здібності людини	32
3.3. Обдарованість талант, геніальність	35
3.4. Психологія темпераменту і характеру	36
ГЛАВА 4. ВЧИНКОВА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ВИДИ	42
4.1. Вчинок як осередок психічного	42
4.2. Вчинковий смисл психічних феноменів	44
4.3. Вчинок як рушійна сила розвитку психічних процесів, станів, властивостей особистості	45
ГЛАВА 5. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ТА «Я-КОНЦЕПЦІЯ»	51
5.1. Сутність поняття «Я-концепція»	51
5.2. Стадії розвитку людини	52
5.3. Когнітивний, емоційно-ціннісний та вольовий компоненти у «Я-концепції» особистості	54
ГЛАВА 6. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ	60
6.1. Поняття про діяльність та її структура	60
6.2. Види і типи діяльності	64
ГЛАВА 7. ПІЗНАВАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ	67
7.1. Психічне як процес	67
7.2. Психічне відображення	67
7.3. Увага та її види	70
7.4. Сприймання	72
7.5. Спостереження	73

7.6. Мислення	74
7.7. Уява	75
7.8. Пам'ять і забування	77
ГЛАВА 8. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ	82
8.1. Поняття «емоція», «почуття» та їх структура	82
8.2. Воля як психічний процес	84
ГЛАВА 9. ПСИХОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ	90
9.1. Психологічні механізми управлінської діяльності	90
9.2. Психологічні особливості управління у сфері виробництва, бізнесу, освіти, культури	93
9.3. Мотиви і потреби в управлінській діяльності	96
9.4. Психологічні особливості стилів управління та психологічні основи прийняття управлінських рішень	98
9.5. Психологічні типи керівника	100
9.6. Взаємодія та види ділового спілкування керівника з підлеглими	101
СЛОВНИК ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	106
ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА	108

ГЛАВА 1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

1.1. Предмет і функції психологічної науки.

1.2. Основні напрями сучасної психологічної думки.

1.3. Галузі сучасної психологічної науки.

Ключові слова: психологія, психологічне відображення, активність, нервова система, психологія особистості, психологічна наука.

1.1. Предмет і функції психологічної науки

Вивчення студентами першої теми курсу доцільно спрямувати на усвідомлення категоріального ладу психології як науки, основних етапів її історичного розвитку й виявлення механізмів психіки людини, співвідношення психіки і свідомості, визначення єдності і розбіжності психічних процесів, властивостей і станів, а також знаходження зв'язку психології з іншими науками й ознайомлення з основними напрямками сучасної психологічної думки.

Студентові варто звернути увагу на те, що в сучасній психологічній науці існують різні підходи щодо розуміння психології як науки. Наприклад, один із них характеризує *психологію як вчення про душу* (Джемс Селлі, Генрик Кжистечко, Юзеф Макселон, Анджей Ягелло), другий – як *вчення про закономірності розвитку й функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності, вчинки й поведінку людини тощо* (Лев Виготський, Сергій Рубінштейн, Олексій Леонтьєв, Григорій Костюк, Володимир Роменець, Олександр Киричук, Віталій Татенко). Прибічники першого підходу аргументують свою позицію не лише з погляду етимології слова «психологія», яке походить від двох грецьких слів: «псюхе» – «душа», «логос» – закони природи (тому психологія визначається як «закони життя душі»). Вони намагаються застосувати історико-філософський, теософський методи в обґрунтуванні психології як вчення про душу. Зокрема:

а) посилаються на відомих філософів і теологів Давньої Греції й епохи Середньовіччя: Фалеса з Мілета, який вважав, що душа – це те, що є вищим, яке скеровує інші форми існування, додає тілам досконалості;

б) використовують теорію Платона про вічні, досконалі ідеї, первинність, цілісність і незалежність душі від тіла;

в) аргументують свою думку тим, що душа – це джерело руху для тіла, це форма або енергія обмеженого тіла. Душа й тіло органічно творять цілісну єдність (Арістотель);

г) послуговуються уявленням Августина Блаженного, згідно з яким людина – це, найперше, розумна душа, що є даром Божим, виявом його творчої мудрості, сили й милості. Одна із особливостей душі – здатність пізнавати себе саму;

д) дотримуються принципу Томи Аквінського, згідно з яким душа й тіло є недовершеними субстанціями. Лише в результаті їх нерозривної єдності виникає цілісна субстанція – людина. Водночас, душа як самостійна субстанція не зникає зі смертю тіла, вона є безсмертною і має найвищу владу – розум і волю [106, с. 12–13].

Послідовники другого підходу ґрунтують свої висновки на тому, що психологія – це така наука, яка дає систему знань про закономірності, механізми, психічні факти і явища в житті людини. Психічні факти виявляються об'єктом, *зовні*: в міміці, психомоторних діях, рухах, діяльності й творчості і суб'єктивно, *внутрішньо*: у відчуттях, сприйманні, увазі, пам'яті, уяві, почуттях, волі тощо. Їхній зміст може осягатися або існувати в неусвідомленій формі. Осмислюючи взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього в психіці людини, студентів важливо навчитися виявляти причини суперечностей між ними, а також знаходити правильні шляхи і методи їх розв'язання. Адже від правильного їх розв'язання залежать реальні відносини між людьми, між особистістю і суспільством, ставлення людини до самої себе. До

основних механізмів вчені відносять: відображення, проектування й опредметнення – докладання людиною зусиль і хисту до формування матеріальних речей або знакових систем.

Психічне відображення містить у собі систему функцій, які регулюють діяльність людини. У чому це виявляється?

По-перше, психічне відображення має *активний характер*, зумовлений пошуком та добиранням відповідно до умов середовища дій.

По-друге, психічне відображення має *випереджальний* характер, забезпечуючи функцію передбачення в діяльності та поведінці.

По-третє, кожен психічний акт є результатом дії *об'єктивного через суб'єктивне* відображення, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя.

По-четверте, у процесі діяльності *психічне відображення постійно поглиблюється, вдосконалюється і розвивається*.

Проектування. Основна функція проектування – впорядкування й гармонізування смислів відображення відповідно до мети дій або діяльності людини.

Шлях проектування – це сукупність і послідовність розумових або психомоторних дій, внаслідок чого постають *образи, схеми або знакові системи* – теорії будови матеріальних предметів або дій машин, споруд, їх вузлів, а також власних дій, сприяють виконання теоретичних або практичних завдань.

Але перед людиною відкривається можливість конструювати, створювати, будувати і розглядати предмети та явища з елементів відомого і невідомого – в межах потенційної здійсненності.

Опредметнення. Опредметнення є елементом свідомої і доцільної діяльності людини. Ця діяльність має три основні форми:

1) матеріальну: виробництво, тобто фізична робота і праця, в процесі якої людина перетворює і втілює себе в навколишньому світі;

2) вироблення та інтерпретація змісту відображення, добір цінностей, розумові операції і переживання тощо, які є конструктивними елементами будь-якого виробництва;

3) творіння себе самого – розвиток душевних і духовних потенцій, а також усунення різних форм відчуження.

Отже, опредметнення – процес перетворення і втілення людських душевних сил і здатностей *із форми живої активності в образ застиглої предметності*. В.І. Вернадський назвав те, що створила людина *ноосферою* – *сферою людського розуму*.

Психічне життя людини виявляється:

1) в активності, що існує суб'єктивно, внутрішньо;

2) в активному ставленні до довкілля;

3) в активному втіленні відображуваного і перетвореного (образу, думки чи почуття) на зовнішнє (предмет чи явище).

Активність людини є суб'єктивною і включає в себе її відображувану діяльність – відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву.

Активність, як ставлення до довкілля, виявляється у формі емоційно-вольової діяльності, різноманітних почуттів, переживань, а також проявів волі і вольових якостей. Важливим аспектом психічного життя є спонуки до активності – потреби, інтереси, переконання, ідеали тощо.

Особливу групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні властивості особистості – здібності, темперамент, характер та її психічний стан – піднесеність, пригніченість, збудженість, байдужість та ін.

Уявлення про психічні явища людини, як відомо, мають свою історію. Тому студентові важливо добре усвідомити етапи історичного розвитку психології. Адже наука не є спон-

танним виявом розуму, вона народжується і розвивається під впливом потреб суспільства, соціальної практики. Тут у пригоді стануть праці відомих психологів – істориків, а саме: Б. Г. Ананьєва, О. Р. Лурії, О. В. Петровського, В. А. Роменця, С. Л. Рубінштейна, М. Г. Ярошевського та ін. [3; 68; 94].

Історики психологічної думки доводять, що об'єктом психологічного дослідження виступає психічна реальність, яка не залежить від пізнавальних можливостей людини, а предметом психології є людина, яка змінюється під впливом соціальних явищ. Отже, щоб простежити особливості розвитку психіки людини на тому чи іншому етапі необхідні знання про рівень розробки системи категорій, в яких представлена психічна реальність. Все це стає можливим за умов аналізу реальної еволюції психологічної думки. У цьому аналізі вітчизняні вчені ключову роль відводять *принципові детермінізму*. На його основі відбувається періодизація розвитку психологічної науки у такій послідовності: передмеханічний детермінізм, механодетермінізм, біодетермінізм, соціодетермінізм.

Передмеханічний детермінізм зароджувався в період розпаду родового ладу. В цей час міфологічні уявлення про душу були відсунені її раціональним поясненням. Вони ґрунтувалися на ідеї взаємодії матеріальних стихій. Така орієнтація, що мала конкретний соціальний зміст (реальне визволення індивіда від родових форм залежності і відповідної ідеології), визначила могутній злет психологічної думки епохи античності.

І на Сході, і на Заході початкова форма причинового пояснення душевних процесів полягала в тому, що почуття, темперамент та інші психічні властивості ставилися в залежність від змішування й зіткнення матеріальних елементів. Проте Захід у причиновому аналізі психічної діяльності зробив значно потужніший крок уперед. Пояснення цьому слід шукати не в тому, що західна психологія займалася дослідженням організму, а східна (індійська, китайська) – спекуляціями про наднатуральність душі, а в особливостях передусім соціально-економічного розвитку. На Заході із зародженням капіталістичних відносин між людиною і природою постає машина. Це спричиняє зміни й у психіці людини, відносинах між людьми. Принципи механіки стають домінуючими, виникає вчення механодетермінізму.

Механодетермінізм виступив як методологічний регулятор досліджень природи людини. Він дав психології такі важливі теорії:

- причинову теорію почуттів;
- вчення про рефлекс;
- соціативну теорію;
- вчення про механізм емоцій.

Результатом промислового перевороту стало те, що розвиток психології на Заході в новий час пішов іншим шляхом, ніж на Сході, оскільки він залишався в межах феодальних відносин.

Від Арістотеля до Декарта непохитною залишалася схема «трьох душ» – рослинної, тваринної, розумної. Гервей відкрив кровообіг, і тим самим заперечив наявність рослинної душі. Декарт, відкривши рефлекторну природу поведінки, обґрунтував можливість науково-причинового пояснення сенсомоторних актів – того, що століттями вважалося ефектом дії тваринної душі. Отже, два рівні виявлення життєдіяльності отримали детерміністське тлумачення за зразком технічних приладів, в яких є наявною практика людини, її виробнича діяльність.

Слід звернути увагу, що саме в цей час у вищій рівень активної діяльності людини починають включати саморефлексію (самосвідомість). Утворюється інтроспективна концепція свідомості з її основним постулатом: психічні явища відкриваються лише тому, хто здатний бачити їх своїм внутрішнім оком. У цих явищах вбачалася «власність» Я, яке стало свого роду «гомункулусом» (що перебуває в ділянці мозку). Як зазначав М. Г. Ярошевський:

«Уся історія боротьби за детермінізм — це історія подолання версії про гомункулус, який є головним агентом мозку» [165, с. 35].

Ідея механодетермінізму й інтроспекціонізму тяжіла над західноєвропейською психологічною думкою протягом двох століть – від середини XVII до кінця XIX століття.

Новим етапом у розвитку психологічної думки став біодетермінізм, пов'язаний, здебільшого, з іменами Ч. Дарвіна й К. Бернара. Біодетермінізм означав не лише інше, ніж у його попередників трактування детермінації життєвих процесів, а й інший підхід до систематизації. Передусім архетипом наукової думки була жорстка система – машина, яка вимагала для управління зовнішньої для неї руки машиніста. Це повністю відповідало дуалістичній схемі поведінки, де функцію «руки» стосовно «машини» людського тіла, здатного відчувати, мислити і доволно діяти, виконував «гомункулус» (свідомість, воля, «Я»).

У контексті біодетермінізму система набувала гнучкості, адаптованості до середовища, самоорганізованості, саморегуляції, причому всі ці ознаки, на які постійно зазіхав віталізм, пояснювалися тепер суто матеріальними законами і факторами (природний відбір у Ч. Дарвіна, механізм гомеостазу, рухома рівновага стану певної системи у К. Бернара). Біодетермінізм у єдності із біосистемністю створив нову модель організму, спричинивши тим самим глибокі зміни і в розумінні всіх його функцій, зокрема, психічних. Новий переворот у науці зумовив появу *психодетермінант*. Отже, на зміну біодетермінізму прийшов *біопсихічний детермінізм*.

Студентові важливо з'ясувати сутність специфіки цього наукового явища. Тут буде до речним нагадати, що в XVII ст. психічне (душа) із самостійного начала перетворилось на продукт діяльності механізму, який складався із м'язів і нервів. Нові відкриття ґрунтувалися на фізіологічних дослідженнях – *вченні про рефлекс і про органи чуттів*. По-перше, було встановлено, що локомоція (активне пересування тварин у просторі – повзання, плавання, політ) перебуває у причиновій залежності не лише від механічних впливів на нерво-м'язовий субстрат, а й від психічної змінної – сенсорної функції. По-друге, дослідивши почуття людини, було зафіксовано, що зміст категорій образу і дії залежить не лише від фізичних стимулів та устрою організму, а й від психіки людини. Поглибленому вивченню окресленої проблематики сприятиме самостійне опрацювання студентом творів німецького вченого Г. Гельмгольца, особливо таких його праць: «Вчення про слухові відчуття як фізіологічна основа теорії музики», «Фізіологічна оптика та осмислення висновків, які зробив Г. Фехнер щодо інтенсивності й окреслення «порогу відчуття» у праці «Елементи психофізики». Також бажано ознайомитись і з фундаментальним дослідженням В. Вундта «Основи фізіологічної психології». Проте особливого студіювання студентом потребують роботи І. Сеченова «Рефлекси головного мозку», «Елементи думки», в яких геніальний учений перший представив психологію як науку. Його концепція заперечувала гомункулус, вона вводила нові психодетермінанти у вигляді відчуттів-сигналів і роботи м'язів.

І. Сеченов обґрунтував ідею про те, що всі акти свідомого і несвідомого психічного життя за своєю структурою і динамікою рефлексорні. При цьому рефлекс він трактував не як механічну відповідь нервового центру на зовнішній стимул, а як узгоджений рух із відчуттям, що виконує сигнальну роль. І. Сеченов висунув програму побудови нової психології, яка б спиралася на об'єктивний метод і принцип розвитку психіки в реальних життєвих зустрічах організму із середовищем.

Ідею І. Сеченова продовжували досліджувати його співвітчизники І. Павлов, В. Бехтерев, П. Анохін. Зокрема І. Павлов створив *вчення про дві сигнальні системи*. Згідно з цим вченням, тварини у своїй поведінці керуються зоровими, слуховими і нюховими образами, що є для них сигналами окремих природжених подразників. Тому вся психічна діяльність тварин, формування у них умовних рефлексів відбувається на основі першої сигнальної системи.

У людини поряд із першою виникає і розвивається друга сигнальна система, пов'язана з мовою. «Другі сигнали» – це почуті чи прочитані слова, а також знакові системи різного рівня узагальнення, що позначають предмети та явища і виступають як «сигнали сигналів». Вони значно розширюють і якісно змінюють фонд умовних рефлексів людини. Ґрунтовну аргументацію цих ідей студент знайде у праці І. Павлова «Двадцятирічний досвід об'єктивного вивчення вищої нервової діяльності (поведінки) тварин» та ін.

Прибічники біопсихічного детермінізму шукали шляхи до *детермінізму соціопсихічного*. Останній, як відомо, ставить психічні явища у залежність від дії соціальних чинників. У цьому контексті студентові слід самостійно проаналізувати такі питання:

- по-перше, чому вважається, що саме марксизм сформував теорію соціопсихічного детермінізму, адже наявність соціодетермінант легко знайти у працях французьких матеріалістів, російських соціал-демократів, теорії психоаналізу та ін.;
- по-друге, на яких засадах і якою мірою теорію можна вважати *динамічною й гуманістичною* (визначення Е. Фромма)?
- по-третє, чи можна вважати положення про пряму залежність розвитку психічних явищ від економічних справді науковим?

До того ж, студентові слід самостійно опрацювати і питання, пов'язані із співвідношенням, місцем і роллю детермінізму й індетермінізму. Тут йому важливо усвідомити, на яких засадах виникають індетерміністські вчення, у якому пункті індетермінізм заперечує причинний зв'язок між соціально-економічними і психічними явищами та ін.

Вивчення основ психологічної науки передбачає ознайомлення студента із будовою *нервової системи*. Її структура описана практично у кожному підручнику з психології. Сучасні вчені-психологи до складу нервової системи людини відносять: *центральну нервову систему, периферійну нервову систему та вегетативну нервову систему*. Морфологічною й фізіологічною одиницею нервової системи є *нейрон*, тобто нервова клітина з усіма своїми протоплазматичними відростками й закінченнями.

У нервовій клітині виокремлюють такі елементи: ядро; тіло клітини; декілька простих відростків – *дендритів*, які передають інформацію до клітини; один довгий відросток – неврит (аксон), який передає інформацію з клітин назовні.

Місце з'єднання аксона з дендритом чи тілом іншої клітини називається синапсом. Він є своєрідним бар'єром, який має подолати збудження.

Нервова клітина, як і будь-яка інша, фактично є захистом цитоплазми, містить ядро й оточена клітинною оболонкою. Понад 75 % вмісту клітини становить вода, яка є природним розчинником для іонів (атомів чи їх груп з електричним зарядом).

Нервова система складається з кори головного мозку, підкоркових центрів, мозочку і спинного мозку.

Кора мозку складається з двох півкуль (правої і лівої), основну масу яких становить біла речовина, з якої складаються провідні шляхи. У корі великих півкуль розрізняють три види нейронів: пірамідальні, зірчасті та веретеноподібні. Всього у людському мозку налічують 14–15 мільярдів нейронів. Кора – найважливіший орган психічної діяльності. Вона виконує *функцію ініціювання* діяльності різних органів, використовуючи підпорядковані центри та функції *контролю* й гальмування, завдяки чому відбувається домінування мозку над цілою нервовою системою та пов'язання в одну цілість усього організму. Керівна функція кори мозку полягає в тому, що процеси, які відбуваються в нижчих нервових центрах, можуть бути загальмовані внаслідок її втручання. Це особливо помітно у сфері емоційного життя та людських потягів. Коли пошкоджена кора мозку, хворий не здатний опанувати своїх почуттів і стає неврівноваженим, немовби позбавлений волі й контролю за своїми діями.

Верхня частина підкоркових центрів об'єднана в проміжний мозок, далі розміщений довгий мозок, який поєднаний з варолієвим мостом. Під великими півкулями у потиличній частині розміщується *мозочок*, що відіграє суттєву роль у координації рухів. До великих півкуль підходить мозковий стовбур, у верхній частині якого розташований таламус (найбільший відділ проміжного мозку), у нижній – *гіноталамус* (ділянка мозку, яка має безпосередній стосунок до контролювання автономної нервової системи і низки функцій, пов'язаних із виживанням). Спинний мозок і мозковий стовбур здебільшого здійснюють природжені форми рефлекторної поведінки (безумовні рефлекси). А кора великих півкуль є органом набутих протягом життя форм поведінки, які регулює психіка.

Периферійна нервова система складається з нервових волокон, які передають інформацію від рецепторів до центральної нервової й у зворотному напрямі – від нервової системи до відповідних тканин.

Рецептори – це спеціалізовані частини організму, чутливі до окремих типів збудників із зовнішнього світу чи середини тіла. Англійський фізіолог Чарлз С. Шерінгтон (1857–1952) ділить рецептори на *інтерорецептори*, розміщені у внутрішніх органах, та *екстерорецептори*, які спрямовані назовні. Деякі рецептори розсіяні по всьому тілу, наприклад, рецептори болю.

Вегетативна автономна нервова система забезпечує більшість автономних, тобто саморегульованих процесів, таких як травлення чи кровообіг, які відбуваються без участі свідомості, зокрема уві сні або запаморочливому стані. Для психології вегетативна нервова система має значення завдяки тому, що *суттєво впливає на важливі психічні процеси – емоції*.

З анатомічного й фізіологічного поглядів вегетативна нервова система поділяється на симпатичну й парасимпатичну. *Симпатична частина* розміщена з обох боків спинного мозку, в його грудній і поперековій частинах. Ще її називають системою активності, оскільки вона переважно функціонує як одна цілість, готуючи організм до дії.

Центри *парасимпатичної системи* містяться в межах черепа – в основі мозку. На противагу симпатичній системі, парасимпатична не завжди функціонує як одна цілість, її вплив може бути вибіркоким.

Позаяк фундаментальними проблемами філософії й психології є поняття «психіка» і «свідомість», то студентові належить обміркувати питання сутності, змісту й співвідношення цих феноменів. Ця проблема є не лише важливою, а й надзвичайно складною, адже досі повністю не з'ясовані процеси, пов'язані із виникненням живого і неживого, з генезою технічного на основі фізичного з переходом від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення і т. ін. Проте існування цих труднощів не означає, що людина не здатна проникнути в сутність свідомості, вивчити її різноманітні властивості й форми, сформувати наукову світоглядну позицію.

Вчені довели, що у передісторії людської свідомості важливу роль відіграли загальні й безпосередні біологічні та соціальні умови.

Загальні біологічні передумови: виникнення живих організмів; диференціація живої матерії; поява нервових клітин; розвиток нервової системи.

Безпосередні біологічні передумови: анатомія передлюдини, особливо розвиток мозку. (Так, середній об'єм мозку в австралопітеків становив 600 см. куб., пітекантропа – 900 см. куб., у синантропа – 1050 см. куб., у неандертальців – 1300–1400 см. куб., у кроманьйонця – 1600 см. куб. Мозок сучасної людини становить 1800–2000 см. куб.); тілесна організація передлюдини (прямий скелет, будова тіла, здатність маніпулювати предметами); розвиток першої сигнальної системи (звукові й рухові засоби інформації).

Соціальні умови становлення і розвитку свідомості:

1. Праця (знаряддево-приспосовницькі дії). Праця сполучає у собі енергетичний обмін на рівні свідомості, логічно випереджального віддзеркалення дійсності.

Речове мовлення, спілкування, які є необхідними передумовами формування і розвитку особи, її свідомості, суспільства загалом. Спілкування – це одна із умов соціалізації особистості. Завдяки мові, спілкуванню свідомість формується і розвивається як духовний продукт життя суспільства.

Людина живе в колективі. Обмінні відносини сприяли закріпленню досвіду поколінь, формуванню елементарних моральних норм. Колективне життя дає змогу індивідові усвідомити себе як людину.

Сутність свідомості розкривається через її ознаки:

1. Це специфічно людське ідеальне віддзеркалення буття. Свідомість відтворює дійсність в ідеальній формі.

2. Свідомість відтворює об'єктивний зміст у суб'єктивній формі через поняття, судження, висновки.

3. Свідомість – це творче, активно-перетворювальне віддзеркалення дійсності.

Узагальнюючи сказане, можна дати визначення свідомості. *Свідомість* – це продукт історичного розвитку матерії, вища, властива людині функція мозку, яка виявляється в ідеальному, адекватному, активно-перетворювальному віддзеркаленні дійсності.

Структура свідомості. У структурному відношенні свідомість містить у собі низку компонентів, які характеризують певні аспекти її вияву. Головне призначення свідомості – пізнання дійсності. Результатом цього пізнавального процесу є знання. Воно становить основний компонент свідомості. Без знання свідомість не існує. Отже, першим *структурним елементом свідомості є її здатність акумулювати знання про навколишній світ за допомогою основних психічних процесів: відчуття, сприймання пам'яті, мислення, уяви.*

Наукою доведено, що пізнавальний процес завжди взаємопов'язаний із ставленням людини до світу, з її переживаннями. Цей компонент становить емоційну сферу свідомості. *Отже, другим важливим елементом свідомості є почуттєва сфера, вона є індикатором міжособистісних стосунків, взаємин.*

Свідомість передбачає виокремлення суб'єктом самого себе як носія активної позиції стосовно світу. Це *виокремлення себе, ставлення до себе, оцінка своїх можливостей є третім компонентом свідомості.* Тут свідомість виступає як самосвідомість. *Самосвідомість* – це усвідомлення, оцінювання людиною своїх знань, моральних якостей і зацікавлень, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе як діяча, як істоти, здатної до чуття, емоцій, мислення, вияву волі, характеру і т. ін.

Самосвідомість, за визначенням І. М. Сеченова, дає «...людині змогу ставитися до актів власної свідомості критично, тобто відокремлювати *все своє внутрішнє* від усього, що приходить ззовні, аналізувати його і порівнювати із зовнішнім, одне слово, вивчати акт власної свідомості» [128, с. 504].

До структурних елементів самосвідомості належать: усвідомлення «Я»; самовизначення «Я»; почуття (інтелектуальні, моральні, естетичні, емоційні); знання (емпіричні, наукові); воля (цілепокладання, вибір засобів діяльності); мислення (чуттєве, раціональне); пам'ять (рухова, сенсорна, довготривала, короткочасна, словесно логічна, емоційна, образна).

Щодо усвідомлення людиною власного «Я», то воно виступає у вигляді подвійного зображення: і зовнішнього об'єкта, і самого себе. Тим самим «Я» людини схильне до самороздвоєння (амбівалентності) на взаємозмінюючі «Я-суб'єкт» і «Я-об'єкт». Іншими словами, тут має місце бідомінантність свідомості, коли її зміст співвідноситься ніби з двома ривнозначними

полюсами «Я» і «Я». Людина часто-густо створює уяву про себе на основі свого ідеального «Я». Тут можуть бути уявлення як завищеного характеру, так і заниженого. Як писав Л. Толстой: «Людина подібна дробу, де знаменник – це те, що людина про себе думає, а чисельник – це те, ким вона насправді є; що більший знаменник, то менший дріб».

Усвідомлення реального «Я» – оптимальний шлях до активної діяльності людини, відповідальності перед світом, собою, іншими людьми. Отже, *формування цілей діяльності, оцінювання мотивації, визначення вибору й ухвалення рішення, контроль та коригування виконуваних дій становить четвертий компонент свідомості.*

Обов'язковою умовою формування і прояву всіх зазначених вище специфічних якостей свідомості є мова. Свідомість і мова – соціокультурні явища. Мові належить надзвичайно важлива роль у зародженні, у функціонуванні свідомості. Як зазначав О. О. Потебня, з'ясовуючи мову, важливо позбутися двох взаємопротилежних думок: з одного боку, про те, що людина свідомо винайшла слово, а з іншого – що слово створене Богом.

Теорія свідомо задуманого виникнення мови передбачає, що природа і форми людського життя готові сприйняти всі види, які побажає надати мові людська воля й розум. Теорія створення мови Богом констатує цей факт як дар Божий, Його волю.

Проте, як зазначає далі О. О. Потебня, вже при самому народженні слова в ньому виявляється *суперечність об'єктивності і суб'єктивності* [100, с. 7, 27].

Мова є важливою умовою думки окремої особистості, навіть тоді, коли людина ізольована від інших. Поняття утворюється лише завдяки слову, а без поняття неможливе мислення. Втім, *насправді мова розвивається лише в суспільстві*, і не лише тому, що людина належить до окремої спільноти, а й тому, що людина розуміє саму себе лише випробувавши на інших людях зрозумілість своїх слів. Взаємний зв'язок мови і розуміння посилює протилежність об'єктивності і суб'єктивності: об'єктивність зростає, коли людина, що говорить, чує з чужих уст власне слово, а суб'єктивність не лише не втрачається при цьому, а й підноситься, позаяк думка в слові перестає бути тільки приналежністю однієї особи, в результаті чого відбувається, так би мовити, розширення суб'єкта. Особиста думка, яка стає надбанням інших, додається до тієї, що належить усьому людству.

З'ясувавши, що свідомість є вищим рівнем психічного, студентові доцільно також проаналізувати, що ж тоді становить, умовно кажучи, її нижчий рівень. До нижчого рівня свідомості вчені відносять несвідоме. *Несвідоме* – це сукупність психічних процесів, актів і станів, що зумовлені явищами дійсності, вплив яких суб'єкт не усвідомлює (А. В. Петровський).

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що *предметом психології як науки* є об'єктивні, реальні психічні явища і факти, ціннісно-цільове і діяльнісно-творче ставлення індивіда до власної психіки і до себе як до суб'єкта. До головних функцій психологічної науки належать: методологічна, гносеологічна, прогностична, аксіологічна, комунікативна.

Методологічна функція виконує роль осягнення та перетворення самого предмета психології, виразником якого виступає особистість, що є найскладнішим, найбільш багатоплановим і якісно своєрідним серед предметів усіх наук. Застосовуючи методологічні системи, психологія здатна охопити різноманітні факти, проаналізувати експериментальні дані під час наукової психологічної діяльності.

Водночас, наукова психологія має неабияке значення для загальної методології на всіх її рівнях:

а) як наука про особистість, психологія отримує наукові дані на основі розробки і застосування специфічної, найбільш гуманістично забарвленої методології, принципи, підходи, категорії, поняття, методи і технології якої мають яскраво виражене світоглядне значення,

оскільки пов'язані з уявленнями про сутність людини та її ставленням до навколишнього світу: через це методологія психічної науки та результати наукової психологічної діяльності суттєво впливають на філософське, загальнонаукове культурологічне знання. У науковій психології отримують дані, які сприяють обґрунтуванню необхідності методологічного знання як «передзнання», на основі якого і стає можливим розв'язання пізнавальних і перетворювальних завдань колективним та індивідуальним суб'єктом діяльності у різних галузях науки [47, с. 27; 114, с.16].

Гносеологічна функція виявляється в тому, що психологія, як і будь-яка інша наука, дає людині нові знання про її внутрішній, духовний світ і одночасно виступає теорією та методом пізнання діяльності, поведінки, взаємин людей.

Прогностична функція психології. Визначаючи потенційні можливості людини, її задатки, здібності, навички тощо, психологія формує «ідеальні моделі» людського співжиття, особистісного й суспільного розвитку та саморозвитку.

Аксіологічна функція психології виявляється у своєрідній ієрархії духовно-моральних цінностей. Людина за їх допомогою здатна адекватно оцінювати власну поведінку й поведінку інших, надавати тим чи іншим вчинкам емоційного забарвлення.

Комунікативна функція відіграє надзвичайно важливу роль передусім необмеженими формами людського спілкування. Психологія запобігає виникненню конфліктів у людських стосунках, а в разі їх невідворотності вказує на оптимальні шляхи їх розв'язання.

1.2. Основні напрями сучасної психологічної думки

У процесі поглибленого вивчення психології студент дійде висновку, що ця наука має чимало оригінальних теорій, різних шкіл. Деякі з них коротко охарактеризуємо.

Асоціативна психологія. Історично вона виникає першою і пояснює динаміку психічних процесів принципом асоціації. Ще Арістотель обґрунтував ідею про те, що образи, які виникають без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації. Принцип асоціації у XVIII столітті отримав прямо протилежне трактування серед філософів і психологів. Ідеалісти Дж. Берклі і Д. Юм розглядали принцип асоціативності як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкта. Матеріалісти, зокрема Д. Гартлі, використовуючи принципи фізики І. Ньютона, доводив, що: а) вібрації зовнішнього ефіру викликають відповідні вібрації в органах чуттів, мозку і м'язах; б) останні перебувають у взаємовідношенні паралельності до порядку і зв'язку психічних явищ від елементарних відчуттів до мислення і волі. Розвиваючи вчення Дж. Локка, Д. Гартлі вперше перетворив механізм асоціації на універсальний принцип пояснення сутності психічної діяльності. Активним послідовником вчення Д. Гартлі був Дж. Пристлі, який наголошував, що всі психічні процеси, зокрема абстрактне мислення й воля, відбуваються за прискореними у нервовій системі законами асоціації. На початку XIX століття з'явилися концепції, які відірвали асоціацію від її тілесного субстрату і вибудували таке уявлення: асоціація існує у вигляді іманентного (внутрішнього) принципу свідомості (Т. Браун, Джеймс Мілль, Джон Стюарт Мілль). Панував погляд, згідно з яким: 1) психіка (ототожнена з інтроспективно сприйнятою свідомістю) побудована з елементів – відчуттів, найпростіших почувань; 2) елементи – первинні, а складні психічні утворення (уявлення, думки, почуття) – вторинні, і виникають за допомогою асоціацій; 3) умовою утворення асоціацій є суміжність двох психічних процесів; 4) закріплення асоціацій зумовлено живою силою елементів, що асоціюються, і частотою повторення асоціацій у досвіді.

Асоціанізм був перетворений на новій основі завдяки успіхам біології і нейрофізіології. Г. Гельмгольц використовував новий погляд на асоціацію у своїх дослідженнях органів чуттів, Ч. Дарвін – у вивченні емоцій, І. Сеченов – у вченні про рефлекси головного мозку. Еволюційний підхід Г. Спенсера вніс в асоціанізм проблему розвитку психіки у філогенезі

і дійшов важливого висновку про адаптивність функції психіки у поведінці. Г. Спенсер стверджував, що складні психічні процеси включають найпростіші психічні елементи, на які вони можуть бути розкладені. Психолог доводив: якщо два психічні явища йдуть один безпосередньо за одним, то у процесі відтворення першого виявляється тенденція до того, що другий також обов'язково має відтворюватися. Детальний виклад тих чи інших ідей студент віднаде у праці Г. Спенсера «Основи психології», а також у творах Д. Гартлі «Роздуми про людину, її будову, обов'язок і сподівання», Джеймса Мілля «Аналіз феноменів людського духа» тощо.

У 80–90-х роках XIX століття відбулись численні дослідження умов утворення й актуалізації асоціацій. (У цьому аспекті цікавою є праця Г. Еббінгауза «Про пам'ять»). Водночас була доведена обмеженість механістичного трактування асоціації. Тут студентів варто буде проаналізувати протилежні підходи щодо розуміння концепції асоціації, яку виклав І. Павлов, відому як вчення про умовні рефлекси, і концепцію біхевіоризму, яка ґрунтується на інших методологічних засадах. Радимо скористатися такими першоджерелами: Джон-Бродес Уотсон «Навчання тварин», «Психологія, як її бачить біхевіорист», Едуард Лі Торндайк «Розум тварин», «Інтелект тварин. Експериментальне дослідження асоціативних процесів у тварин».

Біхевіоризм. Предметом свого дослідження Дж. Уотсон, Е. Торндайк, згодом Едуард-Чейз Толмен, Кларк-Леонард Холл, Баррес-Фредерік Скіннер обрали не свідомість чи душевні явища, а *поведінку людини*. Саме вона є доступною для наукового спостереження. На основі спостережень за поведінкою можна визначити, якою вона буде під дією того чи іншого стимулу. *Класичною формулою біхевіоризму є «стимул–реакція»*. На думку біхевіористів, поведінка є або результатом навчання – індивідуально набутого досвіду шляхом сліпих спроб і помилок, або завченого репертуару навичок. У цьому контексті провідним методом навчання виступає дресирування, в процесі якого набуваються потрібні навички. Б. Ф. Скіннер також спирається на поведінковий принцип, але допускає в класичній формулі біхевіоризму наявність «проміжних змінних» між стимулом і реакцією у вигляді гіпотез, припущень, очікувань, пізнавальних схем тощо. (Див. праці Б. Ф. Скіннера «Поняття рефлекса в описах поведінки», «Вербальна поведінка» та ін.). До наукових досліджень у галузі психології біхевіоризм також вніс багато методів, які дають змогу аналізувати співвідношення людини й середовища, та рекомендацій для їх пояснення.

Волонтаристична психологія виникла як реакція дослідників на проникнення ролі активності душі, вольового начала. Вона бере початки ще від Августина Блаженного (IV–V ст. н.е.). Воля розглядається як специфічна енергія свідомості, в основі якої містяться імпульсивні чуття, об'єднані в комплекси емоційних переживань. Наприклад, В. Вундт вважав, що воля – причина в собі самій (див. праці «Основи фізіологічної психології», «Вступ до психології», «Психологія народів» та ін.). А. Шопенгауер, а вслід за ним Ф. Ніцше, Е. Гартман наголошували на тому, що вольові акти людини нічим не визначаються, але самі визначають хід психічних процесів. Воля – це космічна сила, несвідомий первопочаток (див.: А. Шопенгауер «Світ як воля і уявлення», «Про свободу волі»).

Гештальтпсихологія (гештальт – нім. «форма», «образ», «структура») – *обґрунтовує ідею диференціації світу психіки*, неможливість виведення цілого із суми елементів. На противагу біхевіоризму, гештальтпсихологія приділяє увагу проблемам спостереження і мислення. Не оминає вона й загадок свідомості. На думку її представників (Г. Вертхеймер, В. Кйолер, К. Коффка), побудова складного психічного образу відбувається в інсайті – процесі миттєвого схоплення структури в полі сприймання. Виявляється, що ту саму дійсність можуть по-різному сприймати дві різні особи, у полі спостереження виокремлюється, отже, фігура (Festalt) на значно менш виразному фоні. Концентрація особи є фігурою

(більш важливе), для іншої може бути лише фоном (менш важливе). Та і та особа спостерегає ту саму діяльність, але по-різному, бо не однаково її оцінюють, надають їй іншого значення. Цінність (значення) самої фігури залежить від фону. Тут суттєвим є те, в якому контексті з'явиться окремий предмет. Якою мірою значення цього предмета залежить від самої особи? На це запитання намагався відповісти, окрім інших, психоаналіз.

Щоб усвідомити те позитивне, що внесла гештальтпсихологія у розвиток науки, студенто-ві варто *зосередити увагу не лише на проблемі сприймання, а й пам'яті, мисленні, питаннях системного підходу до вивчення психічних явищ*. Цьому допоможе студіювання праць найвідоміших представників напрямку. Зокрема, варто звернутися до творів Вольфганга Кйолера «Фізичні гештальти у спокої і стаціонарному стані», Курта Коффки «Основи психологічного розвитку», Макса Вертгеймара «Дослідження, що відносяться до вчення про гештальт», «Продуктивне мислення», Курта Левіна «Принципи топологічної психології» тощо.

Психоаналіз. Започаткував теорію психоаналізу Зигмунд Фрейд. Крім нього, найвідомішими представниками цього напрямку були: Карл Юнг, Альфред Адлер, Карін Хорні, Еріх Фромм.

У структурі особистості З. Фрейд виокремив три фундаментальні структури, що взаємодіють: Id (Воно), ego (Я), Superego (Над-я).

Id (Воно) є джерелом енергії, яка утворюється з метаболічних процесів, що виникають у вигляді неусвідомлених, сліпих потягів, інстинктів, які підштовхують особу до їх заспокоєння (винагородження) згідно з принципом приємності. Згідно з поглядами З. Фрейда, найважливішим є статевий інстинкт (Ерос). Згодом у своїх працях психолог виділив інстинкт (потяг) до життя, суттєвим складником якого залишався статевий потяг, а також інстинкт смерті, який підбурює до пошуку винагороди в агресивних або деструктивних діях, чи в автоагресії.

Ego (Я) свідомість людини, що виступає як регулятор. Свідомість власного організму зберігає її в пам'яті. Вона пригнічує інстинкти і потяги відповідно до умов соціального середовища й організує дії в інтересах самозбереження.

Superego (Над-я) – носій моральних норм, принципів, стандартів, заборон і заохочень, засвоєних особистістю несвідомо у процесі виховання, сприйняття культури. Виконує функцію критики і виявляється як совість. Між цими компонентами існує постійний і непримиренний конфлікт. Почуття напруги, тривоги спричиняють виникнення невротичних симптомів, нерівноваженість особистості. Особистість вимагає захисту від руйнування. До механізмів захисту З. Фрейд відносить:

- компенсацію – механізм відшкодування браку або дефекту якихось фізичних або психічних якостей;
- витіснення небажаного у сфері підсвідомого;
- раціоналізацію – спробу усвідомлення, пояснення або виправдання підсвідомості мотивів;
- ідентифікацію себе з іншою особою, яка має, на думку суб'єкта, якості, яких бракує їй самій;
- сублімацію – трансформацію неусвідомлюваних сексуальних імпульсів у творчість (мистецтво, науку);
- регресію – повернення до подоланих стадій розвитку (зрозуміло, що всі стадії розвитку в психоаналізі пов'язані лише з первинною сексуальною енергією – лібідом);
- механізми егоцентризму, дисоціації, нарцисизму тощо.

Отже, завдання психотерапії полягає в тому, щоб виявити переживання, які травмують людину, і звільнити від них особистість шляхом пригадування, свідомого аналізу витіснених потягів, з'ясування причин неврозів.

Оскільки теорія психоаналізу знайшла своє різнобічне обґрунтування серед багатьох відомих учених, то студентів важливо проаналізувати найсуттєвіший внесок кожного із них у це вчення. Зокрема, йому слід приділити увагу глибинній психології *Карла Юнга, який обґрунтував положення про колективне несвідоме*, тобто те, що психіка найменше усвідомлює. Структури, що його утворюють, називаються архетипами (див.: К. Юнг. «Психологічні типи»).

З позиції індивідуальності доповнює теорію психоаналізу Альфред Адлер, який називає своє вчення «Індивідуальною психологією». *Почуття неповноцінності визначають психічний розвиток людини*. Їй треба подолати ці почуття цілеспрямованою діяльністю, виявом сили волі. Докладніше з поглядами психолога студент може ознайомитися, вивчаючи працю А. Адлера «Дослідження неповноцінності органа і її психічної компенсації».

Вивчення творчого внеску Карен Хорні дасть змогу студентів з'ясувати сутність *соціокультурного психоаналізу*. У працях «*Нервова особистість нашого часу*», «*Наші внутрішні конфлікти*» дослідниця обґрунтовує концепцію потрійної самості. Вона виокремила реальну самість, маючи на увазі реальні можливості; ідеальну самість, тобто завищені можливості; і актуальну самість, яка є комплексом сьогоденних цілей. Кожен індивід відчуває бажання й потребу власного удосконалення, самореалізації, але суспільство стає на заваді, і ці зовнішні впливи спричиняють невротичні конфлікти.

Цікавими є і погляди Еріха Фромма, особливо в аспекті залежності психіки людини від наявної свободи чи несвободи (див.: Е. Фромм «*Втеча від свободи*»). Психолог наголошує, що лише людина володіє потребами філіації, трансценденції, інтеграції, індивідуальності та наявності принципів (див.: Е. Фромм «*Людина для самої себе*», «*Революція надії*»).

Сучасна українська дослідниця Т. С. Яценко плідно використовує здобутки глибинної психології. Вона опрацювала метод групової психокорекції, який має назву активне соціально-психологічне навчання (АСПН). В рамках цього методу Т. С. Яценко розробила цікаву методику психоаналізу комплексу тематичних малюнків (див.: Т. С. Яценко «*Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання*»).

Генетична психологія. Її основоположник Ж. Піаже дійшов висновку, що джерелом інтелектуального розвитку дитини є дії з речами в процесі соціалізації. Ці дії поступово інтеріоризуються (із зовнішніх, реальних дій із предметами перетворюючись на внутрішні, ідеальні), утворюють інтелектуальні структури. У розвитку інтелекту Ж. Піаже виокремлює три послідовні етапи: 1) сенсомоторний, 2) конкретний і 3) формальних операцій. Послідовний перехід від попереднього етапу до наступного відбувається в міру оволодіння дитиною певними внутрішніми операціями.

Ж. Піаже навіть перші предметні дії дитини розглядає як її зустріч із навколишнім світом. Студентів цікаво буде ознайомитися з концепцією стадіального розвитку психіки Ж. Піаже, яку він викладає, зокрема, у працях «*Мова і мислення дитини*», «*Психологія інтелекту*» та ін. Майбутньому фахівцеві корисно буде звернутися і до праць українських психологів – Г. С. Костюка, С. Д. Максименка, які значну увагу приділили дослідженню механізмів перетворення змісту і форм відображення в психіці, свідомості і діяльності людини, в результаті чого створюються передумови для трансформації її природничої чутливості у новоутворення здібності до творчості (див.: С. Д. Максименко «*Основи генетичної психології*»).

Когнітивна психологія. Це один із сучасних напрямів психології. Її представники – У. Найссер, Р. Аткінсон, М. Айзенк, Дж. Келлі, А. Бандура, Дж. Ротгер та ін. – обґрунтовують ідею, згідно з якою знання відіграють вирішальну роль у поведінці особистості. Предметом їх дослідження є внутрішня організація основних психічних процесів: сприймання, пам'яті, мислення. Центральне місце відводиться питанням систематизації знань у

пам'яті суб'єкта, співвідношення вербальних і образних компонентів у процесах мовлення і мислення.

Напрямок виник під впливом теоретико-інформаційного підходу. Тому він передбачає створення моделей психічних процесів на основі аналогії між обробленням інформації машиною і людиною. *Основне поняття когнітивної психології – схема.* Так, процес сприймання інтерпретується як набір послідовних змін, опосередкованих когнітивною схемою – нервовими і психологічними структурами, які формуються у людини разом із набуванням досвіду.

Гуманістична психологія. Найвідоміші представники гуманістичного спрямування: Абрахам Г. Маслоу, Карл-Ренс Роджерс, Гордон Олпорт, Віктор Е. Франкл, Генрі-Александр Мюррей, Казимир Домбровський – вважають, що *предметом психологічного дослідження повинна бути здорова творча особистість. Основною метою такої особистості є прагнення до самоактуалізації, розвитку конструктивного начала людського «Я».* Вони стверджують, що людина – найвища цінність, відкрита світові і наділена від природи потенційними можливостями для неперервного розвитку і самовдосконалення, вона шукає сенс життя у красі й добрі. Основними потребами людини є любов, творчість, самоактуалізація.

Майбутнім фахівцям цікаво буде ознайомитися із тритомним антологічним виданням, яке присвячено гуманістичній психології, за редакцією професорів Романа Трача і Георгія Балла [38]. З огляду на потреби системи освіти, це видання є першим і надзвичайно актуальним. Адже дедалі більшого значення у реформуванні освіти, зазначає академік С. Д. Максименко, надається послідовній реалізації в ній особистісного принципу, гармонійного розвитку індивіда.

Психологія установки. Це загальнопсихологічна система уявлень, що *виокремлює центральне поняття принципу установки.* Теорія, яку розробив відомий психолог Д. М. Узнадзе, а також його учні А. С. Прангішвілі, В. Г. Норакидзе та ін., розкриває закономірності неусвідомлюваної регуляції психічних станів, що забезпечують людині готовність діяти, виконувати певну діяльність задля задоволення власних потреб.

У класичному варіанті установки людини – це первинна неусвідомлювана реакція на ситуацію, в якій вона усвідомлює і розв'язує завдання. Отже, основною умовою створення актуальної установки є: а) потреби, б) ситуація і в) процес відновлення потреби або виконання завдання. В разі виникнення одних і тих самих умов, установка спроможна закріплюватися, і тоді створюється фіксована установка, яка звільняє свідомість людини від ухвалення рішень діяти так, а не інакше.

Залежно від того, на який компонент діяльності спрямована установка, виділяють три рівні регуляції діяльності людини:

- 1) смислові установки, коли їх предметом стає мотивація діяльності;
- 2) цільові установки – усвідомлення продукту, який має бути створений внаслідок діяльності;
- 3) операційні установки – здатність здійснювати регуляцію діяльності відповідно до умов її використання.

Функції установки, її ефекти і зміст розкриваються в саморегуляції діяльності:

- по-перше, установка визначає сталий, послідовний, цілеспрямований процес здійснення дії, тобто є механізмом стабілізації, який зберігає їх спрямованість у безперервно змінних умовах діяльності;
- по-друге, фіксована установка звільняє свідомість людини від необхідності ухвалювати рішення і довільно контролювати дії в стандартних і відомих умовах;
- по-третє, установка може стати фактором, що зумовлює інертність, скутість дій, призводить до труднощів у пристосуванні до нових умов діяльності [94, с. 45–46].

Діяльнісний підхід розглядає психіку як функцію мозку, спрямовану на відображення об'єктивної дійсності в процесі активної взаємодії людини із зовнішнім світом, тобто в процесі діяльності.

У психології поняття «діяльнісний підхід» найчастіше використовують у двох значеннях. У широкому сенсі воно означає методологічний напрям досліджень, в основу яких покладено категорію предметної діяльності. Для розвитку цього напрямку найпомітнішими є наукові здобутки російських, українських та зарубіжних дослідників (Л. Виготського, С. Рубінштейна, Б. Ломова, Г. Костюка, О. Лазурського, П. Зінченка, А. Валлона та ін.).

У вузькому сенсі цей термін вживає О. Леонт'єв, який розглядає психологію як науку про виникнення, функціонування і структуру психічного віддзеркалення в процесі діяльності людей. На його думку, через аналіз системи видів діяльності, в яких бере участь людина як суспільна істота, можна розкрити таке системне утворення, як особистість. Діяльнісний підхід у психології започаткував Л. Виготський. *Створюючи культурно-історичну концепцію психічного розвитку людини, він обґрунтував поняття «вищі психічні функції» (мислення в поняттях, розумове мовлення, логічна пам'ять, довільна увага) як суто людські, соціально зумовлені форми психіки.* Ці функції виникають і розвиваються як форми зовнішньої діяльності й лише згодом, опосередковані знаками, поступово інтеріоризуються. Отже, на думку Л. Виготського, вищі психічні функції – це сформовані протягом життя психічні процеси, які виникають як форма взаємодії між людьми, а згодом перетворюються на інтеріоризовані процеси, що свідчать про суспільний характер людської психіки. Розвиваються вони в процесі навчання, тобто спільної діяльності дитини і дорослого. З поглядами Л. Виготського студент може ознайомитися, вивчаючи його праці, які вийшли друком шеститомним виданням.

Подальший розвиток ідеї Л. Виготського отримали у працях Л. Божович, П. Гальперіна, Д. Ельконіна, О. Запорожця та ін.

С. Рубінштейн, вивчаючи місце психічного у взаємозв'язку явищ матеріального світу, критикував однобічність як онтологічного, так і гносеологічного поглядів на його природу. Прихильники онтологічного (буттєвого) напрямку, вбачаючи єдність світу в його матеріальності, стверджували, що психічне є матеріальним. Прибічники гносеологічного (пізнавального) напрямку наполягали на тому, що психічне є ідеальним, оскільки воно є образом речі, а не власне річчю. С. Рубінштейн заперечував можливість вивести психічне як ідеальне за межі матеріального світу чи відділити ідеальне від матеріальної діяльності суб'єкта. Згідно із твердженнями вченого, відбувається психічне відображення об'єкта у вигляді ідеального образу. Водночас, як і все психічне, цей образ є причиново-зумовленим явищем. Отже, образ має рефлекторну природу. В ньому нерозривно поєднано процеси, що відбуваються у мозку, та їх зовнішні вияви, був переконаний учений.

С. Рубінштейн сформулював *принцип єдності свідомості й діяльності*. У діяльності суб'єкта він виявив психологічно істотні компоненти і конкретні взаємозв'язки між ними. Це – дії, операції та вчинки, що співвідносяться з метою, мотивом та умовами діяльності суб'єкта. Разом із О. Леонт'євим в 30–40-х роках ХХ століття він розробив філософсько-психологічну схему аналізу діяльності за її основними компонентами (цілями, мотивами, діями, операціями та ін.)

О. Леонт'єв в основу психологічної теорії діяльності поклав здобуті результати *аналізу розвитку психіки у філогенезі*. Він довів, що кожна стадія розвитку психіки є результатом урізноманітнення й ускладнення форм зв'язку живого організму з навколишнім середовищем, тобто ускладнення структури діяльності. Отже, психіка формується в діяльності і виявляє в ній свої особливості.

Г. Костюк, з урахуванням особливостей діяльнісного підходу, розробив теорію психічного розвитку в онтогенезі. У психічному розвитку дитини, який забезпечується єдністю біологічних і соціальних умов, провідну роль він відводив навчанню і вихованню.

П. Гальперін у межах діяльнісного підходу створив теорію поетапного формування розумових дій [94, с. 35–38].

Сучасні психологи й педагоги В. А. Моляко, В. А. Козаков, Н. А. Побірченко, В. В. Рибалка, В. А. Семиченко розвивають кращі традиції вітчизняної психологічної науки. Вони досліджують проблеми психіки особистості у взаємозв'язку з її творчістю, професійною діяльністю, особистісно орієнтованим підходом у навчанні [77; 56; 99; 116; 125]. Ознайомлення із працями цих сучасних та інших вітчизняних психологів допоможе студентам у їх майбутній практичній діяльності.

1.3. Галузі сучасної психологічної науки

Сучасна психологія становить розгалужену систему наукових дисциплін, які перебувають на різних етапах формування, пов'язаних із різноманітними сферами практики.

Основу системи психологічної науки становлять історія психології та загальна психологія. Деякі аспекти історії психології викладені вище. Докладніше вивчення історико-психологічних проблем вимагає від студента студіювання першоджерел, а також аналізу різноманітної критичної літератури. Частина її представлена у списку джерел.

До того ж, слід брати до уваги, що у різних авторів структура сучасної психологічної науки представлена по-різному, а в деяких виданнях її зовсім немає [93; 12; 62].

Вельми схематично галузі сучасної психологічної науки, на наш погляд, представлені у посібнику «Психологія» за редакцією Ю. Макселона [106]. Тут коротко описана лише загальна психологія; психологія розвитку й виховання; клінічна психологія; суспільна психологія і психологія релігії. У посібнику «Основи психології і педагогіки», який підготували О. М. Степанов і М. М. Фіцула структура сучасної психології представлена значно ширше. До неї входять: загальна психологія; психологія праці; інженерна психологія; авіаційна психологія; космічна психологія; військова психологія; соціальна психологія; медична психологія; юридична психологія; економічна психологія; екологічна психологія; психологія спорту; психологія торгівлі; вікова психологія; педагогічна психологія і практична психологія [134].

Автори зазначають, що цей перелік можна було б продовжити, хоча, на нашу думку, деякі структурні складові доречно було б об'єднати одним терміном «Професійна психологія». Вважаємо, що найадекватніше галузі психологічної науки представлено у підручнику «Основи психології» за загальною редакцією О. В. Киричука і В. А. Роменця [105]. До неї входять нижчезказані галузі психології.

Загальна психологія. Вивчає психіку людини, її загальні закономірності, розробляє систему психологічних знань, виявляє її логічний осередок, з'ясовує методологічні основи психічної дисципліни, відповідно тлумачить психологічні феномени. Значною складовою загальної психології є теорія особистості, яка створює підґрунтя для розуміння людини, її нормального чи патологічного функціонування. Саме загальна психологія розкриває загальні закономірності психіки людини, досліджуючи її:

- по-перше, в процесі розвитку психіки спочатку у тварин, а потім в історичному розвитку в людини;
- по-друге, в процесі взаємодії з енергоінформаційним психічним полем;
- по-третє, у проявах різного виду діяльності, в яких людина не лише виявляє себе, а й формується;
- по-четверте, у діяльності вчинкового характеру, людина розглядається як соціоприродна, космопланетарна цілісність.

Психологія особистості. Вивчає закономірності формування людини як суб'єкта життєтворчості; механізми, форми і методи інтегрування всіх психічних процесів, станів, властивостей індивіда у системну якість, що опосередковує його взаємодію через предметну діяльність, соціально значущі взаємини, процес соціалізації.

На системно-структурному, системно-функціональному, системно-генетичному рівнях феномен особистості аналізує професор В. А. Семиченко [126].

Вікова психологія. Вивчає специфічні властивості індивіда, особистості, громадянина, його психіки в процесі зміни нових стадій розвитку: дитяча психологія; психологія підлітка; психологія юності; психологія дорослої людини; геронтопсихологія.

Акмеологія вивчає феноменологію, закономірності та механізми розвитку людини на етапі зрілості (Б. Г. Ананьєв). Особливе місце в акмеологічних працях займає з'ясування характеру взаємовпливів властивостей та якостей «фізичної» і «духовної» субстанцій людини.

Геронтопсихологія. Вивчає явища і процеси, пов'язані зі старінням організму, якому властиві інволюційні тенденції – отже, психологічні аспекти старості. (У цьому аспекті студентам радимо прочитати ґрунтовну працю із психології старості, яку опублікували російські вчені «Учебное пособие по психологии старости.» – Самара : Изд. Дом-Бахран, 2004. – 736 с.).

Психологія творчості. Вивчає обдарованість, креативність або творчу діяльність як базові характеристики особистості і процес продукування творчого результату. У цій галузі фундаментальними працями є твори Л. С. Виготського, М. М. Бахтіна, В. О. Моляко та ін. Цікаві підходи щодо психології творчості особистості визначає В. В. Рибалка [116].

Диференціальна психологія. Вивчає психічні відмінності між окремими індивідами і групами (кількісні і якісні характеристики, причини і наслідки тощо). Започаткував її Ф. Гальтон, який створив низку прийомів і приладів для вивчення індивідуальних відмінностей, зокрема для їх статистичного аналізу. Значний внесок у розвиток цієї галузі зробили В. Штерн, А. Біне, О. Ф. Лазурський, Я. Цурковський та ін. Деякі аспекти диференціальної психології окреслює у своїй праці Б. Й. Цуканов [154].

Психофізіологія. Вивчає закономірності співвідношення психічного й фізіологічного для встановлення психофізіологічних закономірностей та механізмів життєдіяльності, розвитку, навчання та праці людини.

Етнопсихологія. Вивчає етнічні особливості психіки людей, національний характер, закономірності формування і функції національної свідомості, етнічних стереотипів, механізми групової психології всередині етнічних спільнот, а також у стосунках між ними (народності, нації). Ґрунтовними у царині цієї галузі є праці М. Лацаруса, Х. Штейнгеля, В. Вундта, С. Балея, Я. Яреми. Останнім часом привертають увагу й інші видання [150; 164; 9].

Психологія культури. Вивчає механізми віддзеркалення та створення людиною культурних цінностей, особливості прояву та формування особистісних якостей людини в процесі інкультурації та має за мету розглянути їх з позиції суб'єкта культуротворчої діяльності. Студентові радимо ознайомитися із збірником наукових праць щодо проблеми взаємозв'язку практичної психології та культури [103].

Соціальна психологія. Вивчає закономірності поведінки і діяльності людей в умовах їх включення в соціальні групи, а також психологічні характеристики самих цих груп. Перші спроби обґрунтування сутності і змісту цієї галузі належать С. Сигеле, Г. Лебону, У. Мак-Дагаллу, Е. Россу. Значний внесок у розвиток сучасної соціальної психології зробили М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко [58].

Психологія праці. Вивчає психологічні особливості трудової діяльності людини, психологічні аспекти наукової організації праці (НОП). Проблеми цієї галузі ґрунтовно до-

сліджував П.К. Анохін. В сучасних умовах значну увагу їй приділяють українські вчені П. С. Перепелиця, В.В. Рибалка та ін. [105; 114; 115].

Економічна психологія. Вивчає психологічні явища, пов'язані із виробничими відмінностями людей. У межах економічної психології формуються два розгалуження:

- 1) виробнича економічна психологія;
- 2) економічна психологія маркетингу [59].

Політична психологія. Вивчає закономірності засвоєння норм демократичного суспільства, стимуляції активного ставлення індивіда до своїх політичних і громадянських прав у розвитку культури законодавчої діяльності.

Психологія релігії. Вивчає релігію як психологічний і соціокультурний феномен, механізми процесів творення релігійних цінностей; соціально-психологічні умови формування релігійних уявлень, світосприйняття, світорозуміння.

Юридична психологія. Вивчає психологію державно-правових явищ як цілість, в якій органічно поєднуються психологічне та юридичне й виділяються юридична й психологічна підсистеми, що перебувають у русі, розвитку й нерозривному зв'язку [155].

Психологія управління. Вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, психологічні основи добору та навчання управлінських кадрів [28; 11; 102].

Психологія аномального розвитку. Вивчає психологічні особливості аномальних дітей (олігофренопсихологія; сурдопсихологія; тифлопсихологія та ін.)

Окрім названих, існують ще: медична психологія, психологія обдарованості, педагогічна психологія, радіоекологічна психологія, психологія спорту та ін., які мають характерний для них предмет дослідження.

Психологія як наука використовує різні методи дослідження. На основі аналізу особливостей усіх методів дослідження, які використовують у психології, Б. Ананьєв поділив їх на чотири групи.

1. Організаційні методи. До цієї групи належать порівняльний, лонгітюдний і комплексний.

Порівняльний метод, який інколи називають ще методом поперечних зрізів, реалізується шляхом зіставлення результатів дослідження окремих індивідів або груп.

Лонгітюдний (англ. longitude – довгота) метод застосовують у вивченні результатів багаторазових обстежень тих самих осіб протягом тривалого часу.

Комплексний метод доречний тоді, коли те саме психічне явище вивчають різними засобами або навіть у різних науках.

2. Емпіричні методи. До них відносять спостереження і самоспостереження, експеримент, тест, бесіду, анкету, інтерв'ю, аналіз продуктів діяльності, соціометрію та ін.

3. Кількісний і якісний методи оброблення даних.

Кількісні методи – це вивчення середніх величин якостей, що досліджуються, і мір їх розсіювання; визначення коефіцієнтів кореляції; факторний аналіз; побудова графіків, таблиць, матриць тощо. Якісний метод передбачає аналіз і синтез зібраних даних, їх порівняння й узагальнення.

4. Інтерпретаційні методи. Цю групу утворюють генетичний і структурний методи. Генетичний метод дає змогу інтерпретувати весь оброблений матеріал дослідження в характеристиках розвитку, з виділенням етапів, стадій, критичних моментів тощо. Структурний метод є засобом встановлення структурних зв'язків між якостями особистості, що є предметом аналізу. Ширший виклад цієї проблеми представлено у праці Т.Б. Партико «Курс загальної психології» [91].

Отже, наука психологія вивчає закономірності розвитку і проявів психічних явищ та їх механізми. Сучасна психологія є розгалуженою системою наукових дисциплін, пов'язаних

з різними галузями науки. Вона має свій предмет, об'єкт, завдання, принципи та методи дослідження. Надзвичайно важливе значення психології у навчально-виховному процесі особистості, оскільки охоплює пізнавальну, емоційно-вольову, духовну сфери становлення та розвитку особистості, її діяльність і поведінку.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте сутність і зміст предмета психології.
2. Визначте структуру сучасної психології.
3. Що таке психічне відображення? Як ви розумієте це явище?
4. Охарактеризуйте психічне відображення з погляду його активності.
5. Охарактеризуйте функції психіки.
6. У чому полягає сутність детермінізму стосовно психічних явищ людини?
7. Розкрийте сутність дії двох сигнальних систем (за І. Павловим).
8. Назвіть біологічні і соціальні умови розвитку психічного.
9. Розкрийте основний зміст асоціативної психології.
10. Охарактеризуйте основні засади психології біхевіоризму.
11. Дайте характеристику основним галузям сучасної психологічної науки.

Тематика рефератів

1. Психічне життя людини.
2. Сучасна гештальтпсихологія.
3. Сутність і зміст генетичної психології.
4. Ідея творчості у гуманістичній психології.
5. Теорія установки і сучасність.

ГЛАВА 2. РІВНІ ВИЯВУ ПСИХІКИ: СВІДОМЕ, НЕСВІДОМЕ ТА ПІДСВІДОМЕ

2.1. Свідоме.

2.2. Несвідоме.

2.3. Підсвідоме.

Ключові слова: свідоме, несвідоме, підсвідоме, цілеспрямованість свідомості, мотивованість свідомості, тотожність свідомості, неперервність свідомості.

2.1. Свідоме

Психіка людини є унікальним явищем. Її винятковість виявляється на рівні свідомого, підсвідомого та несвідомого.

Свідомість – це ідеальний образ буття, вища форма психічного відображення і саморегуляції, що властива людині. Стрижень свідомості утворюють знання, які людина здобуває у процесі пізнавальної діяльності. Свідомість дає людині змогу формувати узагальнені знання про зв'язки, відносини, закономірності об'єктивного світу, ставити цілі й розробляти плани, які передбачують її діяльність у природному і соціальному середовищі. Свідомість також здатна регулювати й контролювати емоційні, раціональні і предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири свого буття і творчо перебудовувати умови свого існування. Свідомість є внутрішнім світом почуттів, думок, ідей й інших духовних феноменів, які безпосередньо не сприймають органи чуттів і принципово не можуть бути об'єктами предметно-практичної діяльності ні самого суб'єкта, який здатний усвідомлювати, ані інших людей [95, с. 1005–1007].

З психофізіологічного погляду свідомість розуміють як психофізіологічний механізм контролю і довільної регуляції поведінки й діяльності, основна функція якого полягає в адекватному відображенні змін зовнішнього і внутрішнього середовищ та забезпеченні адаптації організму до них. При цьому виконавчими структурами свідомості є ієрархічно організовані мозкові функціональні системи.

Вчені виокремлюють такі основні форми свідомості: суспільну, групову та індивідуальну.

Суспільна свідомість – це сукупність поглядів, уявлень, ідей та теорій, що відображають суспільне буття, виокремлюють буденну й теоретичну свідомості. В основу такого поділу покладають ставлення свідомості до практики, ступінь її узагальнення, глибину зв'язку з практичними основами життя тощо.

Буденна свідомість вплетена в практику, породжується саме в ній практичним досвідом і є засобом його забезпечення. Вона узагальнює емпірично дане, і в цьому її обмеженість. Буденна свідомість має і свої переваги порівняно з теорією, бо відбиває світ у його безпосередній данності, індивідуальному сприйнятті; відображає суспільно-історичну практику з боку особливостей її конкретного переломлення в долі кожного індивіда.

Теоретичний рівень суспільної свідомості є найвищим рівнем узагальнення дійсності й найрозвинутішою формою організації знання. До теоретичного рівня свідомості належить особлива форма наукового знання – теорія. Теоретична суспільна свідомість узагальнює практику в широких історичних масштабах, виступає ідеальною програмою її розвитку, вона пов'язана з існуванням категорій.

Суспільна свідомість керується соціальними законами, її історія йде за історією суспільного буття, і те, які саме відбуватимуться зміни, еволюційні чи революційні, оцінка свідомості визначається врешті-решт відповідно до змін у суспільному бутті. Вчені розрізняють такі форми суспільної свідомості: політику, право, мораль, мистецтво, релігію, філософію.

Студентові бажано самостійно проаналізувати взаємозв'язок окреслених форм суспільної свідомості, застосувавши при цьому не лише базу знань із науки психології, а й філософії.

Із суспільною свідомістю тісно взаємопов'язана групова. *Групова свідомість* – це узагальнена свідомість групи людей. Вона посідає проміжне становище між суспільною та індивідуальною свідомістю. Вивчають її переважно в соціальній психології. Зокрема Г. М. Андреева зазначає, що людина, виконуючи різноманітні функції, є членом багатьох соціальних груп, а отже, відчуває на собі їхній вплив. Це має для неї два важливі наслідки: з одного боку, визначає об'єктивне місце особистості в системі соціальної діяльності, з іншого – відбивається на формуванні свідомості особистості. Особистість стає включеною у систему поглядів, уявлень, норм, цінностей багаточисельних груп. Для неї важливо визначитися, якою буде та «рівнодіюча» цих групових впливів, що й визначить зміст свідомості особистості [5, с. 176–177]. Вважаємо, що студентові буде доцільно самостійно ознайомитися із основними напрямками досліджень великих і малих груп як у вітчизняній, так і в зарубіжній соціальній психології [1; 75; 42; 111].

Свідомість не може існувати як відчужена від суб'єкта система знань. Вона є належністю живої конкретної особистості. Тож усі ідеальні образи, будучи адекватним відображенням об'єктивного світу, включаються в контексті історії окремої особистості, її життєвого шляху, набуваючи суб'єктивного, особистісного забарвлення. Отже, свідомість конкретної особистості – це і є *індивідуальна свідомість*. Вона утворюється й розвивається у нерозривному зв'язку з груповою та суспільною свідомістю.

Свідомість – це завжди єдність знання і переживання. *Переживання* у цьому випадку розуміється в широкому сенсі, як суб'єктивне ставлення особистості до того, що відображається у свідомості в процесі взаємодії різноманітних об'єктивних явищ. У переживанні сутнісним є не предметний зміст того, що в ньому відображається, а його значущість для всієї життєдіяльності особистості. Переживання визначається особистісним контекстом, як знання – предметним. У свідомості знання і переживання завжди перебувають в єдності, взаємопроникненні.

Для переживання особистісний контекст – головний. Проте воно виступає і як знання того, що є значущим для конкретної особистості. Тому в кожному переживанні наявний і момент знання, але цей аспект є у переживанні підпорядкованим. У знанні головним є віддзеркалення змісту об'єкта, але це віддзеркалення виступає у певній значущості для суб'єкта, включається в особистісних контекстах. Знання виникає внаслідок активної діяльності людини в об'єктивному світі.

Віддзеркалення дійсності відбувається в узагальненій формі, в словах, які описують предметні явища, що існують поза людиною. Про свідоме відображення можна говорити тоді, коли людина здатна виокремити себе із предметного світу й протиставити йому себе. Тому індивідуальна свідомість людини завжди *рефлексивна*. Рефлексія – це осмислення людиною своєї діяльності. Саме рефлексія становить суть суб'єктивності – унікальної властивості психіки людини. Рефлексивність є однією із особливостей індивідуальної свідомості людини. Ця особливість лежить в основі здатності людини до самоаналізу та самопізнання свого духовного світу, а отже, в основі самосвідомості індивідууму.

До інших особливостей психіки людини Т. Б. Партико відносить: цілеспрямованість, мотивованість, тотожність, неперервність, цілісність, константність, вибірковість, зосередженість.

Цілеспрямованість виявляється у тому, що, приступаючи до тієї чи іншої свідомої дії, людина ставить перед собою конкретну мету. Реалізуючи її, людина свідомо планує та контролює свої дії, керує ними, що допомагає їй передбачити наслідки.

Мотивованість – це усвідомлення людиною чинників, матеріальних чи ідеальних, які спонукають і скеровують її діяльність.

Тотожність – намагання людини бути ідентичною із певним «Я–образом».

Неперервність свідомості виявляється у тому, що ті психічні процеси чи стани, які відбуваються перед чи після деякого проміжку часу, людина усвідомлює як частини однієї і тієї самої індивідуальної свідомості. Ця особливість свідомості поєднує теперішнє, минуле та майбутнє людини. Це знайшло відображення у понятті «потік свідомості» (В. Джемс).

Цілісність свідомості – це поєднання в одному акті трьох основних характеристик свідомості (пізнання навколишнього світу та себе, переживання дійсності, контролю за своєю поведінкою). Лише за умови такого поєднання психічний акт стає свідомим. Значною мірою цьому сприяє пам'ять людини.

Константність – це відносна сталість станів свідомості. Індивідуальна свідомість зберігає свій попередній стан, поки зовнішня чи внутрішня причина не виведе її з нього.

Вибірковість виявляється в тому, що у свідомості постійно відбувається вибір одних станів і відхилення інших. Це забезпечується вибірковістю сприймання та уваги.

Зосередженість свідомості виявляється у концентрації психічної діяльності на конкретному об'єкті чи явищі. У свідомості людини виділяють «фокус свідомості», або «поле уваги» – найвиразнішу та найчіткішу ділянку свідомості, яка забезпечує найбільше усвідомлення інформації; «периферію свідомості» – найменш диференційовану та нечітку ділянку свідомості, де інформація недостатньо усвідомлюється; «поріг свідомості» – стан переходу свідомого у несвідоме. Зосередженість свідомості забезпечується довільною увагою [91, с. 156–157].

Свідомість людини – це цілісне психічне утворення. Водночас вона здатна виступати у предметній формі і формі самосвідомості. Предметна свідомість – це та, яка спрямована на зовнішній предметний світ. Якщо свідомість людини спрямована на себе, на свій внутрішній світ, то її називають *самосвідомістю*. Самосвідомість виконує такі основні функції: самопізнання, самоприйняття, самоконтроль та самовдосконалення.

Психічне життя людини не є чистою свідомістю. Воно становить єдність свідомого й несвідомого, підсвідомого. Ціла низка впливів, що йдуть із об'єктивного світу, залишається у людини за межами свідомого. До форм психічного, але неусвідомлюваного віддзеркалення належать автоматизовані й імпульсивні дії, образи, що виникають під час сновидіння, неусвідомлювані, підпорогові відчуття, основою яких є так звані суб-сенсорні рефлекси і т. ін.

2.2. Несвідоме

Несвідоме у психіці людини. Уявлення про несвідомі психічні явища викладені ще в старогрецькому вченні Потанджали, в якому несвідоме тлумачилося як вищий рівень пізнання, як інтуїція і навіть як рушійна сила Всесвіту. В античній філософії посиленням на несвідоме є так звані демонії Сократа (V–IV ст. до н. е.), які радше можна розуміти як інтуїтивне несвідоме знання.

У XVII ст. відбувається отождолення понять «психіка» та «свідомість» (Р. Декарт та ін.). На цій основі несвідоме було вилучене з психологічних категорій. Несвідомі психіка здавалась таким безглуздом, як круглий квадрат чи суха вода. Однак деякі філософи (Г. Лейбніц та ін.) дотримуються думки, що феномен «несвідомого» існує, вони розробляють його, передусім, як гносеологічну проблему. Так, у своїй теорії пізнання Г. Лейбніц стверджував, що життя душі полягає в розвитку здатності пізнання, а саме в поступовому переході від стадії несвідомого до стадії повного і чіткого усвідомлення. Він уважав, що всі свідомі психічні явища виникають у свідомому житті, що поряд із найяскравішими

актами свідомості існують нібито «сплячі», або пригаслі, уявлення – малі перцепції. Отже, несвідоме за Г. Лейбніцем – найнижча форма духовної діяльності людини.

Подальші психологічні дослідження проблеми несвідомого здійснили у XIX ст. Е. Гартман, І. Гербарт, В. Вундт та ін. Сутнісним поштовхом до дослідження цієї проблеми стали праці в галузі психіатрії, передусім французьких та австрійських психіатрів Ж. Шарко, П. Жане, З. Фрейда, К. Юнга.

Варто зазначити, що у розумінні несвідомого з'явилися дві крайні позиції: від повного невизнання несвідомого як психічного явища до спроби пояснити практично всі явища дійсності з позицій несвідомого. Першу позицію відстоювали вчені Г. Мюнстерберг, Т. Рібо, В. Кокабадзе, В. Ковалгін та ін. Вони вважали, що несвідоме – це різновид фізіологічних процесів, які аж ніяк не стосуються психіки. Інша крайня позиція представлена в глибинній психології З. Фрейда, яку він виклав у багатьох працях, зокрема «Масова психологія й аналіз людського «Я», «Я і Воно», «Три нариси з теорії сексуальності», й особливо у «Психології несвідомого».

Учений вважав, що психіка людини потенційно завжди перебуває у конфліктній ситуації. Розв'язати внутрішні конфлікти можна трьома способами. Перший – безпосереднє задоволення бажань, другий – задоволення бажань через їх витіснення у сферу несвідомого, а потім – сублімація (від лат. *Sublimo* – високо піднімаю, підношу), тобто перетворення енергії несвідомих потягів, переключення їх на «загальноприйнятні» типи соціальної діяльності і культурної творчості. Тут відбувається символічна реакція потягів. Третє – *свідоме оволодіння бажаннями*. Технічними засобами психоаналізу є виявлення й аналіз патогенного матеріалу, що можна одержати внаслідок розшифрування «довільних асоціацій», тлумачення снів, вивчення помилкових дій та інших «дріб'язків життя», на які звичайно не звертають уваги.

Психіка людини, за З. Фрейдом, складається з трьох шарів: несвідоме, підсвідоме, свідоме. Несвідоме є мовби глибинною основою психіки, яка визначає все свідоме життя людини і навіть долю окремої особи та цілих народів.

Отже, структура особи, за З. Фрейдом, складається з трьох частин: «Воно» (φ, тобто) – архаїчна базова складова психіки; «Над-Я» (*Super-Ego*) або «цензор» – установки суспільства; «Я» (*Ego*). «Я» – свідоме, «Воно» – несвідоме. *Свідомість «Я»* виступає як поле боротьби між «Воно» і «цензором», який витісняє егоїстичні імпульси із сфери свідомого, обмежує їх вільний прояв, заганяє у сферу підсвідомого.

Стосунки між «Я» і «Воно» можна порівняти з вершником і конем. Кінь дає рушійну силу (енергію), а вершник визначає напрям руху коня до конкретної мети. Інколи вершник змушений спрямовувати свого коня у напрямі, в якому той сам хоче йти, деколи ці напрями збігаються. Отже, свідомість є чимось *другорядним* щодо «несвідомого».

Досліджуючи «несвідоме», З. Фрейд наштотується на «первинні потяги». «Первинні потяги» за З. Фрейдом – сексуальні потяги. За доказом цього видатний психоаналітик звертається до міфологічних сюжетів, до міфу «Про царя Едіпа». Як зазначає Е. Фромм, сексуальність у З. Фрейда є головною пристрастю людини, яка має руйнівний характер. Ця пристрасть розуміється як використання жінки чоловіком для того, щоб задовольнити його статевий голод, що утворюється хімічними сполуками. Для З. Фрейда *лібідо* означало суто чоловіче начало, а жінка була лише сексуально спотвореною людиною. І тільки з переглядом своєї теорії після 1920 року З. Фрейд говорив про Ерос як фундаментальне тяжіння у всій живій матерії. Проте він не відмовився від своєї механістичної теорії лібідо [149, с. 353–354].

Якщо у З. Фрейда основним рушійним чинником психіки є *енергія несвідомих* психо-сексуальних потягів, то в індивідуальній психології А. Адлера цю роль виконує комплекс неповноцінності і прагнення самоутвердитися.

Докорінно новим в аналітичній психології К. Юнга було впровадження поняття колективного несвідомого, яке поряд з індивідуальним несвідомим він розглядав як автономну психічну структуру. *Колективне несвідоме* – це найглибший шар психіки людини. Це сховище латентних слідів пам'яті людства і навіть наших людиноподібних пращурів. У ньому відображені спільні для всіх людських істот думки та почуття, які є результатом нашого емоційного минулого. У колективному несвідомому міститься вся духовна спадщина людської еволюції. Отже, зміст колективного несвідомого – це результат спадковості та є однаковим для всього людства [91, с. 166–167; 14].

К. Юнг доводив, що колективне несвідоме складається з так званих архетипів (від гр. *arche* – початок; *typos* – зразок) – моделей поведінки, алгоритмів пізнання, які переходять від покоління до покоління. Архетипи недоступні для безпосереднього сприймання й усвідомлюються через їх проєкцію на зовнішні об'єкти. Центральне місце серед архетипів К. Юнг відводив «самості» (*selbst*) як потенційному центру особи на відміну від «Его» («Я») як центру свідомості.

Наприкінці 30-х років ХХ століття виник *неофрейдизм*, що намагався перетворити доктрину психоаналізу, відмовившись при цьому від концепції несвідомого і від біологічних передумов вчення З. Фрейда. Одним із провідних представників неофрейдизму був Е. Фромм, який відійшов від біологізму З. Фрейда і наблизився своїми поглядами до антропологічного психологізму та екзистенціалізму. Особливо це помітно із його праць «Револуція надії», «Психоаналіз та етика», «Душа людини», «Втеча від свободи», «Людина для себе» та ін. [148; 147; 149]. На відміну від З. Фрейда, Е. Фромм розглядає мотивацію людської діяльності не як біологічні компоненти «людської природи», а як наслідок соціальних процесів. Він переміщає акцент з порушення сексуальності на *конфліктні ситуації*, що зумовлені соціокультурними причинами, впроваджує поняття «соціального характеру» як сполучної ланки між психікою індивіда та соціальною структурою суспільства.

На думку Е. Фромма, людину, яка погано адаптувалася до соціальної структури, не слід розглядати як невротика. Водночас, добре адаптованого індивіда недоречно відносити до вищого рівня за шкалою людських цінностей. Належна адаптованість, як вважав Е. Фромм, часто досягається шляхом відмови від власної індивідуальності. Ось чому іноді невротик може бути схарактеризованим як людина, яка не впала у боротьбі за власну самість, неповторність.

Поведінку людини, зазначав Е. Фромм, визначає низка чинників. Одні із них можна вважати вродженими. Це стосується, передусім, *темпераменту*. Інші якості людини є набутими у процесі життєдіяльності. Найбільше це стосується *характеру*. Якщо З. Фрейд вважав, що характер пробуджується відповідно до різноманітних форм організації лібідо, то Е. Фромм вбачає джерела характеру в тому, як людина вступає в контакт з навколишнім світом та іншими людьми, власне із собою.

Розмірковуючи про характер, Е. Фромм розумів ту відносно стійку психічну структуру людини, яка визначає спрямованість її конкретної поведінки, почуттів і вчинків. На думку вченого, основне завдання соціального характеру полягає в тому, щоб аналізувати енергію певного суспільства для неперервного його розвитку.

Студентові також цікаво буде ознайомитися із працями представників неофрейдизму: Г. Саллівена, К. Хорні, В. Райха щодо їх підходів у розумінні проблеми несвідомого.

Принадно також варто проаналізувати ідеї прихильників неофрейдизму радянського періоду (А. Свядош, Ф. Бассін, Д. Узнадзе, М. Г. Ярошевський, Т. Яценко) та їх опонентів (І. І. Короткін).

Особливої уваги заслуговує вивчення класифікації несвідомих психічних явищ, які запропонувала Ю. Гіппенрейтер. Вчена поділяє всі психічні явища на три великі класи:

неусвідомлені механізми свідомих дій; неусвідомлені чинники свідомих дій та несвідомі процеси [33, с. 67–98].

2.3. Підсвідоме

Поряд із поняттям «несвідоме» в психології можна нагадати і поняття «підсвідоме». Вперше його використав 1776 року Е. Платнер як синонім несвідомого. Тенденція до отожднення цих двох понять трапляється і в сучасній психології. Проте з часом під підсвідомим почали розуміти такі психічні процеси, стани та дії, що їх ми не усвідомлюємо лише якоїсь миті, хоча вони здатні помітно вплинути на зміст свідомості. Зі зміною умов вони доволі легко можуть перейти у сферу свідомого. Таке тлумачення поняття «підсвідоме» дуже близьке до поняття «передсвідоме» в психоаналізі З. Фрейда. Як зазначав учений, власний «топографічно» прошарок «передсвідомість» розташовується між прошарками «несвідоме» і «свідомість» [146, с. 443].

Іншими словами: якщо свідомість виробляє програму поведінки, про яку суб'єкт знає, то підсвідомість має програму, про яку не знає, не здогадується. Програми поведінки, що їх має підсвідомість, – це безумовні та умовні рефлексії, навички, звички, тобто стереотипні дії, які виконуються без поетапного контролю на рівні зв'язку: ситуація–дія. Конкретна ситуація породжує почуття, переживання, стан, характерні саме для неї, і цей сукупний стан психіки породжує в підсвідомості адекватні для цієї ситуації дії. Людина діє автоматично. Дії за програмою, яка перебуває в підсвідомості, тобто автоматичні дії, відображають те, що є характерним для поведінки конкретної людини в конкретній ситуації.

У книзі «Сила вашої підсвідомості» Дж. Мерфі наголошує, що здатність людини відкривати сили власної підсвідомості робить її сильною, мудрою, успішною, радісною. «Найглибінніші шари вашої підсвідомості містять у собі нескінченну мудрість, необмежену силу й невичерпаний запас можливостей, здібностей і талантів, які лише й очікують того, щоб їх повністю розвинули і виявили» [75, с. 10]. Учений доводить, що підсвідомість допомагає людині психологічно захистити себе, подолати життєві перешкоди, бути щасливою.

Отже, можна зробити висновок, що у житті людини, її психіці, надзвичайно важливу роль відіграють свідоме, несвідоме й підсвідоме, які діалектично взаємопов'язані і взаємодіють залежно від внутрішніх та зовнішніх чинників. Оскільки свідомість є якісно особливою формою психіки, стрижнем світогляду людини, то це зумовлює необхідність її формування не лише у навчальному, а й позанавчальному процесі, застосовуючи при цьому різноманітні засоби, форми і методи. Важливо враховувати, що свідомість людини постійно розвивається, впливає на характер її діяльності і поведінки.

Виховний процес вимагає від суб'єктів виховання брати до уваги діалектичний зв'язок між свідомим, несвідомим і підсвідомим, отже, усіма невід'ємними складовими психіки. Це дасть змогу учителю проаналізувати те, що учень усвідомлює із того матеріалу, який викладається, а що перебуває поза його свідомістю; що йому належить зробити для того, аби факт несвідомого, підсвідомого перейшов у свідомість. Учитель, вивчаючи цей процес, зможе виявити активність свідомості учня, його увагу, пам'ять, мотивацію, або ж з'ясувати причину «випадання» учня із навчально-виховного процесу, засвідчити його незацікавленість пізнанням навколишнього світу. Для мудрого учителя це буде сигналом для того, щоб змінити методи навчання, знаходити нові засоби, цілі, які б збігалися із свідомими цілями того, хто навчається.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Назвіть характерні ознаки свідомого.
2. Охарактеризуйте поняття «несвідоме».
3. У чому полягає сутність поняття «підсвідоме»?
4. Чи є відмінність між мисленням і свідомістю?
5. Розкрийте структуру самосвідомості.
6. Який механізм переходу несвідомого у свідоме?
7. Охарактеризуйте умови розвитку людської свідомості.
8. Що таке соціалізація особистості і які її головні механізми?
9. Проаналізуйте роль наукових знань у становленні свідомості людини.
10. Охарактеризуйте роль емпіричних знань у формуванні свідомості людини.

Тематика рефератів

1. Свідомість і мова.
2. Психологічна установка як вияв свідомого.
3. Психологічна установка як вияв несвідомого.
4. Самооцінка і свідомість.
5. Функції свідомості.
6. Свідомість особистості студента.
7. Самосвідомість особистості викладача.
8. Підсвідомість і страх.
9. Підсвідомість і сон.
10. Віра і свідомість.

ГЛАВА 3. ОСОБИСТІСТЬ ТА ЇЇ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ.

3.1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність» та їхні характерні ознаки.

3.2. Задатки та здібності людини.

3.3. Обдарованість, талант, геніальність.

3.4. Психологія темпераменту та характеру.

Ключові слова: людина, особистість, індивід, індивідуальність, задатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність, темперамент, характер.

3.1. Поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність» та їхні характерні ознаки

Різноманітні концепції особистості безпосередньо зумовлені різним розумінням людини. Існують твердження, що людина – це істота, яка мислить, політична тварина (Арістотель). Натомість маємо також і біблійне розуміння людини як втілення Духа. Визначення людини переважно тяжіють до одного або другого полюса, акцентуючи на біологічно-раціональному або духовному аспектах людини. Студентові варто самостійно віднайти взаємозв'язок між цими вимірами, який по-різному представлений і розглянутий у теоріях особистості [153].

Поняття: «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність», «суб'єкт» та їхні характерні ознаки.

Родовим серед усіх цих термінів є поняття «людина». Людина – це найунікальніша і найпрекрасніша істота, найдивовижніше творіння природи й історії. «Див багато є на світі, найпрекрасніше – людина», – писав знаменитий Есхіл. «Людина – помилка природи», – пишуть інші. Вона містить у собі скопище зла, а тому не має майбутнього, приречена на виродження. Хто тут має рацію, а хто помиляється – це потребує окремого дослідження.

Сучасна наука виокремлює в людині *природо-біологічний чинник*. Людина в цьому контексті розглядається як цілісна істота, яка належить світу природи, підпорядкована її законам. Наділена життєвими силами, людина є діяльною природною істотою. Ці сили існують у ній у вигляді задатків і здібностей, у вигляді потягів, прагнень, відчуттів, сприймань тощо.

Біологічна лінія розвитку людини представлена тілесною організацією, яка має такі ознаки: рівна постава, працюючі руки, високорозвинутий мозок, особливі морфологічні ознаки.

З іншого боку – *людина як соціальна істота* детермінована соціальними чинниками, вона є продуктом суспільних відносин, і, водночас, їх творцем.

Соціальна лінія розвитку полягає в тому, що людина є носієм свідомості, яка становить собою суспільний продукт. Оволодіння у процесі діяльності власними біологічними можливостями, їх «олюднення», тобто розвиток у нормативному напрямі, розвиток психічних властивостей, процесів і станів, формування свідомості й самосвідомості, механізмів самосвідомості, механізмів саморегуляції відбуваються у суспільстві й завдяки суспільству. Сучасні вчені (І. Бех, В. Жуковський, В. Онищенко) доводять, що людина є духовною істотою. Ми також дотримуємося цієї позиції [23].

У взаємодії біологічної, соціальної та духовної складових забезпечується *психологічний результат*: людина набуває низку особливостей, які характерні лише їй – здатність віддзеркалювати світ у поняттях, планувати й прогнозувати, створювати теоретичні моделі, здійснювати мисленнєве моделювання, фантазувати й мріяти, оцінювати і трансформувати об'єкти, усвідомлювати саму себе й причини власних вчинків та дій, співвідносити бажання та обставини з умовами життя, діяти розумно й морально.

Всі ці аспекти (біологічний, соціальний і психодуховний) перебувають у взаємозв'язку й динамічному розвитку. Деякі вчені вважають, що жоден із них не є домінантним і визначальним. Проте є й інший підхід: значна кількість філософів, соціологів, психологів пріоритет у розвитку людини надають соціальному аспектові. Встановити істину студентові допоможуть праці Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, М. Мелора, Т. де Шардена, Е. Фромма та ін.

У психологічному словнику *поняття «людина» охоплює істоту, яка втілює в собі вищий ступінь розвитку життя, є суб'єктом суспільно-історичної діяльності* [104, с. 444].

Поняття «особистість» вужче від поняття «людина». *Особистість* – це людина, яка живе і діє в конкретних суспільно-історичних умовах, посідає певне місце в суспільстві і характеризується свідомістю. В особистості людина абстрагована від природних якостей. У ній немовби конструюються особливості суспільства, основні його риси. Тому зрозуміти поняття особистості можна лише розглядаючи її в конкретних суспільних умовах, в діяльності та стосунках з іншими людьми, аналізуючи її соціальний статус і місце в суспільних відносинах. Важливими психологічними характеристиками особистості є: *стійкість, змінність, цілісність, активність*.

Суттєва ознака особистості – її позиція (якість, яка на рівні поняття «людина» не є актуальною). Адже особистість завжди включена у різноманітні відносини, що існують у суспільстві: економічні, політичні, правові, моральні, релігійні і т. ін., стосовно яких у неї, своєю чергою, формуються власні думки, погляди і відношення загалом. Позиція – ієрархічна організована система відносин особистості до окремих аспектів її життєдіяльності, яка визначає сенс і зміст цієї життєдіяльності, характер і спрямованість активності.

Студентові слід мати на увазі, що особистості може бути властива як прогресивна, так і регресивна (реакційна) спрямованість.

Історичною можна вважати будь-яку особистість, яка залишила в історії значний слід безвідносно до його морально-гуманістичного змісту і наслідків: суспільно-прогресивних чи регресивних.

Великою або *визначною* прийнято вважати особистість, яка здійснила історично значущий вплив на *прогресивний* хід суспільного розвитку своїми діями, що сприяли поступові людства до вищих ступенів гуманної цивілізації. Всі особистості – індивіди, але не всі індивіди – особистості.

Індивід – це поняття, яке визначає належність живої статі до людського роду. Головною характеристикою властивостей індивіда є їх переважна залежність від спадковості.

Вчені вважають, що поняття «індивід» (від лат. *individuum* – неподільне) має подвійне значення. По-перше, воно збігається з поняттям «людина» в аспекті визначення єдиної природної істоти, представника «людини розумної», яка стала результатом філогенетичного й онтогенетичного розвитку. По-друге, ним позначається окремий представник людської спільноти, як соціальна істота, що виходить за межі своєї біологічної природи, яка здатна використовувати знаряддя, знакову систему, а через них оволодівати власною поведінкою і психічним життям. Отже, це поняття є значно аморфнішим, воно ніби займає перехідне положення між «людиною» й «особистістю», менш точне у смислово сенсі.

Це віддзеркалено і в тих показниках, які застосовують для характеристики індивіда: цілісність психофізіологічної організації, стійкість, активність. Однією із найхарактерніших рис особистості є її індивідуальність.

Індивідуальність – це особистість у своїй своєрідності. Людина, яка має риси, властиві лише їй. Індивідуальність – це неповторне поєднання психологічних особливостей людини, які утворюють своєрідність, відмінність її від інших людей. І. Мечніков у праці «Етюди

оптимізму» писав: що вище організована суспільна істота, то більшою мірою виражена в ній індивідуальність.

Індивідуальність виявляється в характері, звичках, інтересах, сприйманні, пам'яті, оригінальності мислення і т. ін. Знання індивідуальних рис особистості має важливе значення в діяльності фахівця економічного профілю, оскільки воно допомагає без особливих психологічних напружень добре організувати роботу, налагодити доброзичливі взаємини в колективі.

Окрім наведених вище, у психологічній літературі часто використовують і поняття «суб'єкт» (від лат. Subjectum – що підлягає. Це індивід (або навіть ціла соціальна група, утворена із декількох індивідів), що є носієм самостійної активності у пізнанні й перетворенні навколишньої дійсності й самого себе. Історично суб'єктом може бути все людство в конкретний період свого існування.

Стосовно конкретної людини поняття «суб'єкт» використовують тоді, коли є потреба наголосити, що якраз він сам становить головну детермінанту власної життєдіяльності [127, с. 7–8].

3.2. Задатки та здібності людини

Особистості властиві різноманітні задатки і здібності. Серед учених існують неоднозначні підходи щодо їх походження, сутності та змісту. Одні обґрунтовують позицію, згідно з якою задатки і здібності є вродженими. Інші – заперечують такий підхід й акцентують увагу на пріоритетності соціальних чинників у розвитку задатків та здібностей людини.

Сучасна вітчизняна психологія здебільшого дотримується думки про те, що *задатки – це природжені можливості розвитку здібностей* [69]. Вони зумовлені будовою мозку, кори його великих півкуль та її функціональними властивостями. Ці відмінності зумовлені не лише спадковістю розвитку організму, а й утробним і позаутробним розвитком.

Природні задатки до розвитку здібностей у різних людей не є однаковими. Цим частково і зумовлений напрям розвитку здібностей, а також тим, чи вчасно виявлено здібності, задатки і чи є умови для їх реалізації. Між здібностями і задатками існує не простий, а багатозначний зв'язок. Задатки є багатозначними. Які саме здібності сформуються на ґрунті задатків, залежатиме не лише від генофонду, а й від умов життя, виховання та навчання.

На ґрунті одних і тих самих задатків можуть розвинутися різні здібності. Не всі вроджені задатки людини обов'язково перетворюються на здібності. Задатки, коли бракує відповідних умов для переростання їх у здібності, так і залишаються нерозвиненими. Від задатків не залежить зміст тих психічних властивостей, які містить кожна здібність. Ці властивості формуються у взаємодії індивіда із зовнішнім світом.

Раннє виявлення задатків – один із показників наявності природних даних, що сприяють розвитку здібностей. Біографії визначних осіб свідчать, наприклад, про раннє виявлення здібностей до музики, літератури, поезії. У Моцарта схильність до музики виявили у трирічному віці, Олександр Пушкін перший твір написав у дев'ять років, Михайло Лермонтов – у десять, Леся Українка – в тринадцять.

Іноді умови не сприяють раннім виявам здібностей. Утім, коли з'являються умови, здібності можуть виявитися й згодом. Російський письменник С. Аксаков опублікував свою першу книгу в 56 років, І. Крилов першу байку – в 40 років.

Поділяють задатки на два види. Задатки першого виду впливають на змістовий аспект здібностей, другого – лише полегшують чи ускладнюють їх розвиток. До задатків другого виду належать типологічні властивості нервової системи.

Роль задатків у формуванні здібностей ще цілком не з'ясована. Проте вже сучасний рівень знань про будову і функції мозку дав змогу відкинути деякі необґрунтовані припу-

щення. Зокрема, не підтвердилася гіпотеза Ф. Галля про чітку локалізацію здібностей у різних ділянках мозку. Не витримали перевірок практикою і припущення про залежність задатків від розмірів мозку, його маси чи кількості звивин у ньому. До прикладу, за середньої маси мозку дорослої людини 1 400 грамів, мозок російського письменника Івана Тургенєва мав масу 2012, англійського поета Джорджа-Гордона Байрона – 1 800, французького письменника Анатолія Франса – 1 017 грамів. А найважчий мозок виявили в однієї розумово відсталого людини.

Найпродуктивнішими сьогодні є гіпотези, які пов'язують задатки з диференціальними особливостями нервових процесів (силою, врівноваженістю, рухливістю) та з парціальними (частковими) особливостями нервової системи, тобто зі своєрідністю типологічних властивостей, які виявляються в одних індивідів у зоровій, других – у слуховій, третіх – у руховій сферах. Тому логічно припустити, що задатки як специфічні морфологічні та функціональні структури підпорядковані загальним біологічним законам й успадковуються. Однак це зовсім не означає, що успадковуються здібності.

Вперше поняття «здібності» увів в науку Платон. Він вважав, що людина народжується з уже готовими здібностями і в подальшому змінити їх не здатна. На думку Платона, одні народжуються зі здібностями до управління, а інші – зі здібностями до ремісництва чи рільництва і можуть працювати лише за відповідною професією. Проте у подальшому Платон змінив свої погляди і стверджував, що людей залежно від їх здібностей треба розподілити за трьома основними розрядами держави. Якщо в душі новонародженого знайдена «мідь» чи «залізо», то в якому б розряді він не народився, його потрібно без будь-якого жалю віддати до хліборобів і ремісників, бо він уже ніколи не зможе піднятися до вищого рівня. Якщо ж у сім'ї ремісників чи хліборобів народиться дитина з домішками в душі «золота» чи «срібла», то новонародженого слід зарахувати до вищих класів. Його здібності мають реалізуватися на благо всієї держави [97, с. 275].

Проблему здібностей досліджував іспанський лікар Хуан Дуарте. Його концепцію можна описати так: *обдарованість є вродженим явищем*. На думку Дуарте, людина здатна оволодіти лише одним видом діяльності, її здібності обмежені.

А. Я. Коменський у своїй знаменитій «Дидактиці» відстоював принципову можливість розвитку здібностей у кожної дитини. К. Гельвецій у праці «Про людину, її розумові здібності і виховання» яскраво і послідовно виклав ідею про розумову рівність людей й абсолютну можливість виховання. Д. Дідро, заперечуючи цю думку, акцентував увагу на тому, що виховання не є всесильним, а люди народжуються з різними задатками. Тому не так велику роль відіграють задатки, як особисте прагнення людей до самовдосконалення. Французький психолог А. Біне вважав наявність і ступінь розвитку здібностей основою виховання та навчання і запропонував увести систему тестових випробувань дітей у широку педагогічну практику.

Значний внесок у вивчення проблеми здібностей зробив В. Белінський, який хворобливо ставився до її розв'язування. Напевно, тут значну роль відіграло те, що його 1828 року відраховано з університету з таким формулюванням: «Через слабе здоров'я і через відсутність здібностей до навчання». В. Белінський вважав, що визначальну роль відіграє середовище. Впливає на цей процес і виховання, але кардинально змінити людину воно не здатне.

Сучасні вчені вважають, що здібності – це своєрідні властивості людини, її інтелекту, що виявляються в навчальній, трудовій, особливо науковій та іншій діяльності і є важливою умовою її успіху.

Здібності людини ґрунтуються на наявних у неї знаннях, вміннях та навичках, на тій системі тимчасових нервових зв'язків, що формуються й розвиваються, коли людина набуває нові знання, уміння і навички.

Проте це не означає, що здібності людини – це лише її вміння, знання і навички. Якби це було так, то за відповіддю біля дошки або за вдало виконаною роботою ми б робили остаточний висновок про здібності людини. На жаль, і досі вчителі, викладачі часто-густо поділяють учнів, студентів на здібних і нездібних, називаючи здібних краще підготовлених, а також тих, хто швидше уловлює пояснення викладача – сангвініків і холериків. Особливо часто це відбувається у початковій школі. Забувають педагоги, що здібності – це не лише те, чим володіє молода людина в цей час, а й те, що свідчить про можливість набуття знань, умінь і навичок у подальшому. А насправді, як свідчать дані спеціальних психологічних досліджень, окремі люди, які спочатку не можуть виконувати якусь роботу, після спеціального навчання починають опановувати певні вміння та навички й навіть досягати високого рівня майстерності.

Отже, здібності не тотожні знанням, вмінням та навичкам. Здібності – це такі психологічні особливості людини, від яких залежить опанування знань, умінь та навичок, але які, проте, не є знаннями, вміннями або навичками.

Вчені довели, що на формування здібностей впливають чотири чинники: задатки, виховання, середовище й особисте прагнення до самоудосконалення. До основних педагогічних здібностей М. І. Станкін відносить: експресивні, дидактичні, науково-педагогічні, авторитарні, комунікативні, особистісні, організаційні, конструктивні, мажорні, гностичні, психомоторні і здібності до розподілу й концентрації уваги [133].

Структура синтетичної сукупності психічних якостей, що постають як здібності, визначається конкретною діяльністю і є несхожою для різних видів діяльності. Стверджувати, що окрему якість можна розглядати як «еквівалент» здібностей, неправомірно.

Вивчаючи конкретно-психологічну характеристику різних здібностей, можна виокремити в них більш загальні здібності (здатність виконувати не лише певний вид діяльності, а й окремі її різновиди) та спеціальні (здатність виконувати конкретну, спеціальну діяльність); ці якості не слід протиставляти.

Загальними називаються здібності, які певною мірою виявляються в усіх різновидах діяльності тощо. Люди, що мають загальні здібності, легко переходять від одного різновиду діяльності до іншого, використовуючи наявні засоби для їх виконання. Класичним прикладом тут може бути Леонардо да Вінчі, який був не лише геніальним художником, скульптором, архітектором, а й інженером, конструктором, науковцем. У студентів загальні здібності виявляються в успішному опануванні різних навчальних дисциплін. До загальних властивостей особистості, які в умовах діяльності постають як здібності, належать індивідуально-психологічні якості, що характеризують приналежність (за І. П. Павловим) людини до одного з трьох типів: «художнього», «мисленнєвого» та «середнього». Ця класифікація ґрунтується на відносному переважанні функціонування першої або другої сигнальних систем. Відносне переважання першої сигнальної системи в психічній діяльності людини характеризує «художній» тип, другої – «мисленнєвий». Рівновага обох систем дає «середній» тип.

Спеціальні здібності виявляються в спеціальних різновидах діяльності. Наявність деяких властивостей є підґрунтям спеціальних здібностей. Як зауважує В. В. Рибалка, опрацювання ідеальної моделі особистості конкретного профілю – складне завдання. Його вирішення вимагає вивчення відповідних наукових даних, виділення у спеціальній літературі професійно важливих для цього профілю або професії якостей, спеціальних здібностей тощо. Тому вчений дослідив не лише загальнопсихологічну структуру (матрицю) якостей, функцій, процесів особистості, але й на концептуальному рівні запропонував три ідеальні моделі особистості, які належать до природничо наукового, гуманітарного та управлінського профілю. Вони включають до свого складу систематизовані переліки професійно

важливих якостей, здібностей особистості вченого (145 якостей), гуманітарія (162 якості), менеджера (250 якостей) [108, с. 35–47].

Індивідуальні особливості в здібностях виявляються у тому, до чого особливо здібна людина і як реалізуються в неї здібності.

3.3. Обдарованість талант, геніальність

Сьогодні обдарованість тлумачать як складне і багатозначне поняття. Так, одні обдарованість розглядають як загальні здібності, що зумовлюють широкі можливості людини для різних видів діяльності, інші – сукупність задатків, що є своєрідними природними передумовами здібностей. Іноді цим терміном позначають індивідуальну характеристику пізнавальних можливостей і здібностей до учіння. Найчастіше цей термін використовують при характеристиці дітей.

Обдарованість – це високий рівень розвитку загальних і спеціальних здібностей, що є передумовою творчих досягнень.

Існує кілька типів індивідуальної обдарованості: *раціонально-мислинсвий* – необхідний ученим, політикам, економістам; *образно-художній* – дизайнерам, конструкторам, художникам, письменникам; *раціонально-образний* – історикам, філософам, учителям; *емоційно-почуттєвий* – режисерам, літераторам тощо.

Обдаровані діти – це діти, які рано виявляють здібності та у своєму розвитку, набагато випереджають своїх ровесників. Наприклад, російський композитор Микола Римський-Корсаков уже з дворічного віку добре грав на клавесині, а в чотири почав писати музику. Рано виявився малярський і поетичний хист у Т. Шевченка. Уже в ранньому віці обдарованим дітям властива підвищена пізнавальна активність, яка забезпечує мимовільне пізнання навколишнього світу. Вони є справжніми маленькими трудівниками, які одержують задоволення від праці. Проте ця категорія дітей неоднорідна. Серед них є малюки з прискореним розумовим розвитком, з ранньою розумовою спеціалізацією та з деякими ознаками непересічних здібностей.

Обдаровані діти з прискореним розумовим розвитком (вундеркінди) часто вже в два-три роки виявляють велику розумову активність. Вони рано навчаються читати і рахувати, ерудованіші за однолітків, у школі швидше засвоюють матеріал, а тому закінчують її раніше, ніж ровесники. *Обдаровані діти з ранньою розумовою спеціалізацією* мають підвищений інтерес до певної галузі знань. Здебільшого помітний він у підлітковому віці.

Обдаровані діти з деякими ознаками непересічних здібностей не виділяються серед ровесників високими успіхами у навчанні. Проте у них дуже добре розвинуті деякі пізнавальні процеси (пам'ять, увага, спостережливість), що є потенційними ознаками обдарованості і які згодом можуть розвинути у спеціальні здібності.

Вивчення обдарованих дітей дало змогу встановити суттєві ознаки, які утворюють структуру розумової обдарованості. До них належать:

- велика уважність і зібраність, постійна готовність до напруженої праці;
- переростання готовності до праці в нахил, любов до праці, потреби;
- швидкість розумових процесів, підвищення здатності до аналізу й узагальнення, висока продуктивність розумової праці.

Специфіка обдарованості кожної дитини полягає в спрямованості інтересів, потреб. Подальший розвиток здібностей такої дитини відбувається в конкретній діяльності.

Талант. Індивідуальні здібності в одній або кількох галузях діяльності називають талантом, а таких людей – талановитими.

Жодна окремо взята здібність не може бути талантом, навіть якщо вона яскраво виражена і має високий рівень розвитку.

Як здібності, талант є лише можливістю для набуття високої майстерності й великих успіхів у творчості, а творчі досягнення залежать від суспільно-історичних умов життя людей. Щоб досягти високої майстерності треба багато працювати. Талант виявляється лише в наполегливій праці. Люди, які досягли високого рівня майстерності і всевітнього визнання, були титанами праці. Так, англійський природодослідник Чарлз Дарвін понад 30 років збирав наукові матеріали для книги «Походження видів». (Для студента з цього погляду буде надзвичайно цікавою книга І. Стоуна «Походження» про життєдіяльність цього талановитого вченого) [136]. Американський учений Томсон Едісон, працюючи над створенням електричної лампочки, провів 9 999 дослідів лише над обвугленням нитки розжарювання. Французький письменник Оноре де Бальзак по 12 і більше разів переписував свої твори. Систематично і напружено працювали Іван Франко, Іван Огієнко, Михайло Грушевський, Борис Грінченко, Максим Рильський та ін. Саме в праці відбуваються процеси творчого *натхнення*. Талановитий художник Ілля Рєпін стверджував, що натхнення – це нагорода за каторжну працю. Композитор Петро Чайковський зазначив, що натхнення – це такий гість, який не любить відвідувати лінивих.

Пробудження таланту залежить не лише від наполегливої і систематичної праці індивіда. Воно зумовлено потребами суспільства. Те, які саме здібності матимуть найсприятливіші умови для свого повноцінного розвитку, залежить і від потреб епох та особливостей конкретних завдань, які стоять перед спільнотою.

Геніальність – це найвищий ступінь розвитку здібностей, що виявляються у творчій діяльності, результати якої мають історичне значення.

Геніальні люди відрізняються від талановитих величчю і суспільною значущістю проблем, які вони розв'язують. Геній – це рідкісне явище. У сучасній літературі трапляються різні підходи щодо визначення не лише критеріїв геніїв, але й їх кількості у світі. Наприклад, У. Баурман у книзі «Дослідження генія» подає список геніїв усіх часів і народів, який становить 1 000 осіб. Інший дослідник феномену геніальності Дж. Айзенштадт обрав для вивчення 699 осіб. Студентові буде цікаво ознайомитися з працями В. Гончаренка «Геній в мистецтві та науці» [36], В. Бадрака «Антологія геніальності» [8], в яких доводиться, що задовольняючи потреби суспільства, геній творить самостійно й оригінально, шукаючи відповіді на такі питання, яких інші люди часто й не помічають. Своєю діяльністю геній сприяє прогресивному розвитку всього суспільства. Таку роль в історії вітчизняної й зарубіжної науки і культури відіграла діяльність І. Ньютона, М. Ломоносова, О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Ейнштейна, Д. Менделєєва, І. Павлова, Л. Українки, В. Вернадського та ін. Геніям властива надзвичайно творча активність, бережливе ставлення до культурних надбань минулого і, водночас, рішуче подолання застарілих поглядів і традицій. Вони усвідомлюють швидше за інших людей найактуальніші проблеми свого часу і силою свого розуму знаходять нові шляхи їх розв'язання. Генії і є титанами праці. Т. Едісон стверджував, що геній – це один відсоток таланту і дев'яносто дев'ять відсотків праці. Подібну думку висловлювали Л. Толстой, В. Маяковський та ін. Зокрема Л. Толстой писав: «Примушуй постійно розум свій працювати з усією йому можливою силою».

Отже, здібності – це внутрішні умови розвитку людини, які формуються на основі задатків під впливом зовнішніх умов у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем. Як індивідуально-психологічні особливості вони не можуть бути протиставлені іншим властивостям особистості – якостям розуму, особливостям пам'яті, емоційним властивостям тощо.

3.4. Психологія темпераменту і характеру

Ще здавна дослідили, що поведінка людини багато в чому залежить не лише від зовнішніх чинників, а й внутрішніх, тобто від внутрішньої будови тіла.

Нервові процеси в людині, як дослідив І. П. Павлов, залежать від трьох основних типологічних ознак – *сили, зрівноваженості та рухливості нервових процесів*. На підставі уявлень про силу нервових процесів І. П. Павлов визначив три сильні та один слабкий *тип нервової системи*: 1-й тип – сильний, врівноважений, рухливий; 2-й тип – сильний, неврівноважений; 3-й тип – сильний, врівноважений, інтерентний; 4-й тип – слабкий.

Основним чотирьом типам нервової системи відповідають чотири типи темпераментів. Поняття «*темперамент*» віддзеркалює індивідуально-типологічну характеристику людини і вищих тварин, що виявляється у силі, напруженості, швидкості та зрівноваженості перебігу їхніх психічних процесів.

Першому сильному типові відповідає сангвінічний темперамент. *Сангвінік* – це цілеспрямована людина, яка характеризується самовладанням, постійним потягом до руху у майбутнє, не відкладає справи на потім, «поспішає жити» й завжди готова долати труднощі. У своїй діяльності сангвінік здатний швидко переключатися з одного виду діяльності на інший, не драматизує ситуацію; працює продуктивно, оптимістично.

Другому сильному типові відповідає холеричний темперамент. *Холерик* – це неврівноважена, нестримана людина; вона працює натхненно тоді, коли не має особливих перешкод. Іноді навіть дрібниця може роздратувати її, вивести з урівноваженого стану або «заклинити». Тому часто-густо у холериків поєднуються: недостатність самовладання й велика життєва енергія; запальність й нестача сил у розв'язанні тієї чи іншої проблеми.

Третьому сильному типові відповідає флегматичний темперамент. *Флегматик* – це людина з сильною, але інертною нервовою системою, вона не поспішає жити, часу у неї достатньо та й живе більше минулим, аніж майбутнім. Характеризується повільними рухами, впертістю, слабкою чутливістю й емоційністю.

Четвертому (слабкому) типові відповідає меланхолічний темперамент. *Меланхолік* – людина з високою чутливістю, емоційною ранимістю, навіть сльозливістю, вона може підпорядковуватись чужій волі, оскільки невпевнена в собі. Тяжко переживає екстремальні ситуації, впадає в паніку й намагається ізолюватися від зовнішнього світу. Для меланхоліка сутнісним є не минулий або майбутній час, а лише реальний (теперішній) час, в якому він живе.

Досліджуючи проблему оптимізації умов діяльності (зокрема навчальної), В. А. Козаков дійшов висновку, згідно з яким бажано:

1. Перед *сангвініком* щоразу ставити нові і, якщо є змога, цікаві завдання, які вимагали б від нього зосередженості і напруження; треба постійно залучати його до активної діяльності, систематично скеровувати його зусилля.

2. Контролювати діяльність *холерика* якомога частіше; з ним неприпустимо поводитися різко і нестримно, оскільки це може з його боку викликати негативну реакцію; водночас будь-який його негативний вчинок має бути вимогливо і справедливо засуджений; щодо холерика негативну оцінку слід застосовувати в дуже енергійній формі та настільки часто, наскільки це потрібно для поліпшення роботи й навчання.

3. *Флегматика* треба залучати до активної діяльності і зацікавити; він потребує систематичної уваги, його неприпустимо переключати з одного завдання на інше.

4. Щодо *меланхоліка* неприпустимі не лише різкість, грубість, а й підвищений тон, іронія; про його вчинок, провину краще поговорити наодинці; для меланхоліка вкрай необхідним є прояв особливої уваги, вчасне оцінювання успіхів, рішучість та воля; негативну оцінку слід використовувати з великим застереженням, пом'якшуючи її негативні дії.

Слід пам'ятати про те, що в *нормальних умовах темперамент* має прояв лише в особливостях індивідуального стилю і не визначає результативність діяльності. В *екстремальних ситуаціях* вплив темпераменту на ефективність діяльності суттєво підсилюється, оскільки

попередньо засвоєні норми поведінки стають неефективними і необхідні додаткова енергетична або динамічна мобілізація організму, щоб впоратися з несподіваними чи дуже сильними впливами – подразниками. Типовим прикладом екстремальної ситуації може бути необхідність відповідей, зокрема на екзаменах, співбесідах тощо. За цих умов корисно враховувати таке:

- зайва поспішність *сангвініка* або невиправдана поривчастість холерика можуть призводити до недостатньо обміркованих відповідей;
- *флегматик* реагує на запитання загальмовано і може скластися враження, що він не знає відповіді; щоб не вивести його з рівноваги, треба мати терпіння;
- *меланхолік* – найчутливіший і найвразливіший тип, з ним слід поводитися дуже м'яко і доброзичливо [56, с. 58–59].

У практичній діяльності щодо носіїв різних типів темпераменту учені-психологи радять користуватися такими формулами:

1. *«Довіряй, але перевіряй»*, тому що *сангвінік* має:

плюси – життєрадісність, захопленість, чуйність, товарицькість;
мінуси – схильність до зарозумілості, розпорошеність, легковажність, поверховість, надтоварицькість, ненадійність; схильність до обіцянок, щоб не скривдити іншого, але не завжди виконує їх, що вимагає контролю.

2. *«Ні хвилини спокою»*, тому що *холерик* має:

плюси – енергійність, захопленість, рухливість, цілеспрямованість;
мінуси – запальність, агресивність, нестриманість, нетерплячість, конфліктність.

3. *«Не підганяй»*, тому що для *флегматика* характерні:

плюси – стійкість, постійність, активність, терплячість, самовладдя, надійність;
мінуси – загальмованість, байдужість, «товстошкірність», сухість, неможливість працювати в режимі дефіциту часу, в індивідуальному темпі є свідченням того, що його не треба підганяти, він сам розраховує свій час і виконує роботу.

4. *«Не нашкодь»*, тому що у *меланхоліка*:

плюси – висока чутливість, м'якість, людяність, доброзичливість, здатність до співчуття;
мінуси – низька працездатність, підозрілість, вразливість, замкненість, сором'язливість; на нього не можна кричати, надто тиснути, давати різкі та суворі вказівки, оскільки він надто чутливий до інтонації і дуже вразливий.

За цими формулами, формально, без врахувань специфіки кожної індивідуальності при організації робочих пар можна виходити з того, що ефективніша робота в парах: холерик – сангвінік; сангвінік – меланхолік; меланхолік – флегматик [102, с. 43].

Психологія характеру. З'ясування психологічної сутності характеру є важливим з огляду на прагнення, вибір людини. Реалізуючи свої задатки, здібності, особистість діє з конкретною метою, робить певні вчинки, які залежать не так від темпераменту, як від свого характеру.

Характер – це ступінь постійних індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, ставленні до колективу, інших людей, праці, навколишньої діяльності та до самої себе. У ньому виявляється все те, що є найважливішим в людині. Наслідки його впливу значно перевищують вплив особливостей темпераменту й навіть інтелектуальні здібності особи. Адже часто-густо, як зазначав Г. Ващенко, є люди, які щедро наділені талантом, інтелектом, схильні до сприймання нових ідей, проте нерішучі в своїх прагненнях та ідеях, непослідовні в ухваленні рішень, отже, без належної сили волі [25, с. 20–25].

Слово *характер* грецького походження, дослівно перекладається як риса, ознака, відбиток. Етимологічно походить від дієслова *charassien* – різьбити, мітити, через іменникову

форму *charaks* (різець, різблення, риси обличчя). Учень Арістотеля Теофраст запровадив термін *характер* для визначення властивостей людини. У «Характеристиках» він описав з погляду мораліста 31 тип людських характерів – людей хвалькуватих, балакучих, неширих, нудних, улесливих тощо.

Структура характеру. Характер людини виявляється у відносинах з іншими людьми, діяльності, вчинках, поведінці. Характер – це цілісне утворення особистості. Водночас І. П. Павлов обстоював виокремлення його структурних компонентів. Цієї думки дотримувався й Б. Теплов, який запропонував виділяти в структурі характеру чотири симптомо-комплекси, які виражають ставлення особистості:

- *до суспільства, колективу, окремих людей:* товариські, колективізм, ввічливість, чуйність, грубість, жорстокість, брехливість і т. ін.;
- *до себе:* самокритичність, самоповага, вимогливість, суворість, зарозумілість та ін.;
- *до праці:* працездатність, працьовитість, старанність, сумлінність, упертість, лінощі, безвідповідальність і т. ін.;
- *до речей:* акуратність, бережливість, неохайність, недбайливість та ін.

Структура характеру визначається не лише взаємозв'язком окремих властивостей, а й властивостями характеру загалом. Таких структурних властивостей характеру виділяють чотири:

1) *ступінь їх глибини.* Глибинними є ті властивості, які зумовлюються найважливішими, головними ставленнями і тому пов'язані з широкою системою інших властивостей;

2) *активність.* Визначається ступенем протидії зовнішнім обставинам. Одні люди при зустрічі з несприятливими обставинами посилюють свою активність, долають труднощі і досягають мети, інші – пасивні. Тому розрізняють людей із сильним і слабким характерами;

3) *рівень стійкості* (мінливість). Перша – третя властивості характеру є необхідними умовами пристосувальної діяльності;

4) *пластичність.* Щоб дії і вчинки людини були доцільними, потрібно зі зміною середовища відповідно змінювати й індивідуально-своєрідні способи дії. Усі властивості є необхідною умовою навчання і виховання.

Психологічні типи акцентованих характерів.

Характерологічні риси людини здатні змінюватися не лише якісно, а й кількісно. Та чи інша риса у різних людей розвинута неоднаково. Коли кількісний вимір риси характеру наближається до граничних величин і досягає межі норми, виникає акцентуація характеру.

Отже, *акцентуація характеру* – це граничний варіант норми, наслідок посилення окремих його рис.

Єдиної класифікації типів акцентуацій досі не існує. Іноді за різною термінологією виявляються однакові описи акцентуєваних рис, що дає змогу виокремити найважливіші типи акцентуацій.

Екстравертний тип. Йому властиві постійна спрямованість (відкритість) на діяльність і спілкування, підвищена балакучість, хвалькуватість, неспостійність у захопленнях та інтересах, висока емоційна збудливість, яка виникає внаслідок зовнішніх впливів, конформність у поведінці.

Інтравертний тип зосереджений на своєму внутрішньому світі. Зовнішній світ для його представників має другорядне значення. Вони замкнуті, повільно і важко адаптуються до нових обставин, дуже стривожені, невпевнені в собі, малокомунікабельні.

Некерований тип. Представники цього типу надто імпульсивні в діях і вчинках. У спілкуванні категоричні, домагаються, щоб за ними було останнє слово, тому часто провокують конфліктні ситуації.

Неврастенний тип. Найчастіше трапляється серед дітей підліткового віку. Їм властива підвищена драгівливість і легка втомлюваність, висока недовірливість і погане самопочуття. Вони емоційно нестійкі, схильні до ефективних реакцій.

Сенситивний тип. Також здебільшого спостерігається серед підлітків. Таким дітям властиві підвищена сором'язливість, лякливість, емоційна нестійкість, невпевненість, висока самокритичність.

Демонстративний тип. Індивідам цього типу властиве прагнення будь-що виділитися серед інших, викликати захоплення чи співчуття, бути в центрі уваги.

Нестійкий тип. Представникам цього типу характерні слабо розвинуті вольові якості, а тому вони часто потрапляють під вплив інших.

Останнім часом набуває дедалі більшої популярності типологія, яку запропонував швейцарський психолог К.-Г. Юнг у праці «Психологічні типи». Її основи заклали ще А. Біне, В. Джеймс і австрійський юрист Ганс Гросс. Юнг виокремив два основних психологічні типи. Перший, екстравертний тип, характеризується своєю спрямованістю на об'єкт, а другий, інтровертний, – на суб'єкт, на внутрішній світ. Кожен із них, залежно від домінування певної пізнавальної функції, поділяють на мисленневий, емоційний, сенсорний та інтуїтивний.

В екстравертів мисленневого типу сукупність життєвих проявів залежить від їх інтелектуальних висновків, але будь-яке судження вони організовують за зовнішніми критеріями (освіта, традиції). Мислителі-екстраверти часто стають державними діячами, адвокатами, вченими тощо.

В екстравертів емоційного типу почуття узгоджуються із загальноприйнятими критеріями, переживаннями під впливом традиційних цінностей. Людина такого типу завжди оцінюватиме щось не за власними критеріями, а тому «так, як вважають інші».

Екстравертів сенсорного типу завжди приваблюють об'єкти, які викликають сильні відчуття. Вони спрямовані на конкретне насолодження реальним життям. Серед них можна зустріти бізнесменів, атлетів.

Екстравертам інтуїтивного типу властиво сприймати в зовнішньому світі те, що відбувається «за кулісами подій». У них недостатньо здібностей для міркування, і вони рідко самі доводять справу до кінця.

Інтровертний мисленневий тип схильний до теоретизування. Однак його розумова діяльність мало залежить від загальноприйнятих ідей і традицій, вона має власні критерії. Впертий, неподатливий до зовнішніх впливів, але дуже довірливий і часто безпорадний в особистих проблемах.

Інтровертний емоційний тип керується всюди своїми переживаннями, не враховуючи наявних фактів. За будь-яких умов намагається бути малопомітним. Люди такого типу ухиляються від різних розваг, шумних компаній, вечірок, зборів, завжди мовчазні і малодоступні.

Інтровертний сенсорний тип свої дії та вчинки вибудовує залежно від того, що бачить і чує, а не від логічних міркувань. У людей такого типу виникають глибокі внутрішні враження, але зовнішня реакція на них є запізнілою.

Інтровертний інтуїтивний тип має інтуїтивну здатність проникати у майбутнє, але його інтуїція звернена на суб'єктивний психічний світ. Часто перебуває у сфері безплідних фантазій.

Отже, на відміну від вродженого темпераменту, характер є життєвим утвердженням, результатом виховання й самовиховання [134, с. 213–215; 115, с. 108–112].

Останнім часом набуває популярності класифікація характеру, яку запропонував російський психолог В. Жикаринцев. Учений розрізняє такі типи характеру: шизоїдний; оральний; мазохістський; психопатичний; твердий; фалічний; істеричний. Ці назви характеру аналізуються залежно від періоду їх формування. Тому важливої характеристики тут набувають будова тіла, енергія, вище «Я» та ін. [87, с. 247–272].

Студент має змогу є можливість самостійно здійснити порівняльний аналіз класичного й новітнього підходів щодо класифікації типів характеру. Це уможливує визначення основних параметрів характеру, зокрема: його сили, оригінальності, цілісності, твердості та окреслити основні шляхи, форми і методи його виховання.

На основі викладеного можна зробити висновок про те, що пізнання психічних індивідуальних особливостей особистості має важливе значення для її виховання. Передусім воно розкриває природу індивідуальних відмінностей між людьми (здатки, здібності, обдарованість, талант, геніальність), дає змогу знайти ефективні способи розвитку здібностей та обдарувань особистості. Це дозволяє не лише виявити спрямованість особистості до окремого виду діяльності, а й визначити найважливіші чинники, що впливають на рівень реалізації основних компонентів ядра обдарованості, сформувати шкалу гуманістичних цінностей індивіда. Важливим є і те, що у процесі пізнання психічних індивідуальних особливостей особистості можна виробити стратегію навчання обдарованих дітей. До того ж, навчання й виховання обдарованих дітей за спеціальними програмами дає змогу послідовно виховувати тип їхнього адаптування у соціальному просторі.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте поняття «людина», «особистість», «індивід», «індивідуальність».
2. Розкрийте структуру особистості (за К. К. Платоновим).
3. Назвіть характерні риси особистості.
4. Дайте загальну характеристику здібностей людини.
5. Що таке обдарованість людини?
6. Яких людей ми називаємо талановитими?
7. Охарактеризуйте поняття «геніальність».
8. Дайте загальну характеристику темпераменту людини.
9. У чому проявляється акцентуація характеру особистості?
10. Яким є механізми формування властивостей характеру?

Тематика рефератів

1. Людина як соціобіологічна й духовна істота.
2. Гуманістична спрямованість особистості.
3. Мотиви й активна діяльність особистості.
4. Роль здібностей у навчанні студента.
5. Суб'єктивні й об'єктивні умови розвитку особистості.
6. Критерії інтелекту особистості.
7. Ноологічні засади формування духовного світу особистості.
8. Психічна рівновага особистості.
9. Мислення генія.
10. Віра в житті особистості.

ГЛАВА 4. ВЧИНКОВА АКТИВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇЇ ВИДИ

4.1. Вчинок як осередок психічного.

4.2. Вчинковий смисл психічних феноменів.

4.3 Вчинок як рушійна сила розвитку психічних процесів, станів та властивостей особистості.

Ключові слова: вчинок, ситуація, потреби, моральна творчість особистості.

4.1. Вчинок як осередок психічного

Життєдіяльність сучасної людини вимагає від неї вчинків, які б стверджували ідею добра, справедливості, гуманності, любові. Вчинок є тим первинним елементом, із якого вибудовується вся реальна моральність особистості. З морально-психологічного боку вчинок є повноцінним як результат глибинного особистісного, внутрішньо-продуктивного імперативу, оскільки віддзеркалює вільний вияв волі особистості.

Філософське осмислення вчинку знаходимо у працях Платона, Арістотеля, А. Блаженного, Т. Аквінського, Дж. Локка, Т. Гоббса, Г. Лейбніца, Д. Дідро, І. Канта, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, К. Маркса, М. Бахтіна та ін. Зокрема Дж. Локк, класифікуючи вчинки як добрі і погані, зовнішні і внутрішні, наголошував на тому, що вони мають почуттєву основу й повинні здійснюватися людиною щиро і згідно з совістю [64, с. 67–69].

Т. Гоббс, Г. Лейбніц вважали, що вчинки є виявом звички [34, с. 619; 60, с. 52].

І. Кант обґрунтував суб'єктивний, а Г. Гегель – об'єктивний характер вчинку [53; 31, с. 164–174].

Д. Дідро, К. Маркс проблему вчинку розглядали з матеріалістичних позицій. Вони доводили, що на вияв вчинку впливають не так фізіологічні, як морально-психологічні, соціальні процеси [39; 70, с. 10].

Сучасна психологія визначає вчинок як основну одиницю соціальної поведінки, як свідому дію, що оцінюється як акт морального самовизначення людини, в якому вона стверджує себе як особистість стосовно ставлення до іншої людини, до себе, групи, суспільства, до природи загалом [132, с. 421].

В історії етичної й психологічної думки проблема вчинку розглядалася, як правило, у напрямі співвідношення *мотиву* і *вчинку*. Оскільки вчинок становить собою поєднання різноманітних об'єктивних і суб'єктивних аспектів (дій, засобів, умов і думок, намірів, почуттів, волі, результатів і т. ін.), то з'явилась можливість існування різноманітних концептуальних тлумачень вчинку. В одному випадку акцент робили на дії, в іншому – на мотивах. В одному випадку мотиви виступали, як елемент вчинку, в іншому – сам вчинок розглядався як доповнення мотиву. Проте доцільніше не протиставляти цінність мотиву і результату дії вчинку, а вбачати характер їх діалектичної взаємодії, єдності. Саме в гармонії морально-піднесеного мотиву й позитивного результату полягає висока цінність вчинку.

З погляду науки психології вчинок слід розглядати як *процес*. У цьому аспекті вчинок – це «*буття-подія*», що скеровується і переживається суб'єктом, як автором її і практиком, який несе відповідальність за її наслідки. Вчинок – це завжди спочатку вчинок думкою. У цьому сенсі Д. Дідро зазначав, що навіть дикій людині вже було відоме поняття вчинку, яке відображало справедливість і несправедливість. Ще виразніше цю думку сформулював Г. Гегель, який писав: «...вчинок стосується безпосередньо наявного буття людини...», людина його усвідомлює й оцінює [30, с. 335].

Гамлет ставить перед собою питання буття через здійснення вчинку: «Бути чи не бути?» Г. С. Сковорода стверджує: сутністю і змістом духовного буття людини є моральний вчинок. Американський вчений-психолог Е. Фромм у своїй відомій праці «Бути чи мати?»

переконливо твердить, що вчинки людини визначають сенс її буття, самореалізації. Вчинок виражає *позицію* людини, її *спрямованість*, *намір*. «Вчинок: 1) за своїм емпірично-конкретним *змістом* має багатоманітність *особливих* аспектів і зв'язків; суб'єкт з боку форми повинен знати і прагнути вчинку за його *сутністю*, цей елемент, що міститься у визначенні, є *правом наміру*. Намір стосується лише безпосереднього наявного буття; 2) суб'єкт також має право на те, щоб особливість змісту у вчинкові, з боку його матерії, не була для нього зовнішньою, але містила б справжню особливість суб'єкта, його потреби, інтереси і цілі, які начебто об'єднані в одній меті, становлять його благо, подібно тому, як це було, коли йшлося про щастя, – право блага» [30, с. 335–336].

Намір творити добро робить людину щасливою і піднесеною. І навпаки, будь-який аморальний вчинок приносить їй нещастя, пропорційне її лихому наміру. Лихій людині ні в реальності, ні в уяві є недоступним щастя бути людиною, яку люблять інші і розділяють її задоволення; це означає, що найкраще джерело наших радощів для неї є закритим [39, с. 161–163].

Отже, вчинок є внутрішнім явищем, наміром і *моральною потребою* чинити так, а не інакше. Сократ виголошує: моя смерть скаже про мене більше, ніж моє життя. Дж. Бруно непримиренно заявляє суддям: «Ви з більшим острахом підписуєте мені вирок, ніж я його сприймаю». Я. Корчак, свідомо йдучи на смерть, переможно й рішуче кидає у вічі катам: «Діти! Передусім діти!»

У цьому контексті яскраво виявляється *ставлення* особистості до чогось (когось) – у вигляді жестів, поглядів, тону мови, смислового підтексту. Це ставлення завжди супроводжується симпатією або антипатією, прихильністю або неприхильністю. Симпатія-антипатія – це переживання задоволення та незадоволення від контактів з іншими людьми. Симпатія характеризує стійке позитивне емоційне ставлення людини до інших людей і виявляється в доброзичливості, прихильності, увазі, допомозі й т. ін. Вона стимулює вияв морального вчинку особистості. Симпатія здатна перерости в атракцію. *Атракція* – це і процес формування привабливості якоїсь людини до іншої, і продукт цього процесу, тобто якість стосунків індивідів. Атракцію можна розглядати як особливий вид соціальної установки на іншу людину, у якій переважає емоційний компонент, коли цей «інший» оцінюється переважно в категоріях, властивих афективним оцінкам.

Антипатія виявляє негативне ставлення одного суб'єкта взаємодії до іншого. Тут можуть відігравати негативну роль як біологічні (неприємний вираз обличчя, риси характеру), так і соціальні чинники (інтереси, ідентифікація тощо).

Важливим елементом учинку є результат. Результат вчинку означає, що відбулася певна дія, яка спрямовувалася на досягнення мети. Результат є функцією умов процесу або функція самої діяльності й застосованих в ній засобів реалізації мети.

Аналізуючи варіанти вияву вчинку, В. А. Козаков доводить, що лише перший стан-позиція пов'язаний зі свідомістю. Намір і ставлення – це вже функція підсвідомого, оскільки здебільшого вони пов'язані із моделлю світу особистості – «Я-образ» та «Я-концепція». А дії-бездії можуть бути результатом рішення як свідомих, так і підсвідомих елементів структури особистості.

Ще більше, зазначає вчений, підсилює сумнів щодо «свідомості» вчинку аналіз функціональних етапів його перебігу:

- попереднє усвідомлення мети;
- боротьба мотивів;
- вибір засобів досягнення мети;
- прийняття рішення щодо засобів;
- виконання рішення;

- оцінювання якості виконання дій;
- фіксація в індивідуальному досвіді результату і способів здійснення вчинку [56, с. 184–185].

Студент має самостійно визначати механізм взаємодії свідомого, підсвідомого й несвідомого у здійсненні вчинку суб'єктом діяльності. З цього йому доцільно буде докладно ознайомитися з працями З. Фрейда, К. Юнга, А. Адлера, Е. Фромма, Т. Яценко та ін. науковців.

Принагідно зазначимо: для того, щоб вчинок відбувся, мають взаємодіяти: внутрішнє і зовнішнє; тілесне і духовне; біологічне і соціальне; свідоме, підсвідоме, несвідоме; творення й репродуктивність; свобода й необхідність.

Отже, *вчинок* – це свідома, підсвідома і несвідомо дія, акт морально-психологічного визначення людини, в якому вона стверджується як особистість у своєму ставленні до іншої людини, самої себе, групи, колективу, суспільства й природи загалом.

4.2. Вчинковий смисл психічних феноменів

Деякі вчені поняття вчинку визначають через явище ситуації. *Ситуація* – (франц. Situation – положення, обстановка) – це система зовнішніх стосовно суб'єкта умов, які спонукають й опосередковують його активність. До елементів ситуації може належати і стан самого суб'єкта в попередній момент часу, якщо він зумовлює його подальшу поведінку [129, с. 364].

У цьому контексті студентові важливо усвідомити, що ситуація не спричиняє, а лише зумовлює активність суб'єкта. Часто-густо люди спекулюють на ситуації, особливо тоді, коли намагаються уникнути морального вчинку й чинять аморально. Виправданням для них є сентенції типу: «тоді був такий час і я змушений був діяти саме так», «я нічого іншого не міг вдіяти в тій ситуації» тощо. Отже, впроваджуючи свої дії чи без-дії, тим самим людина засвідчує, що вона нездатна вийти за межі ситуації, практично вона є її рабом, що негідне людської сутності, людського призначення. Адже існує не лише людина в часі, а й час в людині. І лише та людина здатна піднятися до вершин людської гідності, яка долає ситуативні перешкоди й у найскладніших умовах, іноді ціною життя, зберігає пряmostояння, свободу Духа. Як справедливо зазначав Ф. Шеллінг, вчинки людини залежать від її внутрішньої свободи [156, с. 457–458].

Водночас зауважимо, що вчинки, які роблять людину аморальною, картають її душу. Будь-який аморальний вчинок докоряє сумління, совість і рано чи пізно людина таки усвідомлює свою недосконалість.

Неабияку значущість для пізнання студентом сутності й змісту вчинків є форми їх вияву. Вчені-психологи виокремлюють такі *форми вияву вчинків*:

1. Подолання залежності від ситуації.
2. Псевдовчинки:
 - а) за наслідуванням, зокрема з метою отримання таких же оцінок, яких заслуговує зразок;
 - б) вчинки-демонстрації своїх переваг над іншими або вчинки протистояння масі, юрбі (підлітки, кар'єристи);
 - в) альтруїстичні вчинки (тільки для інших);
 - г) егоцентричні вчинки (тільки для себе).
3. Мотиваційні вчинки. Вони дають змогу суб'єкту визначитися, як використати свободу, віддвоєвану в ситуації.
4. Вчинок, що уможливорює перехід від наміру до дії [89, с. 496]. У цьому руслі поет Р. Рождественський у поемі «Гагарін» писав:

...Сподобалось, як він сказав:

Рушаймо!

А головне – зробив він,
як сказав! (переклад наш. – Г. В.).

5. Очікування вчинку, який будеється за принципом зворотного зв'язку. Критерієм оцінки є задоволення чи незадоволення вчинком.

6. Вчинок як елемент безперервного процесу самозбагачення людини створює якісно нову життєву ситуацію людини, сприяє саморозвитку психіки особистості.

Вчинок взаємопов'язаний із свободою вибору. Для того, щоб відбулася свобода вибору і здійснення вчинку слід:

1. Усвідомити, що є добре, прекрасне, а що – погане, нище.
2. Який спосіб дії підходить для досягнення мети згідно із конкретною ситуацією.
3. Усвідомити власні індивідуальні бажання.
4. Усвідомити реальні можливості, між якими є вибір.
5. Які наслідки матиме рішення у тому чи іншому випадку.
6. Усвідомлення дій, навіть незважаючи на втрати.

Отже, до ситуативних психологічних феноменів вчинку належать:

1. Відчуття, як сприйняття окремої властивості предмета або недиференційоване і неопределене враження від навколишнього середовища.

2. Потяг, як спонукальна сила дії, вчинку.

3. Активізація, яка відображає загальний стан психічної «мобілізації» або готовності організму до дії.

4. Емоції, що виражають реакції індивіда на ті ситуації, до яких індивід не може адаптуватися, і її значення переважно функціональне. (Емоції здатні як організовувати, так і дезорганізувати).

5. Переживання, через які людина виявляє своє ставлення до того, що її оточує, що вона робить і відкриває. Зміст переживань і ступінь їх усвідомленості можуть бути різними. Слід зважити і на те, що у переживаннях можуть поєднуватися реальне й ідеальне.

6. Рухи, які не є суто фізичним «утворенням», є не просто моторною функцією організму. Рух виконує не орган сам по собі, а людина, й результатом його є не лише функціональні зміни стану органу, а зміна життєвої ситуації, предметний результат, зміна в психіці, яка своєю чергою впливає на характер духу, його швидкість, силу, темп, ритм, скоординованість, точність, пластичність і спритність.

7. Увага, яка свідчить про зміну будови психічного процесу, перехід від бачення до вглядування, від сприймання до спостереження. Під час уваги збільшується виразність, рельєфність, видимість предметів. Фізіологічним механізмом, що забезпечує таку виразність, виступає принцип домінанти [89, с. 194–210]. Студентові важливо проаналізувати образ складної ситуації, ситуації реальної й удаваної, ситуації передконфліктної й післяконфліктної тощо. Це дасть йому змогу краще зорієнтуватися у можливій ситуації і здійснити правильний вчинок.

4.3. Вчинок як рушійна сила розвитку психічних процесів, станів, властивостей особистості

Вчинок залежить від мотиваційних складових. У цьому контексті одним із перших його елементів виступає воля.

Як вольову дію вчинок завжди пов'язують з *боротьбою мотивів*. Прийняття рішення є завершенням цієї боротьби. В рішенні міститься переконання, що з-поміж різних можливостей, якими спонукатиметься наша дія, воно вибере той, а не інший шлях. Душевний стан перед ухваленням рішення навпаки має характер невпевненості й сумніву.

З поняттям «мотиву» взаємопов'язане питання так званої «свобідної волі». Постає запитання: у якому напрямі буде прийняте рішення, якщо нашу волю мотиви тягнуть у різний бік? Відповідь може бути однозначною: воля піде у бік найсильнішого мотиву. У чому ж виявляється сила мотиву? Ймовірно, що ця сила визначається інтенсивністю задоволення, яке взаємопов'язане з його появою у свідомості. Мотив є сильнішим, коли більше задоволення він викликає. Водночас свідомість підказує, що наша воля є свобідною і що вона може бути спрямованою на те або інше, навіть супроти найсильніших мотивів. Мотиви мають можливість схилити нашу волю в той чи інший бік, але не завжди мають силу примусити до прийняття якогось рішення.

Викладене свідчить про два різні погляди щодо впливу мотивів на волю. Перший доводить, що при наявності мотивів наша воля приречена йти в напрямі, зумовленим співвідношенням їх сили. Цей погляд прийнято називати *детермінізмом*. Другий погляд стверджує, що коли є мотиви, рішення нашої волі буде таким або іншим, а це означає, що наша воля не пов'язана цілком з мотивами. Цей погляд називають *індетермінізмом*. Студентові варто самостійно проаналізувати цю складну проблему, користуючись при цьому не лише психологічною, а й філософською літературою [49].

Збудниками вчинку є *потреби*. Вони характеризуються здатністю відтворення й циклічністю. Кожна задоволена потреба спонукає до її відтворення. Так, духовна потреба, яка стала причиною високоморального вчинку, неодмінно вимагає свого репродукування. І, навпаки, потреба, яка спричиняє вияв аморального, нищого вчинку, відповідно репродукує себе у майбутньому. Причому таке відтворення зазвичай набуває циклічного характеру.

На зміст і діяння вчинку сутнісно впливає сформованість *характеру* людини. Можна сказати, що вчинки індивіда є результатом вияву його характеру. Одна із найважливіших рис характеру – його цілісність. Саме цілісна натура здатна до вчинкової діяльності. Людина, що не виховала в собі цілісного характеру, зазвичай не здатна на високоморальний вчинок. Хоча така людина може бути доброю, лагідною, ввічливою й доброзичливою. Безхарактерна людина в одній ситуації може виявити чесність і принциповість, а в іншій – засвідчити нечесність, піддавшись впливу інших людей або власному тимчасовому настрою. Безхарактерній людині властива нестійкість, що виявляється у слабкостях волі. Проте не слід забувати, що людина із сильним, цілісним характером також здатна до скоєння аморальних вчинків. Це ми можемо простежити у художніх творах української й зарубіжної літератури. Студентові бажано самостійно віднайти й проаналізувати твори, в яких ця проблема найяскравіше висвітлена.

Спонукальною силою вчинку є також *моральна творчість особистості*. Вона ініціює створення моральних ситуацій, визначення й унормування духовних цінностей.

Одна з перших спроб розкрити структуру творчого процесу належить російському інженерові П. К. Енгельмейєру, який у своїх пошуках зближує психологічну структуру творчості технічної, наукової та художньої. П. К. Енгельмейєр запропонував такі ознаки людської творчості:

- 1) *штучність* – тобто створення культури;
- 2) *доцільність*, яка полягає у бажанні досягти конкретної мети, розв'язанні якогось завдання (користь, краса, істина та ін.);
- 3) *раптовість*, оскільки творчість відрізняється від методичного мислення, вона інтуїтивна за своєю природою;
- 4) *цілісність* – творчий продукт має ідею, а всі частини твору об'єднуються в повну цілісність.

Сьогодні є популярною чотиристадійна теорія Г. Уоллеса. Він розмежував такі стадії творчого мислення: *підготовка, визрівання, натхнення (осяння) і перевірка істинності*.

Досліджуючи життєдіяльність 250 знаменитих мислителів Англії та Америки, Е. Д. Гетчинсон виокремив дві основні форми розгортання творчого процесу: *систематичне мислення* та *«творчий інсайт»*. Інсайт і систематичне мислення є крайніми полюсами шкали факторів, що виражають ступінь психічної фрустрації. Із характеристикою феномену «інсайту» студент може ознайомитися під час вивчення праць відомих вчених (В. Кьолер, М. Вертхеймер, К. Бункер та ін.). Важливо також звернути увагу, що *інсайт* (англ. insight – осяяння, схоплення) – це завжди прорив свідомості до нових можливостей, зміна на пряму волі. Щось змінюється всередині і навколо нас. Чіткість усвідомлення сама по собі володіє живодайною силою, «усвідомлення є *центральною феноменом психічного життя*, якщо воно є не автоматичним, а дійсно є таким» (Ф. Перлз).

Інсайт викликає внутрішні моральні зміни людини. Вона починає мислити іншими, ніж до цього, моральними, естетичними категоріями. Усвідомлює, наприклад, що не все купляється й продається, що прагматизм й егоїзм не є сенсом життя. Так і влада грошей не є всемогутньою і аж ніяк не завжди приносить щастя. З усвідомлення подолання цих примар людське життя набуває зовсім іншого сенсу, особистість тоді здатна на вчинок як стосовно самої себе, так й інших.

Вчинок потребує застосування *морально значущих засобів*. Тому навіть, якщо люди обирають справді високу й благородну мету, але засоби її досягнення перебувають у розбіжності з цими її позитивними якостями – завжди існує ризик викривлення, деформація цієї мети й підміни її чимось принципово іншим: у такому випадку з'являється привід говорити про те, що хтось зрадив свою мету, занапастив своє покликання тощо. Часто-густо, наприклад, людина здійснює той чи інший вчинок, застосовуючи такі засоби, як підступність, лицемірство, заздрість. Ці засоби самі по собі є аморальними, отже, і вчинок набуває аморального змісту. Заздрість, як психічна властивість людини, висвітлює її егоїстичний стан невдоволення, невизнання її переваг перед іншими щодо набуття певних благ. Психологічною основою заздрості є несформованість у людині морального почуття гуманності (ставлення до людини, як до самої себе) й відсутність радощів успіхам іншого. Крайньою формою вияву заздрості є «чорна заздрість» – негативна емоція, яка спонукає суб'єкта здійснювати ганебні вчинки щодо ліквідації чужого успіху, радості, щастя. Заздрість («синдром Сальєрі») здійснює деструктивний вплив на саму особистість, яка заздрить, призводить до розвитку у неї невротичної симптоматики [45, с. 118–119].

Український психолог І. П. Маноха зазначає, що вчинкова дія, вчинок загалом синтезують у собі змістовні та процесуальні ознаки діяння особистості у світі. Ці ознаки мають характер пізнавальних та перетворювальних впливів. Особистість спрямовує їх на явища зовнішнього світу або до сутності власного «Я». Саме тому результат окремого вчинку поряд із безпосереднім значенням «зараз завершеної дії» має конкретні наслідки. Вони екстраполюються в інші сфери існування особистості (просторовий аспект), на явища минулого у житті особистості (часовий аспект), на масштаб життя особистості, що визначається змістовим і ціннісним рівнем здійснення нею творчих аспектів життєдіяльності (динамічний аспект) тощо. Отже, явище, що має багатомірну й багатозмістову природу, здатне породжувати наслідки відповідного характеру. Кожний здійснений вчинок для особистості – акт ствердження власного «Я», акт набування нових особистісних якостей, нового досвіду [88, с. 498].

Післядійовий ефект здійсненого вчинку, на думку вченого, актуалізується особистістю через усвідомлення нею наслідків вчинкового діяння, а також через узагальнення свідчень, відгуків, оцінок вчинку з боку інших людей, що також були учасниками цієї вчинкової дії або могли безпосередньо чи опосередковано споглядати її. Як і структура вчинку загалом, післядійовий ефект має розглядатися з позицій його феноменологічного та реально-практичного змісту. Отже,

особистість має володіти здатністю в процесі усвідомлення наслідків власного вчинкового діяння актуалізувати (сама або з допомогою інших) не лише реально-практичний, виявлений у дійсності результат вчинкової активності, а й відтворювати «прихований», феноменологічний результат свого вчинку. В реальності індивідуального життя ці змістові компоненти продукту вчинкового діяння особистості не відокремлені один від одного – вони існують і виявляються лише в сукупності своїх ознак. Тому особистість має володіти досвідом диференціації та інтеграції суб'єктивного та об'єктивного змісту, продукту, результату, наслідку власного вчинкового діяння [88, с. 499].

Студентові варто мати на увазі, що вчинкова діяльність особистості часто-густо пов'язана з ризиком. *Ризик* розуміється як ситуативна характеристика діяльності, сутність якої полягає у невизначеності її результату і можливих негативних наслідків у випадку недосягнення успіху. У психології поняттю «ризик» відповідають три головні взаємопов'язані значення: 1) ризик як міра очікування негативу за умов безуспішної діяльності; 2) ризик як дія, що загрожує суб'єкту певними втратами; 3) ризик як ситуація вибору між двома можливими варіантами дії: менш привабливим, проте більш надійним, і більш привабливим, але менш надійним [39, с. 344–345].

Ризикованість характеризується тим, що з віком готовність до ризику зменшується, людина стає більш виваженою, обережнішою і тим самим обмежує власне «Я» у виборі вчинку; у досвідченіших суб'єктів готовність до ризику нижча, ніж у недосвідчених, відповідно міра ощадливості дій є різною; з наближенням ситуації внутрішнього конфлікту готовність до ризику зростає, зникає сумнів, страх, натомість з'являється рішучість, безкомпромісність; в умовах групи готовність до ризику має більш сильний прояв, ніж при діях наодинці, і залежить від групових очікувань. За цих умов «втеча» від вчинку зазвичай унеможливується.

Українські вчені-психологи, досліджуючи вчинок як духовну константу особистості, виокремлюють: вчинок буденності, вчинок екзистенції, вчинок самопізнання, вчинок повернення до буденності (Т.М. Титаренко); вчинок істини, вчинок краси, вчинок добра (Т.С. Кириленко). Студентові доцільно самостійно ознайомитися із сутністю і змістом таких підходів у публікаціях [53].

Останнім часом плідно досліджує проблему вчинкової діяльності особистості академік І.Д. Бех. Вчений розробив не лише типологію вчинку, а й висвітлив його мотиваційно-цілісну детермінацію; окреслив вчинкову життєву сферу особистості; визначив місце і роль педагога у просторі вчинку. Ці питання є надзвичайно актуальними для майбутнього молодого фахівця, тому радимо їх проаналізувати у праці науковця «Вчинок як духовна константа особистості» [15, с. 153–246].

Отже:

1) Вчинок – це процес, який залежить від ситуативних та мотиваційних перетворень, усвідомлення дії та післядії.

2) Психологічною основою вчинку є встановлення та розрив окремих зв'язків людини із середовищем.

3) Вчинок є зверненням дії всупереч реальному станові речей.

Виховний вплив на формування вчинку. Практично усі найвідоміші педагоги минулого й сучасного доводили необхідність формування розуміння сутності і змісту вчинку особистості – як учня, так і учителя. Особливої уваги цьому питанню надавав В. О. Сухомлинський. У своїх працях «Вправління – один з методів виховання свідомої дисципліни», «Методика виховання колективу», «Як виховати справжню людину» педагог-гуманіст доводив визначальну роль вчинку у життєдіяльності особистості. Він зазначав, що учинок слід формувати з дитинства, оскільки маленькі діти ще не вміють розумом своїм досягнути мотиви

вчинків, моральний досвід співпереживання й співчуття в них ще обмежений. Тому тут конче потрібна допомога учителя, його мудра порада. «Бувають у дитинстві вчинки, про які потім усе життя людина згадує з болем і жалем, переживаючи докори сумління, – писав учений, – від мудрої влади педагога залежить, щоб ці докори сумління серце зберігало в недоторканості й чистоті. Щоб ці почуття входили в духовне життя колективу як моральне надбання особистості, колектив мусить бути дуже чутливим до них» [139, с. 626].

Учений і практик В. О. Сухомлинський застерігав як батьків, так й учителів, що до різних необачних вчинків дитини слід ставитися мудро і дуже обережно. «У дитини ніколи не буває злого умислу. Вона помиляється. І якщо ви допомогли їй правильно зрозуміти й пережити помилку, вона всім серцем осягне моральний смисл свого вчинку й намагатиметься уникати аналогічної помилки, хоча не завжди це їй вдаватиметься» [139, с. 624].

Тому на осуд заслуговують не всі вчинки, а лише ті, в яких закладено насіння егоїзму, себелюбства, байдужого ставлення до духовного світу людини. Необачні, непродумані вчинки є протестом дитини проти грубощів, сваволі або помилок батьків чи вихователів.

В. О. Сухомлинський не заперечував колективного осуду вчинків учнів, але це могло відбуватися лише в окремих випадках, і такий осуд мав відповідати сутності вчинку. Він вважав недоречною таку форму впливу на виховання, як колективне висміювання. «Дехто з педагогів вважає, що найефективніше впливає на осудливий вчинок колективне висміювання... Вдаватися до висміювання як до спеціального засобу впливу колективу на особистість необачно ще й тому, що кожен вчинок, яким би осудливим він не був, має свої глибинні причини й джерела, серед яких часто буває тяжка, далеко прихована від людей душевна травма. В таких випадках висміювання завдає нової травми» [139, с. 545].

Важливо, наголошував педагог, щоб у кожному покаранні, осуді учень вбачав своєрідне вправління в правильному вчинку. «Колективний осуд поганих вчинків можна створити тільки постійним вправлінням у хороших вчинках... Головна умова, яку ми ставили перед вправлінням, – робити хороший вчинок не для похвали, а для себе і своїх товаришів» [138, с. 23].

В. О. Сухомлинський доводив, що у колективному вправлінні в хороших вчинках велике значення має емоційне забарвлення вчинку, що полягає в подоланні перешкоди. Усунення такої перешкоди він розумів як підпорядкування власної волі учня – волі колективу.

Водночас, учитель повинен дуже обережно підходити до заохочення хороших вчинків. В учнів, на його думку, в жодному випадку не повинна складатися думка, що звичайні, правильні вчинки треба робити для похвали. У хорошому вчинку діти не повинні вбачати нічого надзвичайного. Виховний вплив на формування вчинку людини має бути послідовним, тактовним і безперервним.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «вчинок».
2. Розкрийте взаємозв'язок свідомого, несвідомого й підсвідомого у вияві вчинку.
3. Поясніть взаємозв'язок ситуації і вчинку.
4. Охарактеризуйте роль мотивації у структурі вчинку.
5. Доведіть вплив темпераменту на вияв вчинку.
6. Проаналізуйте взаємозв'язок характеру і вчинку.
7. Розкрийте сутність післядії та усвідомлення вчинку.
8. У чому полягає сутність самопізнання?
9. Чи можлива «втеча» від вчинку?
10. Назвіть основні форми вияву вчинків.

Тематика рефератів

1. Вчинкова природа психічного.
2. Творчість і вчинок.
3. Віра і вчинок.
4. Стратегія вчинку і ствердження «Я».
5. Вчинок як діалог і монолог.
6. Моральний вибір і вчинок.
7. Відповідальність і вчинок.
8. Вчинкова сфера особистості.
9. Педагог у просторі вчинку.
10. Інсайт і вчинок.

ГЛАВА 5. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ТА «Я-КОНЦЕПЦІЯ»

5.1. Сутність поняття «Я-концепція».

5.2. Стадії розвитку людини.

5.3. Когнітивний, емоційно-ціннісний та вольовий компоненти у «Я-концепції» особистості.

Ключові слова: «Я-концепція», зрілість особистості, когнітивність, емоційність, самонавіювання, самовизначеність, самоповага, самооцінка, егоцентризм, самоактуалізація.

1.1. Сутність поняття «Я-концепція»

Психіку людини формує впродовж її життя мислення, досвід, діяльність, навколишнє середовище, внаслідок чого утворюється суб'єктивний світ. Модель світу складається з двох підструктур: «Я-образ» і «Я-концепція». Картина світу – це система орієнтацій, яка дозволяє скласти уявлення про своє місце в навколишньому світі і на цій підставі прогнозувати наслідки своїх дій, вчинків, поведінки загалом.

«Я-образ» значною мірою формується підсвідомо і відображає емоційно забарвлені уявлення про себе. «Я-концепція» включає в себе вже усвідомлені оцінки, результати аналізу і прогнози, тобто те, як людина дивиться на свої дії, можливості та їх розвиток у майбутньому.

«Я-концепція» становить стійке, узагальнене, внутрішньо узгоджене, значною мірою суперечливе уявлення людини про саму себе, зафіксоване в словесних визначеннях. Вона сприяє інтерпретації та мотивації нового досвіду і є джерелом очікування певних дій стосовно себе. Німецький психолог В. Нейбауер назвав «Я-концепцію» «теорією самого себе». «Я-концепція» дає змогу дисциплінувати мислення, сконцентрувавши його лише на обраному предметі, тобто на поставленій меті, а також підключити підсвідомість людини, усі приховані в ній резерви, для досягнення бажаних результатів [119, с. 194].

Існує глибинна залежність між позитивною «Я-концепцією» й успішністю самореалізації та між негативною «Я-концепцією» і недостатньою реалізацією своїх концептуальних можливостей.

«Я-концепція» включає не лише наше сприйняття того, що ми є, але також і те, якими, як ми думаємо, ми повинні були б бути і хотіли б бути. У зв'язку з цим психологи виділяють дві форми «Я-концепції» – реальну й ідеальну. Поняття «реальна» «Я-концепція» ще не означає, що вона є реалістичною. Головне в «реальній» «Я-концепції» – це уявлення особистості про себе, про те, якою «Я» є. Ідеальна ж «Я-концепція» – це уявлення особистості про свої бажання («яким би я хотів бути»). Отже, ідеальна «Я-концепція» відображає ті атрибути, що людина хотіла б мати, але не має. Це «Я», яке людина більше всього цінує і якого вона прагне [87, с. 101–102].

Натомість представники реверсивної психології мають дещо інший підхід щодо характеристики теорії «Я-концепції». На їхній погляд (Дж. Аптер, С. Бахтіярова), людська поведінка не є однаковою навіть в абсолютно однакових ситуаціях, проте люди демонструють свою поведінкою цілий комплекс відносин і почуттів, які можуть переходити від одних крайнощів до інших. Визнання цієї багатоманітності поведінки заперечує традиційний погляд на особистість, яка складається із набору статичних рис.

До того ж, принцип реверсивності виходить з того, що людський досвід у своїй основі не є однозначним. Тобто, все те, що ми відчуваємо, може підлягати як позитивній, так і негативній самооцінці, і ми можемо повертатися від однієї оцінки до іншої. На цій основі реверсивний психоаналіз виокремлює в «Я-концепції»: а) Я-динамічне; б) Я-реалістичне; в) Я-соціальне.

Я-динамічне акцентує увагу на з'ясуванні протилежностей установок стосовно мислення, совісті, почуттів, дії, волі, які розглядаються з погляду суперечності між динамічністю й статичністю. Я-реалістичне характеризує життя особистості на рівні суперечності, як «тут і тепер» й «там і колись». Врешті, Я-соціальне виявляється у суперечності між перебільшенням себе і перебільшенням інших [13, с. 84–210].

Водночас, різні підходи щодо вияву сутності і змісту «Я-концепції» єдині в тому, що становлення «Я-образу» і «Я-концепції» починається з народження дитини і здійснюється протягом усього життя індивіда.

5.2. Стадії розвитку людини

Американський психолог Е. Еріксон запропонував вісім стадій розвитку людини:

1. *Дитячо-базальна поведінка* – базальна недовіра. На стадії дитинства головну роль у житті дитини відіграє мати: вона годує, заспокоює, виявляє ласку, турботу. Завдяки цьому в дитини формується базова довіра до світу. Динаміка поведінки залежить від матері. Якщо мати перебуває в стані тривоги, нервозності, якщо атмосфера в родині напружена, якщо дитині приділяють мало уваги, то формується базова недовіра до світу, створюється стійкий песимізм. Відомо, наприклад, що штучне відсторонення дитини від матері як від людини теплої, лагідної та уважної є шкідливим щонайменше до трьох років. Навіть трьох місяців «без любові» в цьому інтервалі життя достатньо, щоб у психіці дитини відбулися зміни, яким уже неможливо повністю запобігти надалі. Ізоляція від матері або іншої близької людини в ранньому дитинстві може призвести до зниження інтелекту, аномалій соціальної поведінки, підвищеної вразливості, посилення агресивності.

2. *Раннє дитинство*: автономія – сором і сумнів. Стадія раннього дитинства пов'язана із формуванням автономії і незалежності, дитина починає ходити, вчиться контролювати себе при виконанні актів дефекації. До цієї стадії діти майже цілком залежні від людей, які піклуються про них. Однак, через те, що в них швидко розвиваються нервово-м'язова система, мова й вибірковість, вони починають досліджувати своє оточення і взаємодіяти з довкіллям більш незалежно. Особливо вони пишаться своїми щойно виявленими локomotorними навичками, хоча роблять це не самі (наприклад, умиваються, одягаються), виявляється установка «Я – сам» і «Я – те, що можу».

Саме у цей період батьки і суспільство привчають дитину до охайності, починають соромити за якісь вчинки. Соціальне несхвалення відкриває очі дитині всередину, формується почуття сорому. Вона відчуває можливість покарання. Якщо батьки надмірно опікуються дитиною, то в неї зароджується сумнів у своїх силах.

3. *На третій стадії* (3–5 років) формуються допитливість, ініціатива, які закладаються в процесі ігор дитини. Гра для дитини є надзвичайно важливою. Під час гри дитина розвиває свої психологічні можливості: волю, пам'ять, мислення. Це вік, коли діти починають відчувати, що їх сприймають як людей і шанобливо ставляться до них. Діти бачать, що життя має сенс. «Я – те, що я буду» стає в дитини головним відчуттям ідентичності під час періоду гри. Однак самостійність дитини може викликати у батьків бажання приборкати дитину, найпростішим методом у цьому випадку буде покарання, і це є основою для формування в дитини почуття провини.

4. *Шкільний вік*: працьовитість – неповноцінність. Четвертий психологічний період («шкільний вік» від 6 до 12 років) – розвиток працьовитості. На початку цього періоду дитина освоює елементарні культурні навички, навчаючись у школі. Цей період життя характеризується тим, що в дитини розвиваються здібності до логічного мислення і самодисципліни, а також формується здатність взаємодіяти з однолітками відповідно до запропонованих правил. Коли діти дорослішають і їх залучають до технологічного етносу

своєї культури, у них розвивається почуття працьовитості: діти прагнуть довідатися, що від чого походить і як воно діє. Егоцентричність дитини на цій стадії виражається так: «Я – те, чого навчився».

Небезпека на цій стадії полягає в тому, що може виникнути почуття неповноцінності або некомпетентності. Наприклад, якщо діти мають сумніви щодо своїх здібностей або статусу в середовищі однолітків, це може відбити в них бажання вчитися далі. Почуття неповноцінності може також розвиватися тоді, коли діти помічають, що їхня стать, раса чи релігія, соціально-економічний стан, а не рівень знань і мотивації визначають їхню значущість і вартість.

5. *Юність: егоідентичність* – рольове змішування. П'ята стадія займає підлітковий період (від 12 до 20 років). Завдання підлітків полягає в тому, щоб зібрати докупи всі наявні на цей час знання про самого себе (які вони сини або доньки, студенти, музиканти і т. ін.) й інтегрувати ці численні образи себе в особисту ідентичність, яка є усвідомленням як минулого, так і майбутнього, що логічно впливає з нього. На думку Е. Еріксона, інтеграція, що виявляється у формі егоідентичності – це більше, ніж сума ідентифікацій, надбаних у дитинстві. Це сума внутрішнього досвіду, надбаного на всіх попередніх стадіях, коли успішна ідентифікація зумовлювала успішне врівноваження базисних потреб індивідуума з його можливостями й обдарованістю. Отже, почуття ідентичності становить зрілу впевненість індивіда в тому, що його здатність зберігати внутрішню тотожність і цілісність (психологічне значення Его) узгоджується з оцінкою його тотожності й цілісності, яку визначили інші.

До прикладу, чинниками, що заважають розвитку ідентичності, є різкі соціальні, політичні і технологічні прояви. Багато підлітків, що страждають від специфічного для цього віку конфлікту, відчуваються безпорадними і такими, що не мають мети у житті. Вони відчувають свою непристосованість, деперсоналізацію, відчуженість й іноді кидаються в бік «негативної» ідентичності – протилежній тій, яку наполегливо пропонують їм батьки й оточення. Стан кризи ідентичності Е. Еріксон називає рольовим зниженням.

6. *Рання зрілість: інтимність* – ізоляція. Ця стадія визначає формальний початок дорослого життя (від 20 до 25 років). Протягом цього часу молоді люди звичайно орієнтуються на те, щоб здобути професію і думають про «устрій» свого життя. Е. Еріксон вважав, що лише тепер людина по-справжньому готова до інтимних відносин з іншою людиною як у соціальному, так і в сексуальному плані. Е. Еріксон використовує термін «інтимність» як багатоплановий і за значенням, і за широтою охоплення. Передусім, він має на увазі інтимність як таємне почуття, яке ми відчуваємо до дружини, друзів, братів, сестер, батьків та інших родичів. Однак він писав і про власне інтимність, тобто здатність «злити воедино вашу ідентичність з ідентичністю іншої людини без побоювання, що ви втратите щось у собі».

Головна небезпека на цій психосоціальной стадії полягає у зайвій зануреності в себе або в ухиленні від міжособистісних відносин. Нездатність встановити спокійні і сповнені довіри особистісні стосунки призводить до почуття самотності, соціального вакууму та ізоляції. Замкнуті у собі люди можуть вступати у формальні особистісні взаємодії. Ці люди відмежовують себе від будь-якого прояву дійсної прихильності у стосунках, тому що підвищені вимоги і ризик, пов'язані з інтимністю, вони сприймають як загрозу. Їм також властиво займати позицію відчуженості й незацікавленості у відносинах з колегами на роботі.

7. *Середня зрілість: продуктивність* – інертність. Соціальна стадія припадає на середні роки життя (від 26 до 64 років). Її головна проблема – вибір між продуктивністю та інертністю. Продуктивність з'являється разом із стурбованістю людини як своїм власним щастям та добробутом, так і щастям і добробутом інших. Кожна доросла людина повинна усвідомлювати свою відповідальність за майбутнє своїх дітей, країни, усього суспільства.

З втратою продуктивності припиняється функціонування особистості як діяльного члена суспільства – життя перетворюється на доказ власних хиб, збіднюються міжособистісні відносини. Інертність та байдужість у ставленні до інших людей, справи чи ідеї у своєму прогресивному розвитку можуть призвести до «кризи старшого віку» – відчуття безнадійності, безглуздості життя.

8. *Пізня зрілість. Его інтеграція* – розпач. Остання психологічна стадія (від 65 років до смерті) – час перегляду і переоцінки свого життєвого шляху, досягнень і невдач. Тепер фокус уваги людини зміщується від турбот про майбутнє до спогадів та аналізу минулого досвіду. На цій стадії людина підсумовує своє прожите життя, відбувається інтеграція та оцінка всіх минулих стадій розвитку. Якщо людина подумки оглядає усе своє минуле життя і каже собі: «Я задоволена», то ця людина не боїться далі жити, так само, як і вмирати.

На протилежному полюсі перебувають люди, які сприймають власне життя як нереалізовані можливості і помилки. Тепер, на схилі літ, вони усвідомлюють, що вже занадто пізно починати все спочатку і шукати нові шляхи, щоб відчуті цілісність свого «Я». Хибою є те, що відсутність інтеграції виявляється у цих людей у прихованому страху смерті, відчутті постійної невдачі і заклопотаності. Переважальним настроєм у цих людей є розпач [87, с. 105–108].

Узагальнюючи результати досліджень багатьох психологів – Л. І. Божович, Л. Бернара, Ш. Бюлер, Л. С. Виготського, Е. Еріксона, І. С. Кона, А. Косаківського, Г. С. Костюка, Д. Б. Ельконіна, український психолог В. Ф. Моргун разом із Н. Ю. Ткачовою запропонували цілісну схему періодизації розвитку особистості впродовж усього життя [104, с. 144–151]. Студентові пропонується самостійно здійснити порівняльний аналіз цієї схеми з підходом Е. Еріксона.

5.3. Когнітивний, емоційно-ціннісний та вольовий компоненти у «Я-концепції» особистості

Результати досліджень свідчать, що в Я-концепції людини значне місце посідає *когнітивний компонент*: мислення, знання про себе, уява, самоспостереження, самосприймання, смислова установка, самонавіювання тощо.

Мислення людини водночас є статичним і динамічним, воно характеризується широтою й глибиною (оновленням й обмеженням знань), визначеністю й невизначеністю, зосередженістю й можливостями переключення тощо. Важливо, щоб мислення в Я-концепції було *позитивним*, адже доведено: що більше людина формує позитивне знання та уявлення про себе, то комфортнішим є її життя. Особистість має усвідомлювати, що рівень її позитивного мислення залежить від допитливості, ерудиції, системної впорядкованості знань, установки на незамкнутість мислення – на істину. Отже, позитивне мислення – це його розблокованість, відкритість. Водночас, слід брати до уваги й те, що будь-яка позитивна характеристика, якщо вона переходить міру, може перетворитися на негативну. Наприклад, гонитва за надінформаційністю – це гонитва за мертвими знаннями, яка призводить до атрофії самостійного мислення. Очевидно, що ця атрофія не зміцнює, а знесилює психологічний образ власного «Я». Змінити ситуацію на краще допомагає *самоспостереження*, яке спрямоване на внутрішній, суб'єктивний стан особистості, її самосвідомість, мислення, переживання. Самоспостереження допомагає мати реалістичне уявлення про самого себе, свої переваги й хиби. Як справедливо зазначають О. Г. Романовський та В. Є. Михайличенко, «наш образ власного «Я» повинен бути досить близькою копією нашого справжнього «Я». Опанувавши психологію образу власного «Я», ми створюємо базу для *самонавіювання* [119, с. 200].

У процесі позитивного самонавіювання вчені пропонують дотримуватися таких принципів:

- ніколи не критикуйте себе;
- не виражайте несхвалення собою;
- не займайтеся мораллю;
- не принижуйте себе, признаючись собі у своїх страхах, пороках, негідних вчинках.

На нашу думку, не з усім тут можна безумовно погодитися. По-перше, критичне мислення (не критикуйте себе) має, як негативний, так і позитивний характер, залежно від того, що і як людина критикує в собі. По-друге, «не займатися мораллю» справжня людина не може. Інша річ, що вона не повинна вдаватися до самоморалізаторства, яке, переходячи міру, не додає, а віднімає в Я-концепції людини, стає перепоною на шляху її активності, самодетермінації, самовизначеності.

Самовизначеність – як свідомий акт вияву й утвердження власної позиції в проблемних життєвих ситуаціях – засвідчує наявність у людини певної спрямованості, проєкції, ідеалу.

Студентові доцільно самостійно проаналізувати взаємозв'язок самонавіювання й самовизначення, звернувшись до праць із парапсихології [26; 37].

Емоційно-ціннісний компонент в Я-концепції особистості посідає також важливе місце. До нього належать передусім самоповага, домагання, егоцентризм, емоційна самодостатність, дистанційованість від своїх почуттів і почуттів інших, установка на емоційну нейтральність, експресивність тощо.

Людина, яка виросла в умовах свободи, довіри, любові, відчула на собі повагу інших, формує позицію поваги стосовно себе – самоповагу. Свого часу К. Роджерс зазначав, що особистість, яка стане на таку позицію щодо самої себе, навіть за неадекватного ставлення до неї інших, не втратить почуття самоповаги.

Позиція самоповаги має надзвичайно велике значення для функціонування особистості в суспільному контексті. Вона забезпечує стійкість проти спроб маніпулювання з боку інших, відкриває перспективи для досягнення вищих цілей. Про значущість цієї позиції наголошують А. Адлер, Е. Фромм, В. Козаков, В. Рибалка. Позитивний образ-Я висвітлено у транзакційному аналізі Е. Берна. Він вважає, що людина народжується з почуттям залежності й нікчемності. І потрібно багато часу й виховання, щоб вона прийняла позицію самоповаги. На небезпеку низької самоповаги звертають увагу й інші вчені, стверджуючи, що особа, яка невпевнена в собі, має схильність до пошуків протектора. Достатньо, щоб до цієї людини хтось виявив мінімальну чуйність, як вона вже буде готова піддатися цій особі цілковито, аж до втрати своєї гідності. Люди з низьким рівнем самоповаги часто-густо стають лакузами і навіть зрадниками. Отже, у своїй поведінці вони керуються не високими ідеалами, справедливістю і честю, а лише тим, чи викличе це схвалення й позитивне ставлення до них з боку можновладця або якоїсь іншої важливої персони.

Самоповага, як *самооцінка*, тісно взаємопов'язана із *домаганнями* людини. Цей зв'язок можна простежити, якщо застосувати відому формулу успіху У. Джеймса: успіх = самоповага помножена на домагання, де самоповага (самооцінка) – це оцінка себе, своєї діяльності, свого оточення; домагання людини – це її потреби, мотиви або тенденції, що мають прояв у ступені труднощів мети, яку вона ставить перед собою.

Не завжди успіх залежатиме від рівня самоповаги та самооцінки, оскільки самооцінка може бути надто високою, а рівень домагань не відповідати реальним можливостям особистості (задатки, здібності, воля тощо).

Відомий український педагог і психолог В. А. Козаков визначив такі рівні самооцінки:
Занижена самооцінка:

- підвищує тривожність, вразливість;
- змушує людину звужувати коло тих, з ким можна спілкуватися, оскільки є побоювання почути негативну думку про себе, що призводить до страждань через самотність;

- руйнує в людині надію на добре ставлення до неї та успіхи;
- призводить до того, що реальні успіхи та позитивну оцінку оточення людина сприймає як випадкові та тимчасові;
- переносить розв'язання багатьох проблем (які здаються людині нездоланими) в уявний світ, де вона може подолати всі перешкоди та отримати бажане у своїх мріях;
- знижує соціальну активність, ініціативність, послаблює інтерес до суспільних справ;
- зводить нанівець сподівання на успіх, що, своєю чергою, змушує цих людей уникати змагань;
- часто поєднується з негативним, недовірливим і недобррозичливим ставленням до інших людей.

Висока самооцінка:

- дає змогу людині керуватися своїми принципами і бути незалежною від думки оточення щодо себе;
- позитивно впливає на самопочуття;
- породжує стійкість до критики, оскільки людина сама знає собі ціну і думка інших не має суттєвого значення, а критика не викликає бурхливої захисної реакції і сприймається зважено;
- поєднується з позитивним і довірливим ставленням до інших.

Завищена самооцінка :

- призводить до того, що людина самовпевнено береться за справу, яка перевершує її реальні можливості;
- за умов невдачі у справі може призводити до розчарувань і бажання перекласти відповідальність за це на інших людей та обставини;
- не отримує бажаного відгуку і визнання оточення;
- може сприяти відстороненню таких особистостей від прийнятих у конкретній спільноті норм поведінки;
- змушує людину шукати такого середовища і способу життя, які забезпечили б їй задоволення надмірних домагань.

Крайнощі щодо самооцінки порушують душевну рівновагу і можуть стати причиною патологічних відхилень – психостенії та параної.

Психостенія виникає внаслідок вкрай заниженої самооцінки і характеризується:

- хронічним безвіллям, що виявляється у безініціативності, постійній нерішучості, боязливості, підвищеній вразливості;
- постійною боязливістю не встигнути, запізнитися;
- запобіганням щодо будь-якого прояву ініціативи;
- постійним сумнівом щодо будь-чого.

Параноя призводить до іншого стану психіки:

- людина постійно відчуває свою уявну перевагу щодо інших, особливе значення своєї особистості;
- дрібні образи сприймаються дуже гостро;
- завищуються хиби інших;
- підвищена критичність, недовіра і підозрілість до інших;
- суперечки через дрібниці, скарги, заяви з надмірною енергійністю.

Вчений також обґрунтував методику самооцінок, яку студент здатний проаналізувати самостійно [56, с. 129–135].

Самоповага й домагання взаємопов'язані також з самолюбством, егоцентризмом людини. *Егоцентризм* (лат. Ego – я і centrum – центр кола) виявляється у нездатності індивіда змінити свою пізнавальну й поведінкову позицію стосовно якогось об'єкта, думки або

уявлення навіть перед лицем інформації, яка суперечить його досвіду. Це відбувається через те, що Я-концепція особистості зосереджується лише на її власних інтересах, потребах. Протилежні погляди інших заперечуються. Свідомість егоцентричної особистості зосереджена на власних проблемах, прагненні особистих переваг, престижу. Її почуттєва сфера закрита для інших, дистанційована. Подолання егоцентризму здійснюється на основі послідовного розвитку здатності до *децентрації*. У процесі децентрації відбувається зіткнення суперечливих поглядів, підходів, що спонукає суб'єкта до трансформування смислу образів, понять й уявлень у власній пізнавальній позиції. Формування навичок децентрації міститься в основі здатності суб'єкта до прийняття *ролі* іншої людини, воно пов'язане з рівнями розвитку когнітивної *емпатії*, визначає ефективність комунікативної взаємодії. Значною мірою рівень емпатії, як якість особистості, залежить від статі, віку, емоційного досвіду, соціальної установки. Емпатія характеризується тим, що вона може виникати і виявлятися не лише до людей (тварин), які реально існують, а й до тих, яких зображено в художніх творах літератури, кіно, театру, живопису, скульптури тощо. Сила почуттів емпатійної особистості може набувати *експресійних форм* (лат. *expresio* – вияв, вираження). Експресійні реакції є зовнішнім виявом емоцій і почуттів (міміка, голос, жести). Сутнісне зниження до емоційної сфери є ознакою втрати Я-концепції людини, її невротизації, і навіть чинником такого захворювання, як шизофренія.

Емоційно-ціннісний компонент Я-концепції особистості виявляється також в її *емоційній самодостатності й самоактуалізації*. Емоційна самодостатність суб'єкта немов урівнює надмірність і недостатність емоційності. Вона застерігає як від гіпертрофовано-емоційної поведінки, так і від емоційної обмеженості. Емоційна самосвідомість характеризує також ступінь довіри людини до своїх почуттів, їх контрольованості. Емоційна самодостатність позитивно впливає на процес самоактуалізації особистості.

Американський психолог, один із основоположників гуманістичної теорії особистості А. Маслоу, головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовияву, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям благо, добро. Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як вважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладений інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство здатне процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей [104, с. 89–90].

Реалізація творчого потенціалу людини значною мірою залежить від її волі. Отже, воля є важливим компонентом Я-концепції.

Найтипівішою формою волі є дія. У вольовому процесі особистість не лише активно змінює зовнішній, а й свій внутрішній світ. Зусиллям волі людина стримує почуття страху, долає перепони на шляху досягнення мети. Воля робить людину одержимою, цілеспрямованою, дисциплінованою, з її допомогою відбувається реалізація творчого потенціалу. Як зазначає А. Шопенгауер, воля як внутрішній стимул надає мотиву силу дії, вона є утаємниченою пружиною руху, що викликається нею [158, с. 74]. Водночас необмеженість волі, нестриманість здатна призводити до волюнтаризму й авторитаризму. Тому надзвичайно важливим у цьому контексті є самовладання, самоконтроль, саморегуляція особистості, які досягаються вихованням і самовихованням.

Слушні поради щодо форм і методів формування Я-концепції студент знайде у фундаментальній праці О.Г. Романовського та В.Є. Михайличенко «Філософія досягнення успіху» [119, с. 193–232].

Реалізація Я-концепції особистості відбувається в суспільстві. Цей процес має назву *соціалізації особистості*. Поняття «соціалізація» було введено в соціальну психологію у 40–50-ті роки ХХ ст. у працях А. Бандури, Дж. Кольмана та ін. Попри різні визначення, поняття «соціалізація» становить процес засвоєння й активного відтворення індивідом соціального досвіду, який здійснюється у спілкуванні та діяльності. Соціалізація охоплює всі форми залучення індивіда до культури, навчання і виховання, за допомогою яких індивід набуває соціальної природи. Отже, соціалізація – це процес становлення соціального «Я» особистості.

Еволюція руху й методів соціалізації нерозривно взаємопов'язана зі зміною соціально-економічної структури і форм суспільної діяльності людей. Тут є свої загальні закономірності і константи. В міру ускладнення й збагачення культури обсяг знань, умінь, навичок, що передаються із покоління в покоління, збільшується, а форми їх передачі диференціюються й спеціалізуються. В постіндустріальному, інформаційному суспільстві роль і знання суспільних інструментів і засобів соціалізації неухильно зростає.

Досліджуючи соціалізацію як результат засвоєння й активного відтворення людиною соціального досвіду, Я. І. Український виділяє два її аспекти – *типізацію та індивідуалізацію*. Перший, на його думку, пов'язаний із формуванням типових властивостей особистості, стереотипів, еталонів, норм поведінки. У другому аспекті індивідуальність – не передумова соціалізації, а її підсумок [104, с. 447–448]. Вчений зазначає, що розширення та поглиблення соціалізації людини відбувається в трьох основних сферах: *діяльності, спілкуванні та самосвідомості*. У процесі соціалізації він виділяє такі *стадії: дотрудову, трудову та післятрудову*. Процес соціалізації людини невід'ємний від засвоєння нею соціальних ролей. Студентові буде корисним самостійно ознайомитися із механізмами, ефектами соціалізації особистості та теорією «дзеркального Я», основоположником якої є Ч. Лантухі [104, с. 449–450; 87, с. 110]. Отже, можна зробити висновок про те, що Я-концепція особистості – це складний, багатогранний процес, який відіграє у життєдіяльності людини, її прагненнях й самоактуалізації надзвичайно велике значення. Застосовуючи вислів А. Маслоу, можна сказати, що вона окреслює тенденцію до руху вперед або потребу до розвитку того, що можна назвати психологічним здоров'ям.

Виховний аспект проблеми. Виховання власного «Я» починається з почуттєвої сфери, воно спрямовується учителем, батьками на любов до діяльності, до самоствердження й самореалізації. Особистість виявляє своє «Я», свої думки, смаки, цілі, прагнення, оскільки вона є вільною. Любов до незалежності у найпростішій своїй формі – це відмова від духовного рабства, що виражається в позитивних емоціях, діях. Проте вихователь має усвідомлювати те, що у реальному житті «Я» вихованця часто-густо наштовхується на антагонізми, які супроводжуються почуттями гніву, образи, приниження гідності і т. ін. У такій ситуації він має застерегти учня від вияву помсти, агресії, жорстокості, – явищ, які сьогодні охоплюють дедалі ширше коло молоді. «Я» особистості учня має спрямовувати учитель, батьки, суспільство в русло гуманних цінностей, толерантності, людського милосердя, у такий спосіб, формуючи в нього не лише індивідуальне, а й соціальне «Я».

Здійснення продуктивного педагогічного впливу на формування «Я» особистості учня стає можливим за умов глибокої поваги до нього. Навіть при зауваженні, яке робить педагог вихованцеві, він має зупинитися там, де у юнака (юнки) може виникнути почуття приниження власного «Я». Іншими словами, намагаючись розвинути в особистості учня, наприклад, почуття сорому, учитель повинен потурбуватися про те, щоб мати на своєму боці його вище «Я» й підтримувати його довіру до самого себе – довіру, від якої залежатиме радісне прагнення до досконалості. Проте у такому складному процесі, як виховання «Я» особистості, має бути задіяна й інтелектуальна, вольова сфери. Учитель повинен навчити

учня вправлянням до моральних роздумів, аналізу ситуацій, внутрішнього власного стану та стану інших. Вчити моралі слід усебічно, при цьому доречним є вивчення історії, літератури, щоб із них брати приклади позитивних і негативних вчинків, які слід детально проаналізувати. Так формується моральна звичка, особистість прагне влади не стільки над іншими, скільки над своїм власним «Я», а це і є те, що визначається поняттям моральна свобода.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «Я-концепція».
2. Охарактеризуйте поняття реальна «Я-концепція».
3. Охарактеризуйте поняття ідеальна «Я-концепція».
4. Проаналізуйте стадії розвитку людини (за Е. Еріксоном).
5. У чому полягає зміст поняття «Я-динамічне»?
6. У чому полягає відмінність у змісті понять «Я-образ» і «Я-концепція»?
7. Яке місце посідає когнітивний компонент в «Я-концепції»?
8. Яке місце посідає емоційно-ціннісний компонент в «Я-концепції»?
9. Визначте роль самооцінки в «Я-концепції» особистості.
10. Доведіть взаємозв'язок між «Я-концепцією» і самореалізацією особистості.

Тематика рефератів

1. Інстинкт самозбереження і «Я-концепція» особистості.
2. Мислення і «Я-концепція» особистості.
3. Роль почуттів у творенні «Я-концепції» особистості.
4. Мотивація і «Я-концепція» особистості.
5. Потреба самопізнання і «Я-концепція» особистості.
6. Темперамент і «Я-концепція» особистості.
7. Уява в системі «Я-концепції» особистості.
8. Характер і «Я-концепція» особистості.
9. Успіх і «Я-концепція» особистості.
10. Моделювання «Я-концепції» особистості.

ГЛАВА 6. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

6.1. Поняття про діяльність та її структура.

6.2. Види і типи діяльності.

Ключові слова: діяльність, потреба, мотив, інтерес, переконання, установка, екстеріоризація, інтеріоризація, уміння, навички, спілкування.

6.1. Поняття про діяльність та її структура

У психологічній науці вчення про діяльність, її розвиток і форми є одним із головних. Діяльність людини становить основу життя людини. В діяльності людина створює предмети матеріальної і духовної культури, творить саму себе. В діяльності, особливо творчій, людина виходить за власні межі своєї природи, своїх можливостей. Слепий Гомер пише геніальні літературні твори. Глухий Бетховен створює неперевершені музичні твори. Микола Бідняк, позбавлений рук, створює прекрасні твори образотворчого мистецтва вустами. Слепоглухоніма Ольга Скороходова завдяки діяльності навчилася сприймати скульптуру, слухати музику, творити поезію, а отже, жити щасливим, повноцінним життям. Отже, у процесі діяльності відбувається духовне зростання особистості, її соціалізація.

Значний внесок у розуміння психофізіологічної сутності діяльності зробили вчені: І. М. Сеченов, І. П. Павлов, О. О. Ухтомський, М. О. Бернштейн, П. К. Анохін, В. Б. Швірков. Суто психологічний аспект проблеми діяльності досліджували Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. Р. Лурія, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, К. К. Платонов. На сучасному етапі цю проблему вивчають В. А. Козаков, В. А. Семиченко, С. Д. Максименко, Г. О. Балл, В. В. Рибалка, В. Д. Шадріков та ін.

Аналіз діяльності, з одного боку, сприяв виявленню її ролі у формуванні і розвитку психіки, а з іншого – розв’язанню фундаментальної практичної проблеми підвищення ефективності трудової діяльності.

Особливої уваги заслуговує концепція діяльності, яку дослідив О. М. Леонтьєв у праці «Діяльність. Свідомість. Особистість» (1975) [61]. Вчений доводив, що вирішальний вплив на становлення особистості здійснює саме соціальна діяльність. Акцентуючи увагу на значенні соціальної діяльності у формуванні поведінки людини, О. М. Леонтьєв водночас заперечував «вродженість особистості». Коли дитина народжується на світ, вона є «індивідом», а не «особистістю». Особистістю стають, а не народжуються. Свідомий характер людської діяльності виявляється в її плануванні, передбачуванні результатів, регуляції дій, прагненні до її вдосконалення.

Отже, діяльність людини – це свідома активність, що виявляється в системі дій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

Вважаємо, що студентів було б доречно здійснити порівняльний аналіз концепції О. М. Леонтьєва з теоретичними положеннями біхевіоризму, які критикував учений. Водночас йому цікаво було б познайомитися з поглядами Б. М. Теплова і В. Д. Небиліцина, які заперечували думку О. М. Леонтьєва щодо неможливості вроджених типів особистості, а також вроджених здібностей людини.

У сучасній психологічній науці найстійкішими є два підходи щодо виокремлення структури діяльності. К. К. Платонов будь-яку соціальну діяльність людини розглядає на вертикальному й горизонтальному рівнях [98, с. 80–85].

Вертикальний зріз включає: мету–потреби–мотив–засоби–результат.

Діяльність людини розпочинається з *усвідомлення мети*, яка не є абсолютно чистим віддзеркаленням, а особистісно перероблена. Вона визначається потребами особи, це об’єктивна мета, яка набула суб’єктивного характеру. У відомій таксономії Б. Блума у пізнавальній сфері цілі розташовуються у такому порядку:

1. Знання фактів, термінології, способів добору фактів, тенденцій розвитку, класифікації, критеріїв перевірки ефективності, методів дослідження, що застосовуються в цій галузі. До того ж, знання загальних понять, структур, теорій, принципів і законів, необхідних для пояснення і тлумачення явищ і їх передбачування, теорій і структур.

2. Розуміння трансфер змісту із однієї мови в іншу, інтерпретація, екстраполяція, застосування методів, правил, загальних понять.

3. Аналіз поділу цілого на елементи, установлення взаємозв'язків між елементами, аналіз елементів, аналіз взаємин між елементами, аналіз принципів організації цілого.

4. Синтез цілого із елементів для отримання нової структури.

5. Створення власного твору.

6. Розробка плану діяльності.

7. Створення образу і цілого на основі часткових даних.

8. Оцінювання матеріалу і методів з урахуванням критеріїв.

9. Оцінювання на основі внутрішніх і зовнішніх критеріїв.

Отже, сама мета є системоутворювальним фактором у вертикальній структурі діяльності. Ті види активності людини, які не мають усвідомлення мети, називаються *імпульсивними*.

У навчальному процесі важливим є співвідношення цілей викладача й студента, співвідношення цілей за змістом і видами діяльності. Рівень сконцентрованості цілей у навчальній діяльності свідчить про сформованість загальної структури цілеутворення.

Потреба – це психічний стан індивіда, який зумовлюється нестачею в об'єктах, необхідних для існування й розвитку, і виступає джерелом його активності. Потреба – це і передумова, і результат не лише трудової діяльності людини, а й пізнавальних процесів. Саме тому потреби виступають як такі стани особистості, завдяки яким здійснюється регуляція поведінки, визначається спрямованість *мислення, почуттів і волі людини*. Потреби людини зумовлені процесом її виховання у широкому сенсі, тобто прилученням до світу людської культури, представленій як предметно (матеріальні потреби), так і функціонально (духовні потреби). Задоволення потреб людиною, за своєю сутністю, є процесом присвоєння нею певної форми діяльності, зумовленої суспільним та індивідуальним розвитком [101, с. 287].

Згідно з концепцією американського психолога А. Маслоу, ієрархія потреб виглядає так: фізіологічні потреби; потреби безпеки і захисту; потреба приналежності любові; потреба самоповаги; потреба самоактуалізації [71, с. 108–112].

Мотиви – це внутрішня рушійна сила, що спонукає людину до діяльності. Мотиви діяльності та поведінки людини генетично пов'язані з її органічними та соціально-культурними потребами.

Мотивація діяльності буває близька (здійснити бажане і найближчим часом) та віддалена (здійснення бажаного планується на тривалий час). Розрізняють мотиви і за рівнем усвідомлення. Бувають яскраво й чітко усвідомлені мотиви: обов'язки перед колективом, відповідальність, дисциплінованість та ін. Утім, здебільшого діють неусвідомлювані спонуки, наприклад, звички, упереджене ставлення до окремих фактів життя, людей тощо. Незалежно ж від міри усвідомлення мотиву діяльності він є вирішальним чинником у досягненні поставленої мети.

Мотив може реалізуватися у низці психологічних змінних: інтересах, прагненнях, переконаннях та установках. Під інтересами розуміють мотиви, у яких втілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. *Интерес* – це емоційно забарвлена інтелектуальна вибірковість. Інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук. В інтересі поєднується емоційне та раціональне.

Розрізняють безпосередні та опосередковані інтереси. *Безпосередні інтереси* пов'язані передусім з емоційною привабливістю діяльності, спрямованої на відповідний об'єкт.

Опосередковані інтереси стосуються результату діяльності. В них переважає компонент розуму. Безпосередні та опосередковані інтереси тісно пов'язані між собою.

Кількісними характеристиками інтересів є їхня широта, глибина та стійкість.

Широта інтересів визначається кількістю об'єктів, сфер діяльності, які мають для особистості стійку значущість. Невпорядкованість інтересів у поєднанні з поверховістю виступає як негативна риса особистості.

Глибина інтересів засвідчує ступінь проникнення особистості у зміст пізнавального об'єкта. Іноді глибина інтересів негативно корелює з їх широтою, і тоді про людину кажуть, що вона має уявлення про все потрошки. Поверхові знання з багатьох галузей діяльності призводять до дилетантства.

Стійкість інтересів виражається у тривалості збереження відносно інтенсивного інтересу. Стійкими є інтереси, які найповніше відповідають основним потребам особистості й тому стають сутнісними рисами її психологічного складу.

Прагнення – це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої її діяльності. Причому ця діяльність може бути домінантною досить тривалий час у житті людини.

Чинником, що має мотиваційне значення та ставить перед людиною цілі, є *рівень домагань* особистості – прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка, підтримання якої стало для людини потребою. За даними американських психологів, рівень домагань залежить від співвідношення двох протилежних мотиваційних тенденцій – прагнення до успіху та уникнення невдачі, які входять до структури мотивації досягнення.

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство і людину, тобто світогляд. Світогляд і пов'язані з ним переконання мають складну психологічну структуру, які містять три головні компоненти: когнітивний (знання); емоційний (оцінка, ставлення); поведінковий (воля).

Установка – це стійка схильність індивіда до конкретної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба. Установка спонукає людину орієнтувати свою діяльність у певному напрямі і діяти послідовно щодо всіх об'єктів і ситуацій, з якими вона пов'язана [104, с. 390–398]. Поняття «установка» спочатку ввели в експериментальну психологію німецькі психологи (Л. Ланге, Г. Мюллер, Т. Шуман). Проте, як психічний процес і явище, установку найгрунтовніше досліджував Д. М. Узнадзе. Студентові цікаво буде дізнатися з його праці «Експериментальні основи психології установки», як нефіксована установка може перетворюватися на фіксовану [142]; у чому полягає механізм дії неусвідомлюваних факторів на процеси свідомості; у якому пункті критика психоаналізу Д. М. Узнадзе була найрадикальнішою, які ідеї З. Фрейда вчений сприймав позитивно. Однією із підструктур діяльності є *спосіб* її виконання. Його визначають три попередні підструктури (мета, потреба, мотив), але, сприйнятий як ціле, має свою психологічну структуру. До її складових входять: рухи, дії, операції, навички, уміння, звички.

Дія – це складова процесу діяльності, спрямований від суб'єкта до предмета зв'язок. Зазвичай дія становить систему рухів. *Рух* є природною фізіологічною функцією живого організму (рух плоду в організмі матері). Найбільшу кількість рухів доросла людина набуває з життєвим досвідом. Рушійні здібності у людей різні.

Дії людини можуть спрямовуватися не лише на матеріальні об'єкти, а й на людей; тоді вони стають компонентом поведінки (вчинком, якщо не порушують норм поведінки, і провиною, якщо суперечать їм).

Окрім фізичних (зовнішніх, моторних), виокремлюють розумові (внутрішні, психічні) дії. Безпосередні предметні дії переважають над сутнісними властивостями цих об'єктів. Подібний процес переходу від зовнішньої дії до внутрішньої називається *інтерпретацією* («перетворенням на внутрішнє»). Головним засобом, здійсненням цього переходу є слово. Зворотний процес переходу внутрішньої, психічної діяльності у зовнішню, предметну форму, називається *екстеріоризацією*.

Коли людина добре опанувала конкретну дію і може виконувати її за будь-яких умов, то кажуть, що у неї сформувалося вміння.

Уміння – це здатність людини результативно, якісно і вчасно (ефективно) виконувати роботу (реалізовувати процес, дії щодо перетворення предмета на продукт) у нових умовах. Будь-яке вміння включає уявлення, знання, а також навички концентрації, розподілу і переключення уваги, навички сприйняття, мислення, самоконтролю і регулювання процесу діяльності.

Уміння-майстерність – якісно новий рівень діяльності. Воно формується, з одного боку, на основі інтеграції первинних, елементарних умінь, а з іншого – із набуттям особливих компонентів діяльності, так званих навичок.

Навички – це здатність людини виконувати цілеспрямовані дії автоматизовано, без спеціально спрямованої уваги на предмет дій. Навички можуть бути розумові (мислення та пам'ять), сенсорні (сприйняття), рухові (психомоторні) і вольові. Коли людина набуває навичок, різко змінюється характер її діяльності: зменшується час виконання дії, кількість здійснених помилок, втомлюваність від праці. Це зумовлено тим, що зникають зайві рухи і зменшується напруга під час виконання дії. Оволодіння навичками є обов'язковою умовою професійної діяльності. Навички стимулюють вияв творчості в діяльності людини, за допомогою них можна передбачувати системи прийомів (способів виконання, контролю й регулювання дій), що характеризується поняттям *антиципації*. Успіхи у будь-якому виді діяльності визначаються оволодінням певною сумою навичок. Виокремлюють такі види навичок: рухові, мисленнєві, сенсорні і поведінкові.

Елементарні уміння і навички можуть набувати характеру так званих операцій. Під *операціями* розуміють відносно завершені і, здебільшого, автоматизовані перцептивні, мнемонічні, інтелектуальні й моторні акти, що входять до складу тієї чи іншої дії. Їх відмінність від діяльності і дії полягає в тому, що вони визначаються не цілями і мотивами, а умовами конкретної ситуації.

Особливе місце в житті людини посідають звички. *Звичка* – це потреба здійснювати певні дії. Силу звички відчувають практично всі люди. Проте вони мають позитивний і негативний характер.

Звичка – це автоматизований значною мірою спосіб здійснення дій, навичка, яка настільки закарбувалася, що стала особливою потребою. Якщо з якихось причин навичка не задоволена, то у людини виникають неприємні переживання, внутрішня тривога.

Обов'язковим складовим елементом умінь, навичок і звичок є знання. *Знання* відображають зв'язок між пізнавальною і практичною діяльністю людини. Знання виявляється у поняттях, судженнях, узагальненнях. Словом, знання – це система понять, властивостей, відносин, концепцій, теорій, законів щодо предметів і явищ у їх взаємозв'язку.

У навчальному процесі орієнтуються на чотири рівні передачі й засвоєння знань: знайомство; відтворення; уміння й навички; творчість.

Результат діяльності характеризується двома компонентами: продуктом і психічним результатом.

Продукт – це те, що отримано після реалізації дій над предметом діяльності відповідно до мети.

Психічний результат діяльності – це новоутворення в структурі психічних властивостей особистості, особливо в її досвіді, тобто у знаннях, навичках, уміннях. Отже, психічний результат діяльності – це нові вміння, навички, знання, навчальна компонента будь-якої діяльності людини. Позитивний психічний результат визначається відсутністю помилкових дій. Зрештою, психічний результат – це додаток до засобів суб'єкта.

Засоби суб'єкта – це його підготовленість до діяльності, до дій, що визначаються: особистим досвідом у конкретній сфері діяльності; засвоєними знаннями, нормами поведінки, морально-естетичними цінностями; сформованими уміннями, навичками та звичками [56; 125; 126].

У сучасній психологічній науці розрізняють види і типи діяльності.

6.2. Види і типи діяльності

Види діяльності забезпечують можливість існування людини та її формування як особистості. До основних видів діяльності людини належать: гра, навчання, праця, спілкування.

Ігрова діяльність є формою вияву активності дитини дошкільного віку. Водночас, вона є основним засобом пізнання дитиною зовнішнього світу, відображенням його відчуттів, сприймання, уявлення тощо.

Навчальна діяльність. Навчання – основний різновид діяльності дітей шкільного віку; активна, свідомо й цілеспрямована діяльність, яка полягає у засвоєнні знань, які набуло людство, щоб підготувати дітей до майбутньої самостійної трудової діяльності. Навчання не обмежується шкільним віком. Сьогодні існує формула: навчання через усе життя.

Праця – свідомо діяльність людини, спрямована на створення матеріальних і духовних благ. Вона є важливою умовою існування та розвитку людини. Праця – це жива єдність фізичного та психічного. Характерною особливістю праці є те, що людина передбачає її результати.

Спілкування – це діяльність, яка полягає в обміні інформацією між людьми. Спілкування слід розглядати як одну із форм комунікацій, як взаємодію на основі психічного віддзеркалення. Вища форма спілкування – мовне спілкування, тобто обмін інформацією за допомогою слів, які виражають поняття. Головною особливістю діяльності спілкування є те, що вона наявна у будь-якому основному виді діяльності, оскільки ні гра, ні навчання, ні праця не можуть реалізуватися без обміну інформацією.

Типи діяльності будуються за ознаками суспільних відносин, потреб і предметів. Основними типами діяльності є такі: перетворювальна, комунікативна, предметна, духовно-пізнавальна, художньо-творча, соціальна, ціннісно-орієнтаційна, споживча, злочинна.

Чинники ефективності діяльності. Сукупність чинників, які зумовлюють ефективність діяльності, можна поділити на *зовнішні* та *внутрішні*.

До *зовнішніх* належать:

- умови виконання діяльності людини (фізико-хімічні, технологічні, інформаційні тощо);
- вид, характер та величина навантаження;
- психологічний клімат;
- соціально-побутові умови.

До *внутрішніх* належать:

- професійна кваліфікація та досвід людини;
- її особистісні особливості, особливості окремих психічних функцій, нейродинамічних якостей;
- емоційні та вольові компоненти, самоконтроль;
- стан та працездатність людини під час виконання діяльності;
- загальні та професійні інтереси людини, її світогляд, переконання й установки, життєвий досвід;

- рівень мотивації до діяльності;
- задоволеність роботою тощо.

Про особливості педагогічної діяльності студент може довідатися із праць І. А. Зязюна, В. А. Семиченко, М. В. Каменської, Н. Г. Осухової, Х. Хекхаузена та ін. [92; 125; 126; 56; 51; 52; 61; 151].

Студентові цікаво буде дізнатися й про психофізіологічні умови забезпечення діяльності, до яких належать: психофізіологічний вибір та профорієнтація, психофізіологічна підготовка і діагностика, вдосконалення робочого місця та способів виконання діяльності, регуляція (корекція) психофізіологічного стану людини, запобігання дії несприятливих чинників, що пов'язані з особливостями діяльності. Докладніше їх описує О. М. Кокун у своїй праці «Психофізіологія» [57].

Виховний аспект проблеми. Діяльність людини є багатогранною. Згідно із сучасним розумінням сутності і змісту педагогічної діяльності вона є мета-діяльністю, позаяк надбудується над діяльністю вихованців. Учитель не лише визначає мету навчання і виховання, а й докладає зусиль, щоб ця мета була усвідомлена і сприйнята учнями. Більше того, успіх педагога залежатиме від того, чи він достеменно пізнає мету самого учня і допоможе йому її реалізувати. Адже над-завдання учителя полягає в тому, щоб залучити учня до активної і самостійної діяльності. У цьому сенсі, як слушно зауважив Ш. О. Амонашвілі, «духовний світ дитини збагачуватиметься лише тоді, коли вона це багатство вбиратиме через дверцята своїх емоцій, через почуття співпереживання, спільної радості, гордості, через пізнавальний інтерес; силоміць збагачувати цей світ – все одно, що зловмисно висаджувати райські яблука в отруєний ґрунт» [2, с. 113].

У процесі діяльності учитель зможе простежити, як відбуваються й змінюються психічні процеси, стан учня. Тут йому стануть у пригоді різноманітні методи дослідження психіки учнів: спостереження, опитування, тестування, метод психологічного аналізу процесу та продуктів діяльності тощо. Особливо ефективним у навчально-виховному процесі є діалогічне педагогічне спілкування. Діалог педагогічний – це дія в педагогічному процесі, яка дає можливість кожному суб'єкту висловитись. Під час діалогу відбувається визнання не лише рівності особистісних позицій, відкритість і довіра партнерів, а й розуміння, усвідомлення учителем події, ситуації, в якій перебуває учень і яка має для нього життєво важливе значення. Педагог здатний проаналізувати, наскільки учень в такій ситуації діяв формально чи не формально, прогнозовано чи не прогнозовано. З іншого боку, він спроможний здійснити саморефлексію власного ставлення до учня, самооцінки своїх дій. Отже, учитель в умовах розвивального навчання, педагогічного діалогу розкриває потік практичних дій учня. Учитель навчає не так діяти, як самостійно планувати й обґрунтовувати майбутню дію та шукати способи її реалізації.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю «діяльність».
2. Охарактеризуйте зв'язок між потребами і діяльністю.
3. Проаналізуйте роль мотивів у людській діяльності.
4. У чому полягає сутність процесу екстеріоризації дії?
5. У чому полягає сутність процесу інтеріоризації дії?
6. Які характерні ознаки гри як різновиду діяльності?
7. Які характерні ознаки навчання як різновиду діяльності?
8. Які характерні ознаки праці як різновиду діяльності?
9. Що означає для людини процес оволодіння діяльністю?
10. Проаналізуйте роль мови у життєдіяльності людини.

Тематика рефератів

1. Діяльність як мета.
2. Психомоторика як складова діяльності.
3. Психологічні механізми діяльності.
4. Духовна діяльність людини.
5. Роль навичок у діяльності людини.
6. Інформаційна основа діяльності.
7. Саморегуляція діяльності.
8. Індивідуальний стиль діяльності людини.
9. Відповідальність і діяльність людини.
10. Навчальна діяльність особистості студента.

ГЛАВА 7. ПІЗНАВАЛЬНІ ПСИХІЧНІ ПРОЦЕСИ

- 7.1. Психічне як процес.
- 7.2. Психічне відображення та відчуття.
- 7.3. Увага та її види.
- 7.4. Сприймання.
- 7.5. Спостереження.
- 7.6. Мислення.
- 7.7. Уява.
- 7.8. Пам'ять і забування.

Ключові слова: психічне як процес, відображення, відчуття, увага, сприймання, спостереження, мислення, уява.

7.1. Психічне як процес

Людині властиві певні психічні процеси, властивості і стани. Майбутній фахівець має усвідомлювати не лише сутність і зміст цих психічних феноменів, а й зважати на сутність їх єдності та розбіжності.

Психічні процеси – це різні форми єдиного цілісного відображення людиною довкілля і себе в ньому. Психічні процеси іноді називають психічними функціями. Здавна психічні процеси поділяють на такі сфери (класи) – *пізнавальні, емоційні, вольові*.

Психічне як процес – поняття, яке увів у психологію І. М. Сеченов, розкриває основний спосіб існування психічного. Психічне існує як процес – живий, найбільш пластичний, неперервний, відтак воно розвивається, породжує продукти своєї активності (психічні стани й образи, поняття, почуття, розв'язання або нерозв'язання задачі тощо).

Психічне як процес не зводиться до зміни послідовності його стадій у часі. Воно формується в безупинній взаємодії, змінюється (діяльність, спілкування тощо) у відносинах людини з довкіллям, повніше відображаючи його динамічність, беручи участь у регуляції всіх дій, вчинків.

Так, мислення – це аналіз, синтез, узагальнення умов, вимог, задач, методів їх розв'язання. У неперервному процесі утворюються *перервні розумові операції* (логічні, математичні, лінгвістичні тощо), породжувані мисленням. Мислення як процес нерозривно пов'язане з мисленням як діяльністю (з мотивацією, хистом тощо).

На кожній цій стадії психічного розвитку людина здійснює мисленнєвий процес, виходячи з мотивів, що вже склалися, й умінь. Подальше формування мотивів і здібностей, умінь відбувається на його наступних стадіях. При цьому операції мислення, сприймання та інші процеси формуються здебільшого несвідомо.

Однак на рівні особистісного аспекту, наприклад, мислення, сприймання, людина значною мірою свідомо регулює ці пізнавальні процеси. Нерозривний взаємозв'язок усвідомленого і неусвідомленого забезпечує неперервність психічного як процесу. Його неперервність виявляється в тісному взаємозв'язку пізнавального й ефективного компонентів будь-якого психічного акту.

Психічні процеси є компонентами діяльності людини, що часто стають особливими діями (перцептивними, мнемічними, мисленнєвими, мовленнєвими, уявними, вольовими та ін.).

Поняття психічного як процесу розкривається у свідомості і діяльності, оскільки психіка людей виявляється і формується в діяльності.

7.2. Психічне відображення

Психічне відображення – активний цілісний процес, що виявляється в різних формах і характеризується єдністю *пізнання, переживання і прагнення*, єдністю психіки і діяльності людини.

Важливою його умовою є спрямованість активності психічного віддзеркалення на предмети і явища, що викликають інтерес та увагу людини. Вищими формами відображення є уява (фантазія) і мислення, які існують в нерозривному зв'язку з мовленням. Під час взаємодії людини із зовнішнім світом психічно віддзеркалюються також різноманітні потреби, інтереси, емоції, почуття, прагнення, в яких відбиваються життєво важливі для неї об'єкти, що стають цілями і мотивами її діяльності.

Психічне віддзеркалення є внутрішньою єдністю психічних процесів, дій, станів і властивостей людини. Провідну роль в індивідуальному формуванні психічного віддзеркалення відіграє засвоєння людиною в процесі навчання і праці матеріальних і духовних багатств, вироблених людством, входження її в систему суспільних відносин, соціалізація. Психічне віддзеркалення вбирає в себе увесь зміст життєвого процесу і регулює його.

Дії людини визначаються, зрештою, зовнішніми, об'єктивними обставинами. Але ці обставини впливають на них не безпосередньо, а через внутрішні, суб'єктивні умови, що складаються в людині. Цей вплив буває різним, залежно від того, як його усвідомлює особа. Усвідомлення необхідності стає основою свободи дій людини, її влади над обставинами і над собою.

Людина в процесі пізнання. Орієнтація в навколишньому світі вимагає від людини виконання великої кількості пізнавальних дій, які значною мірою залежать від розвитку її відчуттів, уваги, сприймання, пам'яті, мислення і т. ін. Майбутній фахівець має усвідомити не лише основний зміст цих понять, але й особливості формування, вияву перебігу процесу пізнання.

Вчені-психологи доводять, що базова форма процесу пізнання перебуває у сфері *відчуттів*. Вони визначають *відчуття як психологічну реакцію, що відбувається внаслідок дії подразників на органи чуття*. Органи чуттів забезпечують нас психічним матеріалом, тобто відчуттям звуку, кольору, смаку тощо. Звичайно, ми ніколи не відчуваємо окремо взятого відчуття. Річ у тім, що в дорослої людини почуттєві переживання водночас перетворюються на сприйняття завдяки багатьом видам психічної діяльності.

Кожному відчуттю характерні три основні риси: *якість, інтенсивність, тривалість*. *Якість* – це основна властивість, яка дозволяє відрізнити одні відчуття від інших. Прикладом якісної відмінності може бути: відмінність між відчуттям кислого і солодкого, синього і червоного. В усіх відчуттів є свої характерні якості: смак якісно відрізняється від запаху, а смак персика від смаку лимона. Ці якісні особливості і є тими властивостями, якими виокремлюються найхарактерніші риси зовнішніх предметів.

Інтенсивність відчуття вказує на кількісну відмінність. Прикладом її може бути відмінність між відчуттями від яскравого і слабого світла, сильного і слабого звуку, ніжного і грубого тиску на шкіру. Різна інтенсивність відчуттів засвідчує нам силу звуку, яскравість світла і т. ін., й значною мірою є ключем до пізнання того, що відбувається у зовнішньому світі. Про психофізіологію сенсорних процесів студент може довідатися із праці О. М. Кокуна «Психофізіологія» [57].

Інтенсивність відчуття зростає й слабшає залежно від сили подразника. Співвідношення між зміною сили подразника і зміною сили відчуття сформовано в законі Е. Вебера, відповідно до якого *поріг розрізнення* чутливості сенсорних систем завжди вищий за подразника, що діяв раніше, на окрему ділянку.

До того ж, відчуття відрізняються одні від одних меншою або більшою *тривалістю*. Сучасна психологія значну увагу приділяє явищу *контрасту відчуттів*. Цей контраст може бути *послідовний* (наприклад, якщо з'їсти яблуко після грудки цукру, воно видається кислим) або *одночасний* (сірий предмет на чорному тлі виглядає світліше, ніж на білому).

Типи відчуттів. Залежно від спеціалізації рецепторів, які сприймають подразнення з навколишнього світу або з організму, можна виокремити різноманітні типи відчуттів. Це

відчуття: зору, слуху, нюху, смаку, тепла чи холоду, болю, вібрації, положення і руху тіла, рівноваги та стану внутрішніх органів.

Відчуття зору. Загальновідомо, що за ступенем розвитку зорові відчуття посідають перше місце. Ця першість зумовлена тонкою і складною будовою органу і витонченою природою подразника. Око людини реагує на електромагнітні хвилі завдовжки 390–760 мілімікронів. Через зір ми отримуємо понад 80 % інформації про навколишній світ.

Відчуття слуху. Рецептори, за допомогою яких ми чуємо акустичні хвилі, містяться у внутрішньому вусі людини, у спіральному кортієвому органі. Саме там відбувається *перетворення акустичних подразників на нервові імпульси*. Відчуття слуху є джерелом задоволення і пізнання (наприклад, слухання музики). Інтелектуальна цінність слуху зумовлена кількістю відчуттів, які ми здатні чітко розуміти. Людське вухо здатне вловлювати акустичні хвилі з частотою до 20 000 імпульсів на секунду. Внаслідок старіння верхня межа значно знижується, через що старші люди часто нечують звуків високої частоти. Найкраще сприймаються звуки в межах від 1 000 гц. Нижній поріг людського слуху близький до нуля, а верхня межа – 140 децибел.

Смак і відчуття нюху. Ці відчуття не відзначаються дуже високою вишуканістю і належать радше до органічних (в аспекті задоволення чи незадоволення). Це свого роду «квартири» організму, оскільки попереджують, що добре і що зле. Слід сказати, що поріг чутливості до запахів у людей дуже різний. До одних запахів ми адаптуємося швидше, до інших – досить тривалий час. Рецептори людини реагують *на чотири основні смаки: солодкий, кислий, солоний, гіркий*.

Відчуття дотику. Їх рецептори представлені вільними нервовими закінченнями в епідермі. Найбільша кількість шкіряних рецепторів на кінчику носа, у пучках пальців, на губах та на кінці язика. Тому ці ділянки найчутливіші до дотику. Інші відчуття – це відчуття холоду й тепла, відчуття болю, опорно-рухові, відчуття рівноваги тощо. Щоб викликати відчуття, подразник повинен досягти мінімальної сили – нижнього абсолютного порогу чутливості.

Нижній абсолютний поріг чутливості – мінімальна сила подразника, що, діючи на аналізатор, спричиняє ледве помітне відчуття. Подразники меншої сили називають *підпороговими*. Вони не викликають відчуття, і сигнали про них не передаються в кору головного мозку.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, за якої ще виникає адекватне відчуття. Подальше зростання сили подразників, які діють на рецептори, може призвести до больових відчуттів.

Крім абсолютних порогів, чутливість аналізатора є також диференційним порогом (порогом розрізнення). *Диференційний поріг чутливості* – мінімальна різниця в інтенсивності двох подразників, яка викликає ледве помітну відмінність у відчуттях.

Чутливість аналізаторів, визначена абсолютними порогоми, не є сталою. Вона змінюється залежно від фізіологічних і психологічних вправ, серед яких особливе місце належить адаптації. Адаптація (лат. *adapto* – пристосовую) – зміна чутливості аналізатора під впливом подразника постійної сили, що діє тривалий час. Вона проявляється у меншій чутливості за великої сили подразників і вищій – за малої. Відповідно розрізняють її різновиди:

- повне зникнення відчуттів за тривалої дії подразника;
- зниження чутливості органа чуття під дією сильного подразника;
- підвищення чутливості органа чуття внаслідок дії слабкого подразника.

Взаємодія відчуттів. Інтенсивність відчуття залежить не лише від сили подразника, адаптації рецептора, а й від інших подразників, які одночасно впливають на інші аналізатори. Це означає, що відчуття взаємодіють.

Дослідження засвідчують, що туговухі краще чують при світлі, ніж у темряві. Слухові подразники впливають на чутливість зорового аналізатора. Для взаємодії відчуттів

характерна і така тенденція: слабкі подразнення одного фактора підсилюють чутливість іншого, а сильні подразнення знижують чутливість іншого. Можливий також протилежний процес – сенсibiliзація.

Сенсibiliзація (лат. Sensibilis – чутливий) – підвищення чутливості органів чуття внаслідок взаємодії аналізаторів і систематичних вправ. Взаємодія відчуттів виявляється і в синестезії.

Синестезія (від грец. Synaesthesia – одночасне відчуття) – виникнення під впливом подразнення одного аналізатора відчуття, характерного для іншого аналізатора. Вона характерна для різних видів відчуттів. Якщо у відповідь на подразнення виникають невідповідні йому зорові образи, то йдеться про *фотіزم* (від грец. photos – світло). Якщо синестезійні образи мають слуховий характер, то їх називають фонізмами (гр. phōnē – звук). Поширеною є нюхо-смакова синестезія, про що свідчать вислови «гіркий запах», «солодкий запах» [134, с. 121–124].

7.3. Увага та її види

Увага. Якщо відчуття постачають людині «сирий матеріал», на якому тримається наше розумове життя, то з допомогою уваги відбувається процес його переробки, процес сприймання і уяви. Увага характеризує активний стан душі.

Увага – це форма психічної діяльності людини, яка полягає в її спрямованості і зосередженості на конкретних об'єктах. Увага нерозривно пов'язана з діяльністю людини, в діяльності вона існує і нею підтримується.

З іншого боку, увага – це необхідна внутрішня умова психічної діяльності людини. Вона потрібна для того, щоб будь-яке враження від предметів і явищ зовнішнього світу «дійшло до свідомості» людини, щоб той чи інший факт її діяльності «прийшов у свідомість», наголошував І. Сеченов. Якщо ж акт діяльності людини не приходить у її свідомість, то наслідки цієї діяльності можуть бути не тільки негативними, а й трагічними, як для самої особистості, так й інших. Згадаймо історію: захопившись непомірними зборами податків, князь Ігор не помічав, що навколо нього зріє бунт. Наслідки такої неуваги – відомі. Втім досі, через тисячу літ, деякі можновладці міри не знають. Неувага до людських бід, нехтування їхніми потребами може закінчитися трагічно...

Від того, на чому і на кому ми зосереджуємося, залежить якість, чіткість, повнота наших відчуттів, сприймань, уявлень, думок та інших віддзеркалень об'єктивної діяльності. Недаремно великий педагог К. Ушинський казав, що увага – це ті двері, в які входять знання. Увага вносить порядок і простоту в нашу свідомість. Більше того, увага відіграє важливу роль в економії нашого душевного життя, оскільки вона здійснює психічний відбір явищ. Найважливіший результат такого відбору полягає в тому, що ми можемо, змінюючи напрям уваги, звести усно хаотичну різноманітність *до однієї правильної низки явищ*, яку ми здатні потім більш-менш повно відтворити у пам'яті.

Увага є детермінованим явищем. Вона породжується об'єктивними причинами, що діють через суб'єктивні умови, наявні в самому організмі. Фізіологічною основою уваги є наявність стійкого осередку оптимального збудження в корі великих півкуль. Осередок оптимального збудження А. Ухтомський називав *домінантою*, яка визначає характер реакції організму в конкретний момент. Утворення осередку оптимального, або доміантного, збудження залежить не лише від сили тих чи інших об'єктивних подразників, а й від потреб організму, від слідів минулих вражень, від наявних у людини систем тимчасових нервових зв'язків.

Види уваги: мимовільна, довільна, післядовільна.

Мимовільна увага – така, що складається в процесі взаємовідносин людини з навколишнім середовищем незалежно від її свідомого наміру і без будь-яких вольових зусиль з її боку.

Умовами вияву мимовільної уваги є:

- раптовість появи об'єкта (наприклад, неочікувана зустріч);
- сила впливу об'єкта (побачені вперше високі гори, море);
- зміна інтенсивності і положення об'єкта в просторі;
- співвідношення об'єкта з фоном, на якому він виступає і т. ін.

Ми уважні до того, що нам не байдуже, що має життєве значення. На основі мимовільної уваги виникає довільна.

Довільна увага – така, яка свідомо спрямовується і регулюється людиною. В розвинених формах – це вольова увага. Наприклад, ми прислуховуємося до приємної мелодії. Але довільна, у загальноприйнятому сенсі, – це чітка увага про якусь мету. Досягнення мети вимагає не лише уваги, але й вияву волі.

Мимовільну увагу іноді називають пасивною, а довільну – активною. Проте це не зовсім так: обидва види є виявом активного ставлення людини до середовища, але по-різному зумовленими. Окрім того, студентів важливо усвідомити, що між мимовільною і довільною увагою існують взаємозв'язки і взаємопереходи. Довільна увага виникає з мимовільної, коли утворюються узагальнені умовні зв'язки. Втім, і довільна увага може стати мимовільною з огляду на зміни в мотивації діяльності. Трапляються непоодинокі випадки, коли, наприклад, економіст розпочинає складну і непривабливу роботу, пов'язану із підрахунками. Процес входження в діяльність спочатку повільний і тяжкий. Поступово він досягає результатів, і його зацікавлює сам процес. Для підтримання уваги вже не потрібні вольові зусилля, оскільки виникає післядовільна увага.

Післядовільна увага – та, що виникає на основі інтересу до процесу діяльності. Вона є цілеспрямованою, тобто залишається на тому ж об'єкті чи виді діяльності, свідомо контролюється (як довільна увага) і не потребує вольових зусиль для підтримання (як мимовільна). Її виникнення збільшує тривалість зосередження на діяльності, сприяє зменшенню втоми, підвищенню продуктивності праці. Післядовільна увага є оптимальною у всіх видах діяльності, але особливо ефективною – у розумовій роботі. Шлях до неї лежить через пробудження інтересу до діяльності.

Структурні особливості уваги. До структури уваги належать: концентрація, стійкість, розподіл, переключення й обсяг [56, с. 116].

Концентрація уваги – це стан свідомості, необхідний для того, щоб включитися в діяльність, зосередитися на завданні. Концентрація сприяє або підвищенню інтенсивності сигналу, або збільшенню значущості діяльності при обмеженні поля сприйняття. (Як відомо, Архімед із Сіракуз був настільки зосереджений на своїх наукових дослідженнях, що не сприйняв загрози і прийняв смерть від римського легіонера).

Стійкість уваги – тривалість привертання уваги до одного й того самого об'єкта або завдання. Стійкість мимовільної уваги, що виникає без зусилля, – всього 2–3 секунди. Довільна увага досягається вольовим зусиллям, послаблюється через 15 хвилин напруженої праці, а потім починає коливатися.

Розподіл уваги – це здатність людини одночасно зосереджувати увагу на кількох об'єктах, що дає змогу виконувати одразу кілька дій (класичним прикладом у цьому випадку є Цезар).

Переключення уваги – це зворотний бік розподілу уваги, що вимірюється швидкістю переходу від одного виду діяльності до іншого. У творчих людей переключення уваги відбувається набагато швидше, ніж у нетворчих. Погане переключення уваги призводить до неуважності. Нормальна людина здатна переключати увагу три-чотири рази на секунду.

Обсяг уваги – це кількість предметів або явищ, що їх людина утримує одночасно у своїй свідомості. Якщо сприймається новий матеріал, то у свідомості одночасно відбивається

щонайбільше один об'єкт. Коли увага спрямована на знайомі предмети, то людина здатна водночас утримувати кілька предметів. Здебільшого, свідомість відбиває 7 ± 2 предмети. Формами уваги є зовнішня і внутрішня.

Зовнішня – та, що виявляється в зовнішніх діях людини, спрямованих на краще віддзеркалення безпосередньо об'єктів і практичне оволодіння ними. (Ця форма уваги прекрасно зображена на художньому полотні «Мисливці на відпочинку» Перова).

Особливо виразно зовнішня увага виявляється тоді, коли не просто дивимося, а придивляємося; не просто слухаємо, а прислуховуємося (це життєва або сенсорна, перцептивна увага). Тут важливим виявом є поза, міміка. В основі рухової, моторної уваги лежать очікування (спортивні змагання). Неуважність у відносинах часто-густо свідчить про брак культури людини й призводить до розриву цих відносин.

Внутрішня увага – така, що спостерігається у наших внутрішніх діях. (До прикладу, рахування «подумки»). Тут предмети дані уявно, мислення відбувається за допомогою внутрішньої мови.

Звичайно, поділ уваги за формою на зовнішню і внутрішню є відносним. Вони взаємодіють не лише у взаємозв'язку, а й переходять одна в одну.

7.4. Сприймання

Сприймання – це психічний процес віддзеркалення у свідомості людини предметів як цілісних чуттєвих образів при безпосередньому їх впливові на органи чуттів. Сприймання включає в себе усвідомлення предметів, яке ґрунтується на залученні щоразу нових вражень у систему вже наявних знань. Основою сприймання виступає єдність різних аспектів, властивостей об'єкта, що діє як комплексний подразник. Сприймання – це складний психічний процес, який залежить не лише від інформації органів чуття, а й від настрою, очікувань, життєвого досвіду людини тощо. На відміну від відчуттів, які віддзеркалюють лише окремі властивості та якості предметів, *сприймання завжди цілісне і предметне*, воно об'єднує відчуття, що йдуть від низки аналізаторів.

Аналізуючи різні джерела, студент може простежити, що одні автори виокремлюють *властивості* сприймання: безпосередність, упорядкованість структури, значущість, селективність, стабільність (Анджей Ягелло); інші – формулюють закони сприймання: предметність, цілісність, структурність, константність та осмисленість (С. Д. Максименко), решта – виділяє особливості сприймання: предметність, цілісність, структурність, константність та осмисленість. Слід зауважити, що під властивостями, особливостями і законами практично розуміється одне й те ж саме. Отже, плутанина у категоріальному ладі науки лише утруднює вивчення проблеми. Тому радимо студентові дослідити значення таких понять, як «властивість», «особливість», «закон», щоб правильно зрозуміти, яку категорію тут доречніше вживати, залишаючись на рівні науки.

Сприймання можуть бути: повними і неповними; глибокими і поверховими; адекватними та ілюзорними; швидкими й повільними.

Сприймання класифікують:

- 1) за типом аналізаторів, які домінують у процесі віддзеркалення предмета чи явища;
- 2) за типом явищ, що відбуваються в навколишньому середовищі й віддзеркалюються у сприйнятті.

Відповідно до першого критерію, сприймання поділяють на:

- *сприймання моносенсорні*, коли виразно домінує один тип відчуття, наприклад, сприймання зорові, слухові, дотику тощо;
- *сприймання полісенсорні*, коли більш-менш рівномірно задіяні різні види відчуттів.

За другим критерієм виокремлюють:

- сприймання предметів, мови, музики;
- сприймання простору та просторових відношень між предметами;
- сприймання плину часу;
- сприймання руху предметів чи живих істот, а також руху власного тіла;
- сприймання людини людиною.

Сприймання простору. Щоб жити, людина повинна орієнтуватися в просторі. Сприймання простору відбувається за участю зорового, кінестетичного та слухового аналізаторів. Об'єктом просторових сприймань є диференціація розмірів і форм предметів, відстаней, розміщення їх у просторі глибини, рельєфу. Сприймання розмірів на зір і дотик досягає значної точності.

У сприйманні простору важливу роль відіграють *акомодація та конвергенція* органу зору. Акомодація – це зміна опуклості кришталика відповідно відстані до предмета, а конвергенція – це спрямування очей на предмет сприймання. Ці фізичні зміни в органі зору пов'язані із сприйманням відстані та обсягу предмета.

Сприймання часу – це віддзеркалення дійсності в послідовності явищ або подій.

Залежить від ритму перебігу природних процесів і відпрацювання рефлексів на тривалість часу. Суб'єктивізм у сприйманні часу зумовлюється практичною діяльністю людини.

Сприймання руху – це віддзеркалення напряму й швидкості просторового існування предметів. Ритмічна зміна явищ у світі, зокрема збудження й гальмування, і є основою відліку часу. У віддзеркаленні часу беруть участь різні аналізатори, але найточніше розрізняють невеликі часові інтервали слуховий і кінестетичний аналізатори. Саме кінестетичний аналізатор І. Сеченов назвав органом сприймання просторових і часових відношень.

На сприймання часу впливають емоції людини: при позитивних емоціях виникає ілюзія прискореного плину часу, а при негативних – час суб'єктивно сповільнюється. Окрім того, сприймання часу залежить від вікових особливостей людини: у дитинстві і юності час минає суб'єктивно повільніше, а в дорослості людини – швидше. Отже, «чуття часу» не є вродженим, воно розвивається в процесі життя.

Сприймання людини людиною спочатку здійснюється на основі зовнішніх ознак: поведінки, манер, мови, жестів, емоцій, діяльності і т. ін.

Сприймаючи дії, рухи, вчинки, діяльність людини, люди уточнюють свої враження один про одного, доходять до психологічної сутності іншого, корегують своє ставлення до іншої людини.

Залежно від того, якою мірою пов'язані сприймання з нашими *намірами* і волею, вони можуть бути поділені на *мимовільні* і *довільні*. Найяскравіше довільне сприймання виявляється у *спостереженні*.

7.5. Спостереження

Спостереження – це умисне планомірне сприймання, здійснюване з певною, чітко усвідомленою метою. Основні умови успішного спостереження – чіткість завдання і підготовленість до нього, а також активність мислення.

Спостереження як форма діяльності тісно пов'язане з орієнтуванням, тобто з отриманням достатньо правильного уявлення про що-небудь, з умінням орієнтуватись у ситуації.

Спостережливість – це здатність помічати в предметах і явищах малопомітні, але водночас суттєві чи важливі для конкретної мети деталі, ознаки або властивості.

Студент має знати і те, що сучасна наука значну увагу приділяє позавідчуттєвому (не-рецепторному) сприйманню, яке виявляється у таких формах:

- *телепатії*, тобто здатності передавати на відстані думки від однієї людини до іншої без участі органів чуття або технічних засобів;

- *яснобачення* – спостереження подій, які ще не відбулися, пророкування майбутнього;
- *криптестезії* – сприйняття предметів або явищ, які не впливають на людські рецептори.

Докладнішу інформацію щодо почуттєвого сприймання студент може отримати із курсу «Основи психології» (автори А. І. Веракіс, Ю. І. Завалевський, К. М. Левківський) [87].

7.6. Мислення

Мислення. Здатність до мислення – це одна із найхарактерніших особливостей людини. Вона виділяє її з-посеред усіх живих істот світу.

Мислення – це найвища форма віддзеркалення реальності та підґрунтя свідомої ціле-спрямованої діяльності людини, що спрямовується на опосередковане, абстрактне, узагальнене пізнання дійсності. Тому в ньому найважливіше значення мають слово, мова, аналізатори.

Мислення – це також спроможність пізнання причин того, що існує. Мислення є завжди творчим процесом. Завдяки йому відбувається пізнання багаторазових зв'язків, взаємозалежностей, відносин між предметами, подіями та явищами. Мислення відкриває нові знання про дію різних законів, яким підлягає вся реальна дійсність. Мислення виконує дві основні функції:

- 1) дає змогу *краще пізнати світ* і зрозуміти реальну дійсність;
- 2) *організовує людські вчинки*. Організовані вчинки – це такі, що попередньо осмислюються, передбачаються в думках, зокрема планування поетапного їх виконання.

Всі ці етапи виконання будь-яких завдань характеризуються конкретними *формами мислення*:

асоціація – елементарні зв'язки уявлень і понять між собою, завдяки яким одне уявлення, поняття викликає інше;

судження – відбиття логічних зв'язків між предметами і явищами; здебільшого, в процесі суджень щось стверджується або заперечується;

умовивід – утворення шляхом міркування нового судження на основі кількох взаємопов'язаних суджень; це форма опосередкованого пізнання, яка характеризується висновком, створена з кількох суджень та знімає невизначеність, дає відповідь на запитання, що усвідомлюється як розуміння;

розуміння – пізнання зв'язків між предметами, явищами, що переживається як задоволення пізнавальної потреби;

поняття – це найвищий рівень узагальнення, характерний для словесно-логічного мислення, в якому віддзеркалюються істотні ознаки досліджуваного об'єкта; поняття є віддзеркаленням загальних й сутнісних властивостей предметів і явищ дійсності, що виражається словом або кількома словами, щоб сформувані узагальнений образ навколишньої дійсності.

Умовивід та розуміння ґрунтуються на двох основних процесах – індукції та дедукції.

Індукція – це рух думки від одиничних суджень до узагальнених; *дедукція* – рух думки від загального судження до одиничного. Вся мисленнєва діяльність (судження, умовиводи, розуміння, формування понять) складається з таких *розумових операцій*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстракція і конкретизація.

Аналіз – мисленнєвий поділ предмета, явища на складові частини, ознаки, властивості та виокремлення цих компонентів.

Синтез – мисленнєве поєднання в одне ціле окремих частин, ознак, властивостей предметів, явищ або понять.

Порівняння – встановлення подібності або відмінності між предметами, явищами та їх компонентами.

Узагальнення – виокремлення на підставі порівняння сутнісних особливостей групи предметів, явищ або понять, їх компонентів з абстрагуванням від несуттєвих ознак.

Абстракція – мислиме виокремлення сутнісних особливостей групи предметів, явищ або понять, їх компонентів з абстрагуванням від несуттєвих ознак.

Конкретизація – перехід від загального до часткового, зв'язок теорії з практикою, розкриття окремих положень на прикладі реального в об'єктивному світі предмета, явища, перехід до конкретної дійсності, до чуттєвого досвіду, сприяння кращому пізнанню дійсності.

Розрізняють такі види мислення:

наочно-дійове – ґрунтується переважно на вже набутому досвіді й використовує такі операції, як аналіз та абстракція;

образне – застосування образів предметів, які засвоєні у минулому та запам'яталася;

абстрактно-логічне – віддзеркалення фактів, зв'язків і закономірностей, які не відтворюються ані в наочно-дійовому, ані образному уявленні;

розуміння усної або письмової мови – пізнання таких зв'язків між предметами і явищами, які вже подано джерелом інформації у системі понять, що віддзеркалюють ці зв'язки;

мислення ймовірностями ґрунтується не на безпосередньому сприйманні предметів, а на ступені ймовірності подій, що очікуються;

інтуїтивне й дискурсивне мислення. При інтуїтивному мисленні людина не може пояснити, як дійшла таких висновків. Знає відповідь на якесь запитання, але не вміє аргументувати свої погляди, неспроможна підтвердити правильність своїх переконань як самій собі, так і іншим.

Використовуючи дискурсивний тип мислення, особа чітко усвідомлює почергові етапи на шляху до якоїсь думки чи переконання; свої думки здатна висловити конкретними фразами, переказати їх іншим, і так перевірити правильність своїх поглядів чи переконань.

Творче (продуктивне) й відтворювальне (репродуктивне) мислення. Творче мислення – це найцінніша форма мислення. Суть його полягає у розв'язуванні проблеми. Втім, у житті людини частіше виявляється менш ефективне мислення – відтворювальне, яке ґрунтується на здобутих раніше знаннях.

Сутнісними рисами мислення є: *діапазон, швидкість, гнучкість, критичність*.

Удосконалення мислення може бути ефективним за таких умов:

- неперервності розвитку (упродовж життя);
- активізації мислення під час подолання перешкод, життєвих труднощів;
- розв'язуючи складну проблему, слід іти шляхом варіативності, не обмежуючись першою ідеєю, що спала на думку;
- враховувати причинно-наслідкові зв'язки, перш ніж приступити до реальних дій.

Мислення діалектично взаємопов'язане з мовою. Мова зміцнює мислення, відірване від актуальних стимулів, допомагає зрозуміти суть явищ.

Вищою формою розумової діяльності є також уява.

7.7. Уява

Уява – це створення людиною нових образів на основі минулих, яких вона безпосередньо не сприймала і не сприймає.

Уява – це відліт від дійсності, але і зв'язок з нею. Що різнобічніше сприймання людини, що багатший її життєвий досвід, то яскравішими, повнішими і точнішими бувають створені нею уявлення про предмети, яких вона безпосередньо не сприймала.

Види уяви поділяють залежно від: 1) *характеру діяльності людини* на: *творчу і репродуктивну* (відтворювальні); 2) *змісту уяви* – на *художню, наукову, технічну*; 3) *участі волі в діяльності людини* – на *мимовільну і довільну*.

Репродуктивна уява. Суть репродуктивних уяв полягає у відновленні у свідомості минулих спостережень і переживань. Вони ґрунтуються на набутому досвіді. У щоденному житті людина дуже часто послуговується цим типом уяв.

Творча уява. Суть творчих уяв полягає у створенні людиною образів предметів, ситуацій чи подій, яких вона раніше ніколи не бачила й не переживала. Вона формується з елементів різних попередніх спостережень. Без таких уяв повноцінне життя людини також реальне.

Художня уява. У змісті цієї уяви переживаються чуттєві образи.

Наукова уява. Пріоритетними у змісті цієї уяви є видобування гіпотез, експерименту.

Технічна уява. Сутнісним у змісті цієї уяви є домінування просторових відносин.

Мимовільна уява. Характеризується вільним перебігом образів у нашій свідомості. Логічний зв'язок між послідовними образами може бути повністю відсутній. Часто-густо такі уявлення набирають нав'язливих форм; деякі образи проникають у нашу свідомість поза нашою волею, перешкоджають виконувати необхідні дії, їх важко позбутися. До сфери мимовільних уявлень також належать сонні марення, на появу й суть яких ми не маємо жодного впливу.

Довільна уява. Це цілком свідоме й спрямоване генерування уявних образів. Цим типом уяви людина здатна керувати. Вони можуть виникати під впливом провокаційних чинників, наприклад, інформації, яку ми почерпнули з книги, фільму тощо.

Коли ж ми спроможні створити в уяві абсолютно нові самодіяльні образи, які нам ніколи раніше не траплялися, то можемо стверджувати, що володіємо *творчою уявою*.

Особливу цінність має *перспективний характер уявлення*, тобто його роль у передбаченні й плануванні майбутніх подій з прогнозуванням, як розвиватимуться ті або інші ситуації.

Різновидом уявлень є *мрії*. Їх можна розглядати як своєрідний комплекс свідомих і творчих образів, пов'язаних з прагненнями, бажаннями людини стосовно майбутнього. Вони можуть бути пов'язані з умовами й засобами, необхідними для їх здійснення, хоча часто-густо, особа, яка віддається мріям, абсолютно не зважає на фактор реальності.

Процеси уяви. Процеси уяви мають аналогічно-синтетичний характер. Творення образів уяви відбувається різними способами, прийомами. Найпростішим є *аглютинація* (лат. agglutinatio – склеювання) – механічне поєднання в новому образі елементів і властивостей, які у повсякденному житті не поєднуються. Таким був шлях творення давніх образів, що поєднують частини тіла людини, тварини чи птиці: кентавр, русалка, крилатий кінь Пегас та ін. Аглютинацію використовують не лише у фольклорній творчості, а й техніці (тролейбус, акордеон, гідролітак та ін.).

Гіперболізація (гр. hyperbole – перебільшення) – збільшення предмета або кількості його частин. Вона широко використовується в літературі, фольклорі, у створенні дружніх шаржів. Прикладом гіперболізації є велетень Гулівер, семиголовий змії тощо.

Літота (гр. litotes – простота) – навмисне зменшення предмета, недомовленість. За її допомогою створені казкові образи дівчинки Дюймовочки, хлопчика-мізинчика, гномів тощо. Збільшення і зменшення розмірів не випадкові, а завжди вмотивовані.

Загострення – наголошування на окремій частині або властивості образу. Використовується при створенні дружніх шаржів і карикатур.

Схематизація – формування образу уяви, під час якого уявлення зливаються, відмінності між ними стираються, а риси схожості виступають на перший план. Його використовують, зокрема, в декоративній творчості при створенні різноманітних орнаментів, елементи яких взято з рослинного світу.

У художній літературі, живописі, скульптурі використовується і *імпізація* – виділення сутнісного в однорідних фактах і втілення його в конкретному образі.

Для патологічних станів характерні *обсесійні уявлення*, тобто поява нав'язливих образів, яких хворий, незважаючи на всі свої зусилля та боротьбу з ними, не може позбутися.

Педагогічний контроль над уявою.

Вправи уяви. Педагог має потурбуватися про те, аби скеровувати і розвивати уяву студентів. Це можна здійснювати шляхом:

а) *Стримання і розвитку фантазії.* Адже існує вдалий вислів про те, що «уява є доброю прислужницею, але поганим господарем». Ще Дж. Локк довів, що страх перед темнотою виникає внаслідок непомірного збудження уяви. У багатьох вихованців кінофільми жаків здатні настільки збуджувати уяву, що можуть становити вже моральну загрозу і навіть спричиняти розлади фізичного здоров'я. Водночас, педагог має пам'ятати, що схильність до мрійливості слід розвивати, підсилювати, оскільки вона завжди сприяла пробудженню багатьох поетичних талантів.

б) *Культивування уяви.* Стримуючи конкретні напрями і форми уяви, педагог повинен розвивати її у здорових і корисних напрямках. Розвиток уяви у здоровому вияві є корисним уже тому, що завдяки йому відбувається *підготовка* до виконання серйозної розумової праці.

Розвиваючи уяву, викладач повинен методично впливати на виховання. Розповідаючи якесь змістовне оповідання в яскравій, систематичній формі, він дисциплінує думку слухача, діє на його почуття.

Більша частина викладання предметів, оскільки вона торкається конкретних фактів, спрямовується на розвиток уяви. Перше, на що викладачеві слід звернути увагу, це – *форма викладу матеріалу*. Для належної форми необхідним є скрупульозний відбір вживаної лексики. Мова повинна бути водночас і зрозумілою, і виразною. Педагог має вміло використовувати метафори, фразеологічні звороти, прислів'я, приказки тощо.

До того ж, викладач повинен *повертати розум вихованця до його власних попередніх переживань*, спонукаючи його пригадати такі факти, які здатні допомогти зрозуміти нові.

Культивування уяви у усвідомленні фактів власного внутрішнього життя має відбуватися у взаємозв'язку із розумінням душевного життя інших.

Раціональною формою освоєння дійсності є *пам'ять*. Вона виконує функцію людського мозку.

7.8. Пам'ять і забування

Пам'ять – це здатність людини фіксувати, зберігати і відтворювати інформацію, досвід. В історії психологічної науки утворилися різні теорії про феномен пам'яті: асоціативна, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітивна, діяльнісна, фізична, біохімічна та ін. Про сутність і зміст цих теорій студент може самостійно довідатись із різних джерел.

Види пам'яті:

1. *За характером психічної активності.*

Моторна пам'ять – це запам'ятовування, збереження і відтворення рухів та їхніх систем. Вона необхідна кожному, хто прагне вдосконалити свої досягнення, хто навчається використовувати різноманітні інструменти й пристрої у професійній діяльності.

Емоційна пам'ять – це пам'ять на почуття. Людська пам'ять схильна легше запам'ятовувати й довше зберігати приємні події, ніж прикрі. Емоційна пам'ять відіграє важливу роль у мотивації вчинків.

Образна (символічна) пам'ять – це пам'ять на уявлення, на картини природи і життя, а також на звуки, запахи, смаки. Залежно від того, якими аналізаторами сприймаються об'єкти при їх запам'ятовуванні, образна пам'ять буває зоровою, слуховою, тактильною (дотиковою), нюховою, смаковою.

Ейдетична пам'ять. Ейдетичні, або наглядні, образи пам'яті – це результат збудження чуттєвих органів зовнішніми подразниками. Ейдетичні образи подібні до уявлень тим, що

виникають за відсутності предмета, але характеризуються такою деталізованою наглядністю, яка цілком недоступна звичайному уявленню.

Змістом *словесно-логічної* пам'яті є наші думки, втілені у форму мови. Тому тут головна роль належить другій сигнальній системі.

2. За характером мети діяльності.

Мимовільна пам'ять – це запам'ятовування інформації без свідомої мети та без спрямованих зусиль у цьому напрямі (іноді навіть всупереч своїй волі).

Довільна пам'ять – це коли ставлять перед собою мету запам'ятовування і відтворення, докладаючи вольове зусилля. Обидва види необхідні для повноцінного життя людини.

3. За тривалістю утримання інформації.

Миттєва пам'ять – це пам'ять впродовж короткого проміжку часу. Вона має дві особливості. Перша – новий сигнал взаємодіє з тим, що вже зберігається у миттєвій пам'яті і може незворотно його зруйнувати. Друга – слід згасає за кілька секунд, і якщо інформація не переходить в іншу форму збереження, то вона втрачається незворотно. Час збереження сліду в миттєвій пам'яті всього 10–60 секунд.

Короточасна пам'ять – це така пам'ять, яка характеризується швидким запам'ятовуванням матеріалу, його відтворенням і нетривалим зберіганням. Вона переважно обслуговує актуальні потреби діяльності і має обмежений обсяг. Час збереження – декілька хвилин.

Оперативна пам'ять – це та, яка забезпечує запам'ятовування і відтворення оперативної інформації, потрібної для використання в поточній діяльності. Наприклад, для фахівців економічного профілю вона потрібна для того, щоб утримувати в думці проміжні числові результати, виконуючи складні обчислювальні дії.

Довготривала пам'ять виявляється в процесі набування й закріплення знань, умінь і навичок, розрахована на їх тривале збереження та подальше використання в діяльності людини.

Після одноразового прослуховування пояснень викладача у тривалій пам'яті студента залишається в середньому 10 % змісту прослуханого, після самостійного читання – 30 %, після активного спостереження навчального процесу – 50 %, а після освоєння практичними діями студентів – 90 %.

Процеси пам'яті.

Запам'ятовування – це процес пам'яті, завдяки якому відбувається закріплення нового через поєднання його з набутих раніше. Запам'ятовування, як й інші психічні процеси, буває *мимовільним* і *довільним*. Умовами успішного запам'ятовування є:

- багаторазове, розумно організоване й систематичне повторення, а не механічне, що визначається лише кількістю повторень;
- класифікація матеріалу на частини, виокремлення в ньому смислових одиниць;
- достатнє розуміння смислу матеріалу тощо.

Відтворення – це процес пам'яті, в результаті якого відбувається актуалізація закріпленого раніше змісту психіки через вилучення його з довгострокової пам'яті й переведення в оперативну.

Форми відтворення: впізнавання, згадування, пригадування.

Впізнавання – це відтворення, що виникає при повторному сприйманні предметів.

Згадування. Його особливість полягає в тому, що воно відбувається без повторного сприймання того, що відтворюється. Згадування можуть виникати довільно й мимовільно. Якщо у свідомості спливають образи без будь-яких мотивів, то таке явище називається *персеверацією*. (Коли явища мають нав'язливий характер).

До мимовільного відтворення належить і явище *ремінісценції*. Це свого роду «виринання» у свідомості того, що неможливо було згадати відразу після його запам'ятовування.

Пригадування – це віддзеркалення у свідомості збудників, які раніше діяли на особу, хоча в цей час їх не сприймаємо. Пригадування може стосуватися не лише уявлень, а й понять і суджень, означених словами. Від уміння пригадувати залежить ефективність використання набутих знань, навичок, розвиток пам'яті як психічного процесу загалом. К. Д. Ушинський одну із головних причин «поганої пам'яті» вбачав саме в лінощах пригадувати.

Забування – процес, протилежний запам'ятовуванню. Явище забування може бути як корисне, так і шкідливе, допомагати або перешкоджати людині в її житті та праці. Позитивна функція полягає в тому, що воно звільняє людину від зайвого баласту інформації, яка після необхідного застосування стає непотрібною. Негативна дія забування виявляється в тому, що часто воно усуває або деструктуризує попередньо набутий досвід, коли з пам'яті стираються блоки інформації, необхідної для орієнтації в оточенні та планування своїх дій.

Забування може бути пов'язане з такими чинниками:

- *дією негативної індукції*, тобто сильні подразники під час запам'ятовування заважають утворенню нових зв'язків;

- *впливом до- чи після діяльності*, тобто відбувається витіснення менш актуальної інформації більш актуальною (*проактивне і ретроактивне гальмування*);

- *впливом позамежового гальмування* від перенапруження відповідних клітин кори мозку.

Зберігання інформації. Це потаємна фаза пам'яті. Зберігання полягає в тому, що зафіксовані в нервових сплетіннях сліди пам'яті не зникають після того, як перестають діяти збудники, які їх викликали. Завдяки цьому процесу постійно зростає обсяг нагромадженої інформації. Зберігається завчений матеріал після певного відтинку часу в обернено пропорційному відношенні до обсягу цього матеріалу.

Аномалії і порушення пам'яті. Гіперфункція пам'яті. Це здатність швидко запам'ятовувати великий обсяг матеріалу та детально й швидко його відтворювати. Вона може поєднуватися з високим розвитком інтелекту загалом, хоча часто-густо трапляється й у людей з посередніми здібностями, для яких характерні однобічні здібності до надшвидкого виконання складних арифметичних дій тощо.

У процесі пам'яті індивідуальні відмінності виявляються у швидкості, точності, міцності запам'ятовування та готовності до відтворення.

Гіпофункція пам'яті. Слабкість пам'яті може мати функціональний характер або розвиватися внаслідок ушкодження окремих ділянок мозку. Функціональне ослаблення пам'яті часто виявляється тоді, коли людина зазнає великих переживань, тому вона може запам'ятовувати нову інформацію значно гірше, ніж у нормальних умовах. *Амнезія* – тобто, провал у пам'яті, може тривати кілька хвилин або годин, але деколи не зникає упродовж місяців чи років.

До інших порушень пам'яті відносять *конфабуляцію*, коли хворий, не пам'ятаючи, що з ним відбувалося, заповнює провали в пам'яті випадковою й часто неслухною інформацією. Проте це пов'язується з глибоким переконанням, що інформація правильна, а наведені факти дійсно відбувалися в названий час. Порушенням пам'яті також є *ілюзії*. У цьому випадку сприймання інформації відбувається правильно, однак при пригадуванні виникають деформації матеріалу (такі явища трапляються як у здорових, так і психічно хворих людей). *Галюцинації* наявні, коли особа переконана в реальності тих переживань, яких вона не зазнавала, тобто вони виникали тільки в її уяві. *Епілепсія* пов'язана із відчуттям ситуації, яку людина «вже» бачила, «вже переживала».

Виховний вплив на пізнавальні психічні процеси. Кожна складова пізнавального психічного процесу відіграє особливу роль у житті людини, а тому вимагає контролю з боку педагога щодо її розвитку й функціонування. Особливо такий погляд потрібен під час формування уваги дитини. Тут важливими є вправлення й набуття звички бути уважним. Тривала

зосередженість розуму на тих чи інших предметах розвиває у людини стійкість уваги. Більш стійка і тривала увага з'являється під впливом інтересу, зацікавленості предметом, розповіддю. Проте лише тоді, коли увага підпадає під владу волі, і сама воля стає сильнішою, вона набуває тих характеристик, які називаються зосередженістю розуму. Будь-яке методичне навчання, як домашнє, так і шкільне, тим і цінне, що вимагає тривалої зупинки на обмеженій кількості предметів, і хоча ця зосередженість загалом підтримується підвищеною зацікавленістю, однак вона всеціло зміцнюється твердим рішенням, яке дитина має у своїй душі. Для того, щоб добре утримувати увагу на якомусь предметі, потрібна сила й установка протистояти подразникам з боку тих предметів, що відволікають. Це набувається з життєвим досвідом, внаслідок застосування окремих вправ.

Продуктивність уваги учнів на заняттях буде високою, якщо учитель:

- не буде монотонним і вноситиме у процес навчання свіжість, різноманітність, інноваційність;
- уникатиме надто частого і швидкого переміщення уваги з предмета на предмет і причатиме молодий розум до достатньо тривалих і настійливих розумових зусиль;
- обережно повідомлятиме невідготовленому розуму абсолютно нові висловлювання, оскільки увага обертається лише у сфері таких предметів, які деякою мірою є новими, але завдяки зв'язку з тими, що вже частково відомі і знайомі;
- усуватиме непотрібні труднощі і зробить навчання привабливим і приємним;
- предмет і вибраний учителем метод навчання повинен збуджувати у дитини зацікавленість; тому він повинен вивчати інтереси, смаки своїх учнів;
- учитель зможе забезпечити повну зосередженість тоді, коли він розумно використовуватиме стан *очікуваної уваги*, допитливості до того, що ще належить пізнати.

Педагог має постійно стежити за тим, як учень сприймає навколишній світ. Тут важливими є:

- вправи, що допомагають досягти швидкості й точності вияву почуттів у можливості розрізнити й ототожнювати різні враження. Важлива роль вправ у розрізненні почуттєвого матеріалу виявляється в тому, що чим чіткіші наші чуттєві враження, тим точніше ми зможемо розрізнити і пізнавати предмети, а в подальшому – і пригадувати їх, і думати про них;
- вправи щодо спостереження речей. Мета таких вправ полягає в тому, щоб довести дитину до повного і чіткого розуміння предмета, загалом і на рівні його складових. Це досягається передусім процесами мислення (аналіз і синтез);
- вправи на методичне сприймання форми. Для повного і чіткого сприймання форми необхідне не лише пасивне споглядання, а й рухова діяльність;
- вправи щодо сприймання форм повинні бути узгоджені із загальними законами інтелектуального розвитку.

Важливим аспектом діяльності педагога у сенсі пізнавальних психічних процесів є його виховний вплив на пам'ять. Передусім – це тренування пам'яті.

Тренування в засвоєнні матеріалу:

А) Свіжість. Перше правило полягає в тому, щоб вміло користуватися тими моментами, коли дитина перебуває в найкращому стані. Запамятовування чогось в пам'яті вимагає значного використання нервової енергії, і тому для цього, по можливості, треба відводити години, коли свідомість дитини перебуває у стані найбільшої свіжості і сили.

Б) Інтерес. Правило наголошує, що слід послуговуватися всіма засобами, щоб зробити предмети, які вивчаються, найбільш цікавими.

В) Повторення. Експериментальні дослідження свідчать: якщо потрібно завчити якийсь матеріал так, щоб він запамятався надовго, то:

- недоречно буде повторювати його після того, коли він вже може бути правильно викладеним напам'ять;
- що меншими є групи повторів, на які розбита загальна кількість, то краще.

Г) *Методи заучування.* Експериментальні дослідження засвідчують: якщо матеріал не є надто важким у різних своїх складових, то доречно щоразу перечитувати його цілісно.

Д) *Система.* Педагог повинен широко користуватися принципом єдності уявлень, від якого залежить будь-яке пригадування вражень. Щодо навчання цей принцип включає:

- поєднання різних складових нового матеріалу, що сприймається найвиразніше;
- поєднання нових знань із вже набутими. Учитель має допомогти своїм учням відкрити риси контрасту між новими і відомими фактами. Він має для цього застосовувати мистецтво мнемоніки, а також правила пригадування, що уможливило розвиток творчої уяви, мислення людини.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику психічних процесів.
2. Що таке психічне відображення?
3. Охарактеризуйте основні типи відчуттів.
4. Що таке верхній поріг чутливості?
5. Що таке нижній поріг чутливості?
6. Розкрийте зміст взаємодії відчуттів.
7. Обгрунтуйте основні якості уваги та розкрийте їхній зміст.
8. Дайте визначення поняттю «пам'ять» та назвіть її основні функції в життєдіяльності людини.
9. Охарактеризуйте загальні властивості сприймання.
10. Що таке спостережливість?
11. Чим зумовлена діяльність людської уяви?

Тематика рефератів

1. Роль відчуттів у житті людини.
2. Загальні функції уваги.
3. Сприймання простору і часу.
4. Педагогічний контроль над сприйманням.
5. Творча уява людини.
6. Види пам'яті.
7. Умови доброго запам'ятовування і збереження.
8. Пам'ять у навчальній діяльності людини.
9. Індивідуальні здібності людини.
10. Втомлюваність та увага.

ГЛАВА 8. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

8.1. Поняття «емоція», «почуття» та їх структура.

8.2. Воля як психічний процес.

Ключові слова: емоція, почуття, настрій, афект, пристрасть, стрес, фрустрація, воля, цілеспрямованість, рішучість, енергійність, наполегливість, самостійність.

8.1. Поняття «емоція», «почуття» та їх структура

Людині властиве не лише інтелектуально-розумне ставлення до світу, а й емоційно-почуттєве, вольове. Емоції і почуття людини віддзеркалюють її душевний стан: її смуток і радість, любов і ненависть, задоволення і незадоволення тощо. Слово «емоція» походить від латинського «*emoveo*», що означає збуджувати, схвилювати, запалювати.

Емоція – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Як зазначає відомий психолог К. К. Платонов, емоції відображають не предмети реального світу, а об'єктивні відносини, в яких ці предмети і явища перебувають стосовно потреб людини. Емоції викликають у свідомості людини глибокі переживання, спонукають її до діяльності, активності. Розрізняють *прості* та *складні* емоції. До простих емоцій можна віднести: одержання задоволення від їжі, бадьорість, безжурність. Вони властиві і людям, і тваринам. Складні емоції властиві лише людям, оскільки вони виникають у результаті усвідомлення об'єкта, що викликав їх, розуміння їхнього життєвого значення (наприклад, одержання задоволення від слухання музики, співу, споглядання мальовничого пейзажу, прекрасної людини).

Характерною ознакою емоцій є те, що вони відображають *ситуативне ставлення* людини до окремих об'єктів. Натомість почуття – це *стійке* й узагальнене ставлення до об'єктів. Отже, емоції й почуття співвідносяться як становлення і стан.

Почуття – це специфічні людські, узагальнені переживання ставлення до людських потреб, задоволення або незадоволення яких викликає позитивні або негативні емоції.

Емоції і почуття належать до однієї підструктури особистості. Проте сучасні психологи наголошують на їх відмінностях.

По-перше, емоції більше пов'язані із задоволенням природних потреб. Почуття ж виникають при задоволенні вищих соціальних і духовних потреб.

По-друге, емоція – це завжди безпосереднє переживання. Почуття ж завжди оперують до свідомості. Вони пов'язані зі знаннями, розумінням об'єкта, пам'яттю, процесами мислення і волі.

По-третє, емоції часто неусвідомлені, тому їх складно співвіднести з визначеним об'єктом. Та сама емоція може бути пов'язана з різними об'єктами. Почуття ж завжди предметні. Вони виражають стійкі зв'язки між будь-якими об'єктами (реальними або уявними). Не можуть почуття виникнути самі собою, їх викликають конкретні факти, події, люди та обставини, стосовно яких людина позитивно або негативно мотивована [87, с. 68].

Студентові важливо усвідомити основні функції емоцій і почуттів. Особливо варто звернути увагу на пристосувальну, сигнальну, оцінну, регуляторну та комунікативну функції. Для цього слід опрацювати рекомендовані нами джерела [82; 113].

До того ж, вивчення цієї теми передбачає з'ясування класифікації почуттів і їх характеристики відповідно до цієї класифікації. При цьому слід мати на увазі, що підстави для класифікації почуттів можуть бути різними. Нам імпонує підхід, який застосовує В. П. Каширин. Він класифікує почуття:

1) *За формою вияву.* Це – *настрої, афекти, пристрасті*. Настрій характеризується короткочасними або відносно тривалими функціональними емоційними станами незначної

сили. Людина сильної волі невіддатлива настрою. Така віддатливість характерна легкодушним особистостям.

Афекти – це сильне, короточасне збудження, що виникає раптово, оволодіває людиною так сильно, що вона втрачає здатність контролювати свої дії та вчинки. Часто-густо афект виникає внаслідок конфлікту з іншими людьми, фізичної й психічної перевтоми, сп'яніння тощо.

Пристрасті – це сильні, стійкі, тривалі почуття людини. Пристрасть – це суттєва сила людини, що енергійно прагне до реалізації своєї мети. Пристрасть виявляється у найрізноманітніших сферах людського життя та діяльності: у праці, навчанні, науці, спорті, мистецтві.

Українські вчені-психологи С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, І. І. Русинка за формою вияву виокремлюють такі негативні психічні стани почуттів, як *стрес*, *фрустрація*, *невроз*.

Стрес – це емоційний стан, викликаний несподіваною та напруженою ситуацією. У стресовому стані поведінка значною мірою дезорганізується, спостерігаються безладні рухи, порушення мовлення, помилки в переключенні уваги, у сприйманні, пам'яті та мисленні, виявляються неадекватні емоції. В динаміці стресового реагування Г. Сельє вбачає три фази: реакція тривоги, фаза адаптації, фаза виснаження [123]. Педагог, який надто часто перебуває у стресовій ситуації, виснажується або професійно й психологічно «згорає».

Фрустрація – психічний стан, зумовлений об'єктивними або суб'єктивними причинами. Характерною ознакою фрустрації є дезорганізація свідомості та діяльності у стані безнадійності, втрата перспективи. Розрізняють такі види фрустрації, як *агресивність*, *діяльність за інерцією*, *депресивні стани*. Людям із цими видами фрустрації властиві сум, невпевненість, безсилля, відчай.

2) *За впливом на діяльність* розрізняють почуття стеничні й астеничні.

Стеничні почуття – (грець. sthenos – сила) – позитивно впливають на успішність діяльності, працездатність людини.

Астеничні почуття – (грець. astheneia – безсилля, слабкість) – виникають внаслідок різноманітних захворювань, а також при сильних розумових і фізичних перенавантаженнях, тривалих негативних переживаннях і конфліктах. Супроводжуються підвищеною втомлюваністю, зниженням *порогу чуттєвості*, крайнім нестійким настроєм, порушенням сну.

3) *За спрямованістю*: позитивні і негативні.

Позитивні почуття характеризуються радісним, оптимістичним настроєм, ейфорією. Людина набуває впевненості у своїх силах, стає рішучою у своїх діях і вчинках.

Негативні почуття характеризуються пригніченістю, невпевненістю. Особливо відчутними стають тоді, коли людину опановує страх за своє біологічне й соціальне існування.

4) *За складністю*: прості (нижчі) і складні (вищі) почуття. Прості почуття, як зазначалося вище, притаманні людському й тваринному світові. Складні (вищі) почуття є відображенням переживань ставлення до явищ соціальної дійсності. За змістом вищі почуття поділяють на *моральні*, *естетичні*, *практичні* та *інтелектуальні*.

Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Джерелом моральних почуттів є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. Моральні почуття об'єднують у собі почуття обов'язку, відповідальності, совісті, справедливості, честі й гідності тощо.

Естетичні почуття – це відчуття краси в явищах природи, у гармонії барв, звуків, рухів і форм. Естетичне почуття є одним із найскладніших видів духовного переживання, найбагатішим із почуттів людини. Як почуття духовне, воно з'являється за умов відносної свободи людини від практичних потреб. Деякі вчені вважають, що естетичні та

моральні відчуття не є вродженими (Л. Т. Левчук, Д. Ю. Кучерюк, В. І. Панченко). Проте є й інший погляд. Тому студентів цікаво було б ознайомитися з працями сучасних генетиків, які доводять залежність морально-естетичної сфери від вроджених задатків (В. П. Ефромсон) [161].

Практичні почуття – це переживання людиною свого ставлення до діяльності. Ці почуття виявляються у захопленні людиною творчою діяльністю. Репродуктивна діяльність може призвести до згасання позитивних практичних почуттів. Наприклад, тривала байдужість до успіхів учня з боку учителя, несправедлива оцінка його діяльності здатна перекреслити позитивні устремління вихованця. Умовою розвитку позитивних практичних почуттів є природовідповідність, «середня праця» (Г. С. Сковорода), наявність внутрішньої і зовнішньої свободи.

Інтелектуальні почуття виникають у процесі пізнавальної діяльності людини. Вони зумовлюються цією діяльністю. До інтелектуальних почуттів належать: допитливість, подив, чіткість думки, сумнів, почуття нового тощо. Здебільшого, вони стимулюють розвиток мислення, змушують людину глибше дошукуватися істини, виявляти сутність предметів і явищ.

Типічним вищим почуттям є *любов*. Любов – це не лише найвища людська радість. Любов – це творчість, любов – це прагнення до безсмертя. Студентів важливо самостійно усвідомити роль біологічного й соціально-духовного щодо визначення сутності любові. З огляду на це, доречно здійснити порівняльний аналіз підходів З. Фрейда й Е. Фромма, а також Тейяра де Шардена, які відстоювали протилежні позиції у цьому питанні. З. Фрейд первинною вважав сексуальну енергію (лібідо), натомість Е. Фромм, Тейяр де Шарден у визначенні сутності любові пріоритет надавали космічній, духовній енергії.

Особливого значення в системі почуттів набуває почуття стосовно власного «Я». Ми виявляємо своє «Я», свої думки, смаки і цілі завдяки свободі. Любов до незалежності у найпростішій її формі – це цінування свободи як сутнісної умови для утвердження нашого «Я». Або, наприклад, любов до творчої діяльності – оскільки в ній міститься самосвідомість й оскільки вона є любов'ю до моєї діяльності – передусім спрямована на моє «Я», як на «Я» активне. Розвиток почуттів, спрямованих на власне «Я», зумовлено передусім змінами у самосвідомості, яка є результатом нових уявлень про людські цінності, критичного порівняння різноманітних «Я». Іншими словами – це факт утворення певного ідеального «Я», власної самоповаги. Справжній педагог збереже й зміцнить у студента прагнення до усвідомлення власного «Я» – як вияву форми вищого почуття.

Водночас, студентів важливо усвідомити за яких соціальних умов і впливів особистість, яка має почуття самоповаги може викликати в інших різноманітні форми антагонізмів, що супроводжується емоціями гніву, образи, приниження і т. ін. Знайти відповіді на ці складні питання студент зможе, ознайомившись із працями Р. Бернса, В. Століна, Дж. Століна, Р. Фрейгера. [14; 135; 145].

8.2. Воля як психічний процес

Важливим елементом або властивістю єдиного психічного процесу є *воля*. Воля, на думку відомого психолога і педагога Г. Вашенка, характеризується *свідомою цілеспрямованістю, тобто усвідомленням конкретної мети, до якої прагне людина*, застосовуючи ті або інші дії чи засоби. «Уявімо собі учня, що розв'язує математичну задачу, – пише вчений. – Це складний психічний процес, в якому є елементи мислення, почуття і волі. Коли учень згадує, що вчитель дав йому завдання, коли він міркує над змістом задачі і над її розв'язанням, – це будуть процеси мислення. Коли він переживає неприємність від того, що не знаходить правильного розв'язку – це є почування. Коли він докладє зусилля

й примушує себе до певних дій, потрібних для розв'язання задачі (переборювання нехоті до роботи) – це вияв волі» [24, с. 10–12].

Вольові процеси в своїй основі мають два джерела:

- а) вроджене прагнення виконати низку дій або отримати певний предмет;
- б) бажання одержати приємні задоволення й уникнути неприємних.

Останнє можна охарактеризувати як гедоністичне прагнення, воно ґрунтується на загальній основі уникнення неприємного, або припинення неприємного й утримування приємного чи його досягнення. Тому можна говорити про те, що воля виконує дві взаємопов'язані функції: активізації й гальмування. Воля – це здатність контролювати свою діяльність й активно спрямовувати її на досягнення своїх цілей. Вона є особливою формою не лише уміння чогось досягти, а й уміння відмовитися від чогось, коли це не потрібно (А. С. Макаренко). Воля забезпечує перехід від пізнання й переживань людини до практичної діяльності, до зміни дійсності з огляду на потреби, наміри, інтереси людини. За допомогою волі людина організує діяльність, керує своєю поведінкою. Одним із перших принципів волі сформулював Августин Блаженний (354–430) Згідно з ним, воля управляє діями душі і тіла, спонукає душу до самопізнання. Німецькі філософи А. Шопенгауер, Е. Гартман, Ф. Ніцше та ін. абсолютизували волю, оголосивши її космічною силою, сліпим і несвідомим началом. У такому розумінні воля є джерелом вияву усіх психічних процесів людини. Ця теоретична помилка на практиці обернулася утвердженням волюнтаризму діяльності деяких історичних особистостей, що призвело, особливо в ХХ ст., до надзвичайно згубних результатів. Самостійно й критично вивчивши праці А. Шопенгауера «Світ як воля і уявлення», Е. Гартмана «Філософія несвідомого», Ф. Ніцше «Воля до влади», студент зможе зрозуміти, як позитивні, так і негативні аспекти творчості цих видатних учених стосовно сутності і змісту проблеми волі.

Вольова діяльність людини передбачає низку актів: оцінку ситуації, що склалася; вибір шляху для майбутньої дії; вибір засобів, необхідних для досягнення мети; прийняття рішень і т. ін. Здебільшого вольова діяльність взаємопов'язана із ухваленням рішень, що визначають життєвий шлях людини, виявляють її суспільне обличчя, яке розкриває її духовно-моральну сутність. Тому до здійснення таких вольових дій залучається вся людина як свідомо діяльна особистість.

Вольова діяльність людини зумовлена сформованим складом особистості, характером її мотивів й життєвих цілей, що виникли як результат різноманітних впливів в умовах життя людини. Водночас, у ролі безпосередньої причини вольової діяльності можуть виступати різноманітні життєві обставини.

Вольова дія включає в себе кілька етапів: підготовчий, основний, кінцевий.

Підготовчий етап. Вольовий акт починається з виникнення збудження (спонукання) і постановки мети. Крім цього, вольовій дії передують ще й обдумування, обговорення мети дії і боротьба мотивів, ухвалення рішення, планування дій, засобів і способів їх здійснення.

Особливо активно відчувається цей процес, коли зіштовхуються несумісні спонукання і людина змушена вибирати між вузькоособистісними мотивами й громадським обов'язком, між логікою розуму і почуттями. Зіткнення взаемовиключних або таких спонук, що не збігаються, із яких людина повинна зробити вибір, називається боротьбою мотивів.

У процесі боротьби мотивів людина ухвалює рішення, що виявляється в обмеженні одних збуджень стосовно інших й прийнятті цілі діяльності. Іноді вона є протилежною тій, що була першою. Процес прийняття рішення виступає як особлива стадія вольової дії і вимагає не лише максимальної усвідомленості, а й рішучості, відповідальності особистості. З прийняттям рішення настає розрядка. Вона полягає у спаді напруги, що супроводжувала боротьбу мотивів. Докладніше інформацію про цей аспект проблеми студент може довідатися із праць А. Маслоу [80].

У вольовій дії після ухвалення рішення плануються шляхи, відбувається пошук способів і засобів досягнення мети.

Основний етап – найважливіший у вольовому акті. Це виконання прийнятого рішення. У вольовій дії воно пов'язане з подоланням пріоритетних, значущих об'єктивних (зовнішніх) і суб'єктивних (внутрішніх) труднощів.

До зовнішніх труднощів відносять перепони, які не залежать від людини, яка діє: труднощі в роботі, спротив інших людей, різного роду перешкоди і т. ін. До внутрішніх належать особистісні труднощі, які залежать від фізичного і психічного стану людини (наприклад, відсутність знань, досвіду тощо). Цей етап характеризується напруженням сил, спрямованих на подолання протилежно спрямованих мотивів і мобілізацію сил. Здебільшого внутрішні і зовнішні труднощі виявляються в єдності.

Кінцевий етап. Його змістом є аналіз й оцінка вольової дії та її результатів. На цьому етапі зменшується загальне напруження, з'являється почуття задоволення або незадоволення залежно від результатів дії і їх оцінки. Ці етапи властиві будь-якій вольовій дії: простій і складній, довготривалій і короткочасній, здійсненій за власною ініціативою або на вимогу іншого.

Вивчення окресленої теми дає можливість студентові усвідомити, що воля – це життєво сформована характеристика психіки людини. Воля має умовно-рефлекторну природу і виступає результатом сумарної діяльності всієї кори головного мозку, складної взаємодії першої і другої сигнальних систем. При цьому провідна роль належить другій сигнальній системі (слово, мова, наукове мислення). Воля людини виявляється у різноманітних особистісних якостях, вольових рисах.

Цілеспрямованість – здатність особистості підпорядковувати свою діяльність і поведінку суспільно значущим цілям. Цілеспрямована людина, зазвичай, в житті і діяльності досягає значних результатів.

Рішучість – це вольова якість людини, завдяки якій вона здатна своєчасно приймати обґрунтовані рішення і без жодних вагань їх виконувати.

Рішучості може протистояти нерішучість, яка здатна виявлятися по-різному. Для одних людей властивий поспіх, прагнення швидше позбавитися від важкої процедури ухвалення рішення. Особистості притаманні суперечності, вагання, коливання і т. ін.

Енергійність і наполегливість – риси, в яких виявляється ступінь вольової активності людини. Зазвичай, люди енергійні є й наполегливими. Наполегливі люди здатні до тривалої й неослабної напруги енергії. Сила вольової дії в міру подолання перешкод і наближення до мети у них не згасає, а зростає.

Ненаполегливі люди зупиняються перед невдачами, постійно сумніваються, коли трапляються перешкоди, відкладають виконання прийнятого рішення.

Наполегливість – це не те саме, що впертість. *Впертість* – як вольова якість характеризується на етапах вольової дії тим, що мета і бажання її досягти об'єктивно не виправдані. Можливості і мотиви, боротьба мотивів і їх вибір визначаються не об'єктивним аналізом усіх можливостей, а упередженою думкою. Рішення ухвалюється без достатнього обґрунтування, але з великим бажанням та рішучою реалізацією.

Витриманість і самовладання – здатність людини стримувати психічну й фізичну активність, яка заважає досягненню мети. Це уміння людини володіти собою в екстремальних та стресових ситуаціях. Студентові буде корисно в цьому аспекті ознайомитися із ґрунтовною працею В. І. Лебедева «Людина в екстремальних умовах» (М., 1989).

Ретельність – вольова якість, яка полягає в активності, старанному і своєчасному виконанні розпоряджень і рішень керівників. Ретельність тісно пов'язана з ініціативністю.

Ініціативність – здатність людини включати творчість щодо виконання своїх обов'язків. Ініціативність протилежна інертності, байдужості й недбалому ставленню до справи. Вона

тому і є вольовою якістю, що вимагає готовності йти на ризик, нести відповідальність за наслідки, відчувати велике напруження духовних і фізичних сил.

Сміливість і хоробрість виражається в готовності людини боротися і долати небезпеки. Хоробра людина здатна піддаватися пориву, навіть допускатися необачності. Сміливість – це здатність людини цілеспрямовано діяти в умовах ризику, небезпеки. Натомість *конформність* засвідчує нездатність особистості до ризику. Здебільшого свої цілі вона реалізує пасивно, визначальними для неї є думки інших людей, звідси – пристосування, втрата власної думки.

Самостійність особистості виявляється в діях, які здійснюються з огляду на тверді переконання щодо правильності своєї поведінки. Самостійність передбачає впевненість у своїх силах, критичність розуму, настійливість у досягненні мети, здатність взяти на себе відповідальність за власні вчинки. Несамостійність – це легке підпорядкування зовнішнім впливам, некритичне сприйняття порад інших. Несамостійність властива людям безідейним, у яких не склалася достатньо стійка система поглядів на навколишню дійсність і місце, роль у ній себе як особистості.

Навіюваність, як вольова якість, має такі характерні ознаки: цілі, бажання, мотиви, боротьба за вибір – дуже невиразні, майже відсутні. Навіюваність характерна для тих людей, які не мають стійких переконань, твердих принципів, сліпо наслідують інших, не маючи власної думки. Ті, хто легко піддаються навіюванню та самонавіюванню, – це люди з нестійкою волею.

Важливими вольовими якостями людини є самовладання, дисциплінованість і самодисциплінованість. Ці якості є важливим компонентом мужності, хоробрості, відваги [131, с. 108–111].

Психологія як наука вивчає і явище *безвілля*. Для нього характерні: слабе бажання досягти мети, обмежені можливості психіки, незавершеність у боротьбі мотивів та їх виборі, відсутність бажання приймати рішення, нестійка реалізація рішення.

Аналізуючи працю Ю. Пейо «Утворення волі», український психолог Степан Балея погоджується з думкою автора в тому пункті, що сучасне суспільне життя має велику ваду – *слабкість волі*. Брак волі у людей перешкоджає їм творити власну свободу, бути незалежними, самореалізованими. Ця хвороба людини називається абулією, що означає патологічне порушення психічної регуляції дій. Вона проявляється у відсутності спонук до діяльності, у нездатності ухвалити рішення і здійснити потрібну дію, хоча необхідність її визначається. Але абулія – це ще й риса характеру, яка зумовлена передусім неправильним вихованням.

Учений занепокоєний тим, що ця вада охопила студентську молодь, у якої абулія виступає у формі *атонії* (розслабленість, млявість), і наводить конкретний приклад стану студента університету: «Найгірша форма абулії студента – це атонія, «охлялість душі», що виявляється у кожному рухові молоді людини. Він спить на кілька годин більше, як треба; прокидається приголомшений, розлінивлений; поволі, позіхаючи, одягається і витрачає на це багато часу. Не відчувається у виразнім успособленню, його не приваблює жодна праця. Усе робить «холодно, сумно, недбало». Лінивість його відображене навіть на обличчі: можна на ньому прочитати це лінивість; вираз обличчя його є невизначеним, і водночас м'який і неспокійний. Він безсилий, малорухливий. Опісля він снідає, іде до кав'ярні, щоб читати газети аж до оголошень, бо це дає заняття, але не вимагає напруження. Будь-що-будь знаходить трохи сили після полудня, але витрачає її на балаканину, на безглузді суперечки, а передусім (бо кожний лінох є задрісний) на ляння: політичних діячів, літераторів і професорів – дістається потрошки всім. Увечері кладеться до ліжка незадоволений і ще навіть трохи більше ображений як попереднього дня». Про людей цих зі слабкою волею не можна сказати, щоб не було у них ніколи поривів енергії; якщо є потреба, вони налаштовуються

на хвилеву діяльність, навіть доволі інтенсивну. Однак таку працю того роду не назвеш продуктивною» [10, с.80–81].

Описаний С. Балеєм факт безвілля ще на початку ХХ ст. не відійшов у вічність, і сьогодні ми нерідко спостерігаємо у студентів вияв абулії, атонії. Все це свідчить про невихованість людини. Реалізація вольових якостей особистості, їх формування підпорядковується певним правилам: важливо забезпечити умови успішної діяльності, а не реалізувати її за когось; надавати можливість суб'єктові самому організувати свою діяльність; забезпечити почуття радості від досягнутого шляхом, наприклад, заохочення успіхів і не помічаючи невдачі; змушувати безумовно реалізувати прийняті рішення спонуканням мотивацій, заохоченнями. Головним принципом, чому належить у процесі виховання волі особистості віддавати пріоритет позитивному елементу перед негативним полягає в тому, що останній діє лише способом утримання, а перший здійснює розвивальний вплив, вказуючи напрям для гідних вчинків.

Педагогічний вплив на розвиток емоційно-вольової сфери особистості. Педагог завжди має зважати на почуття вихованців. Не заслугоує на увагу таке виховання, яке не прагне глибоко й розумно впливати на почуття особистості учня. Передусім тому, що почуття є сутнісно важливими елементами життєдіяльності людини, а з іншого боку – вони тісно взаємопов'язані із розумовим і моральним розвитком. Проте варто зазначити, що вплив виховання на почуття значною мірою є опосередкованим. Так, можливо змінювати почуття, змінюючи навколишнє середовище. Сам учитель, як високоморальна, авторитетна особистість у навколишньому середовищі дитини позитивно впливає на її емоційно-вольовий розвиток. Він формує систему уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе, гідне й негідне тощо. Крім того, він привчає волю дитини до самовладання, вияву доброго вчинку, показує, що гідне поваги, а що – презирства.

Важливим у виховному процесі є вивчення педагогом умов вияву чуттєвості й волі. Для того, щоб учитель міг позитивно впливати на емоційно-вольову сферу учня, він повинен знати й рахуватися із загальними умовами, за яких протікають приємні й неприємні переживання. Слід пам'ятати, що нормальному розвитку дитини більш заважають, аніж сприяють, необмежені можливості задоволень. Це стосується і процесу навчання. Те, що навчання має бути приємним не означає того, що воно повинно відбуватися без певних вольових зусиль. А вимоги учителя щодо вияву цих зусиль іноді викликають незадоволення учня. З погляду педагогіки – це нормальний процес. Головне тут – дотримуватися міри вимог, яка має бути індивідуально зумовленою.

Доречним буде і застосування *принципу зміни або різноманітності*. Одноманітність у навчально-виховному процесі – головний його ворог. Інший принцип, яким може скористатися мудрий учитель – це *принцип навіювання*. Діти піддаються навіюванню, вони помічають, що їхні почуття змінюються під впливом слів учителя.

Важливо є правильно застосовувати стимули. Також тут слід враховувати не лише рівень розвитку почуттєво-вольової сфери учня, але і його особистісний життєвий досвід.

Доречним у вихованні почуттів і волі дитини є їх *стримування*. Наприклад, вибух гніву слід стримувати не лише з огляду на його негативний вплив на фізичний і моральний стан дитини, а й з погляду дезорганізації розумових процесів, які заважають нормальному перебігу навчання. Водночас позитивного впливу з боку педагога вимагають не лише бурхливі вияви емоцій у вихованця. Треба стежити за шкідливим впливом менш бурхливих форм гніву, задрості та інших негативних почуттів на розумові процеси і моральні відносини у дитини і протидіяти цьому впливові. Це, можливо, – одна із найважчих проблем. Вона вимагає терплячого й постійного спостереження та мудрого розуміння таємниць темпераменту, характеру для того, щоб успішно боротися з цими негативними впливами чуттєвості.

Можна стверджувати, що на всіх етапах розвитку емоційно-вольової сфери людини її треба культивувати. Педагог насамперед має не придушувати почуттєво-вольову сферу дитини, а її послідовно розвивати.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику емоційної сфери людини.
2. Охарактеризуйте поняття «емоція».
3. У чому полягає взаємозв'язок між емоціями і почуттями?
4. Охарактеризуйте роль почуттів у життєдіяльності людини.
5. Чи можна стверджувати, що поняття «моральні почуття» та «моральні переконання» є тотожними?
6. Охарактеризуйте основні вольові якості людини.
7. Що таке «вольовий акт» людини? Розкрийте його зміст і структуру.
8. Розкрийте роль цілеспрямованості у діяльності людини.
9. Проаналізуйте: чи є ви вольовою людиною?
10. Які чинники зумовлюють вольові процеси?

Тематика рефератів

1. Психофізіологічні механізми емоцій.
2. Взаємозв'язок між почуттєвими й інтелектуальними процесами.
3. Приємні почуття.
4. Неприємні почуття.
5. Почуття суперництва і заздрості.
6. Почуття страху.
7. Воля і звичка.
8. Роль виховання у розвитку волі особистості.
9. Моральний вплив на розвиток волі особистості.
10. Інтелект і воля.

ГЛАВА 9. ПСИХОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ ТА МЕНЕДЖМЕНТУ

9.1. Психологічні механізми управлінської діяльності.

9.2. Психологічні особливості управління у сфері виробництва, бізнесу, освіти, культури.

9.3. Мотиви і потреби в управлінській діяльності.

9.4. Стили керівництва.

9.5. Психологічні типи керівника.

9.6. Взаємодія та види ділового спілкування керівника з підлеглими.

Ключові слова: менеджмент, управління, керівник, лідер, успіх, стиль управління, ділове спілкування, конфлікт.

9.1. Психологічні механізми управлінської діяльності

Уявлення про роль і місце управління, його методи і засоби змінювалось історично. Погляди на управління розвивалися відповідно до змін суспільних відносин, процесу розвитку бізнесу, удосконалення технології виробництва, появи нових засобів зв'язку й обробки інформації. Змінювалась практика управління – змінювалося й вчення про управління. Проте управлінська думка не пасивно йшла за практикою менеджменту. Більше того, саме обґрунтовані й сформульовані провідними представниками управлінської думки нові ідеї в галузі управління і нові підходи до здійснення управління зазвичай активізували сутнісні зміни в практиці управління.

XX–XXI сторіччя характеризуються потужним впливом менеджменту на всі аспекти життя суспільства, організацій і людей. Саме в цей період управління сформувалося як наука, що узагальнила цінні здобутки управлінської практики і розробила рекомендації щодо її удосконалення. Численні теорії і школи значно розширили уявлення про управління як самостійну галузь знань і про можливості його застосування.

Принципи, форми і методи менеджменту із сфери організації бізнесу поширилися на установи науки, освіти, охорони здоров'я, релігії, їх стали активно використовувати у мистецтві й політиці, що донедавна вважалося практично неможливим.

Суспільна організація наукового управління суспільством – одне із найважливіших завдань. Тут можна виокремити низку проблем управління: управління державою, виробництвом, людьми, фінансами, самим собою і т. ін.

Науково управляти економікою – означає добре використовувати економічні закони розвитку суспільства, сучасні методи управління. Наука управління входить у комплекс економічних наук і тісно взаємопов'язана з такими математичними і природничими науками, як теорія інформації, кібернетика, загальна теорія систем та ін. У своєму розвитку наука управління формує щораз нові напрями: психологія управління, техніка управління, організація управління працею та ін.

Під *системою управління* розуміють таку систему, в якій реалізуються функції управління. Її елементами передусім повинні бути процеси, наявність цілей, загальна модель, об'єкт і суб'єкт управління, принципи управління, зміст (функції) управління, методи впливу на процеси, засоби впливу.

Предметом нашого аналізу є *психологія управління*. На різних етапах розвитку психології управління в її предмет включали такі аспекти:

- Соціально-психологічні питання виробничих груп і колективів, психологічні особливості діяльності керівника, психологічні проблеми добору керівних кадрів, психолого-педагогічні особливості їх підготовки і перепідготовки;
- Функціонально-структурний аналіз управлінської діяльності, соціально-психологічний аналіз виробничих та управлінських колективів, психологічні проблеми взаємовідносин в колективі;

- Сукупність психічних явищ і відносин в організації (психологічні чинники ефективної діяльності керівників, психологічні особливості прийняття індивідуальних і групових рішень, психологічні проблеми лідерства тощо).

Згідно з першим підходом, психологія управління – це розширення розуміння інженерної психології за рахунок соціотехнічних систем. Це *інженерно-психологічний підхід* у визначенні предмета психології управління, основним постулатом якого була відсутність принципів відмінностей між діяльністю керівника і його підлеглими. Тим самим відкидалася якісна своєрідність особистості та групи людей як об'єкта управління. Представники цього напрямку в предмет психології управління включали такі аспекти: психологічні особливості процесів переробки й генерування інформації, структури та елементів управлінської діяльності, організації управління праці.

З позиції іншого підходу – *соціально-психологічного* – предметом психології управління вважають соціально-психологічні особливості діяльності керівника, який вступає у взаємодію із соціальним оточенням, пошук стійких рис керівників, що виявляються у способах взаємодії з підлеглими і визначають ефективність керівництва. Тут, власне, йдеться про актуалізацію психологічної своєрідності особистості та групи в системі управління. Втім, недостатньо висвітлено загальні закономірності управлінської діяльності.

Сучасний етап розвитку суспільства і самої психології управління вимагає конкретизації й уточнення розуміння її предмета. Особливість психології управління полягає в тому, що її об'єктом є організована (індивідуальна і спільна) діяльність людей, об'єднаних загальними інтересами і цілями, симпатіями і цінностями, підпорядкованих правилам і нормам організації, людей, що виконують спільну роботу у відповідності із економічними, соціальними, технологічними, корпоративними, правовими та організаційними вимогами. Норми, правила і вимоги, що сформувалися в організації, породжують особливі психологічні відносини між людьми – управлінські відносини, що утворюють спільну діяльність.

Отже, психологія управління – це галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності. Як наука психологія управління продукує психологічні знання, що застосовують під час розв'язання проблеми управління діяльністю організації. Вона охоплює таке коло завдань та проблем:

- психологічні особливості управлінської діяльності (функціональний зміст управлінської діяльності, чинники, що впливають на її ефективність, мотивація управлінської праці);
- психологічні аспекти управління у сфері виробництва, бізнесу, освіти, науки культури, спорту тощо;
- психологічні особливості діяльності керівника (стилі управління, психологічні якості керівника, мотиваційна сфера особистості керівника, психологічні показники ефективності розвитку керівника, запобігання професійній управлінській деформації й регресивному особистісному розвитку керівника);
- співвідношення «індивідуального» і «групового» в психології управління;
- психологія кадрової політики в управлінні (психологічні основи добору та навчання управлінських кадрів);
- психологія розв'язання управлінських завдань (психологія прийняття управлінських рішень);
- соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності;
- психологічні особливості створення іміджу організації та керівника.

Нагальною потребою сьогодення стає всебічне осмислення психологією управління даних про умови і чинники, рушійні сили і детермінанти розвитку особистості як суб'єкта управління. У зв'язку з цим набувають актуальності проблеми вивчення специфіки мотиваційної сфери керівників, розвиток якої є стрижнем становлення особистості.

Сучасний етап державотворення стимулює вплив окремої людини та групи на процес управління окремої людини чи групи. З цього огляду актуалізується проблема формування у керівників вміння орієнтуватися в психології людей. Це вміння визначають як один з найважливіших показників професіоналізму керівника нового покоління.

Загалом, виходячи з єдності предмета і об'єкта психології управління, до її інтегральних завдань можна віднести такі:

1. Аналіз та вивчення методологічних і теоретичних основ психології управління, розробка методів і методик теоретико-прикладних досліджень, застосування (з попередньою адаптацією) для потреб психології управління методів і методик, що розроблені в інших науках.

2. Виявлення та дослідження структурних елементів предмета цієї науки: особистості керівника, його управлінської діяльності, особистості підлеглого, психологічних особливостей їх взаємодії в процесі управління.

3. Вивчення міждисциплінарних зв'язків у психології управління, дослідження акмеологічних, соціокультурних, етнопсихологічних та соціально-психологічних особливостей управлінської діяльності.

4. Виявлення психологічних показників ефективності управлінського розвитку керівника та його управлінської діяльності (умови і чинники, рушійні сили і детермінанти оптимального розвитку керівника та результативності управлінської діяльності).

5. Розробка практичних рекомендацій для керівників з метою поліпшення управлінської діяльності, ділового спілкування, ефективного розв'язання управлінських завдань та інше.

6. Теоретико-методичне забезпечення навчальної дисципліни «психологія управління» та пов'язаних з нею спеціальних курсів, наукових семінарів тощо.

Структура, функції та основні категорії психології управління. Структура психології управління зумовлена тими завданнями, що ставить перед собою названа наука, і тими функціями, які вона здійснює в системі суспільних відносин. Отже, *елементами і компонентами структури психології управління є загальна теорія управління та загальні теоретичні основи психології, спеціальні психологічні теорії і методи психологічних досліджень.*

Психології управління, як самостійній галузі знання, властиві *такі функції*: теоретико-пізнавальна, прогностична, інформаційна, соціально-психологічна, гуманістична, прикладна та ін.

Як кожна наука, психологія управління оперує певним набором *категорій*, тобто таких фундаментальних понять, які характеризують найбільш закономірні, суттєві зв'язки і відносини в організації діяльності людей. Сучасне управління неможливе без таких понять, як управління, менеджмент, керівництво, організація, лідерство. Вони знаходять своє місце в психології управління. В довідковій літературі *соціальне управління* характеризується як вплив на суспільство з метою його вдосконалення, збереження якісної специфіки і розвитку. Щодо діяльності окремої організації, установи чи підприємства, то *управління* означає сукупність скоординованих заходів, спрямованих на досягнення накреслених в рамках організації певних цілей. Процес управління спостерігається там, де здійснюється організована діяльність людей для досягнення конкретних результатів.

Що стосується сучасного тлумачення *поняття «управління» і «менеджмент»*, то вони в літературі трактуються неоднозначно. *По-перше*, названі поняття ототожнюються, позаяк в словнику сучасної мови поняття «менеджмент» перекладається як «управління», «завідування», «вміння володіти», «керівництво», «дирекція», «адміністрація» тощо. *По-друге*, деякі дослідники вважають, що поняття «менеджмент» вужче за поняття «управління», воно є одним із видів управління, менеджмент переважно стосується різних аспектів діяльності керівника, тоді як поняття управління охоплює всю галузь людських взаємовідносин у

системі «керівники – виконавці», включаючи колективних суб'єктів управління. *По-третє*, поняття «менеджмент» трактується як «зовсім інше управління, якого треба ретельно і довго вчитися», це «антонім нашого традиційного уявлення про управління». Отже, *управління передбачає керівництво людьми і взаємовідносинами між ними в системі ділового спілкування та взаємодії, координацію й організацію їх діяльності, ефективне використання всіх наявних засобів, спрямованих на виконання накреслених цілей і запланованих завдань раціональним, гуманним, економічним і правовим шляхом.*

У літературі з психології управління паралельно використовуються поняття «керівник» і «менеджер». В перекладі з англійської мови «менеджер» означає «керуючий», «директор», «уповноважений вести переговори» тощо. *Менеджер* – це суб'єкт, що здійснює управлінські функції; спеціаліст, який здійснює управлінську діяльність в економічних і виробничих структурах; людина, яка організовує конкретну роботу певного числа працівників, керуючись сучасними методами. Керівник – це особа, на яку офіційно покладені функції управління установою (підприємством) та організації її діяльності.

Важливим поняттям у психології управління є дефініція «організація». Цей термін може вживають у різних значеннях. Серед найпоширеніших слід відзначити таке: організація – це структура, в межах якої і може бути досягнута спільна для всіх мета. Друге значення характеризує назване поняття як процес, як функцію управління. Вся організаційна діяльність керівника відбувається всередині конкретних підрозділів організації.

У психології управління часто вживається поняття «людський чинник». Людський чинник – це те, що залежить від людини, її можливостей, бажань, здібностей тощо.

9.2. Психологічні особливості управління у сфері виробництва, бізнесу, освіти, культури

Психологічні вимоги до керівника залежать від характеру його діяльності, в якій можна виокремити такі моменти:

1. Авторитарність при розподілі відповідальності між підлеглими працівниками та при оцінці їхньої праці.

2. Чітка орієнтація напрямів роботи. Діяльність керівника спрямована на виконання виробничих завдань, а також – на роботу з людьми.

3. Високий професійний та організаційний рівень управлінської праці, що виявляється, зокрема, в точному, зрозумілому для підлеглих визначенні та формулюванні завдань, правильному їх розподілі.

4. Впевненість у своїх силах, яка виявляється, зокрема, у чітких діях під час розв'язання складних ситуаційних завдань.

5. Вміння правильно визначити співвідношення між перспективними та оперативними завданнями управлінської діяльності та шляхи їх розв'язання.

6. Турбота про підвищення власного професійного рівня та професійного рівня підлеглих.

7. Відповідальне ставлення до управління трудовим колективом, робота з кадрами.

Чеський дослідник Іржі Ружичка наводить такі суттєві якості, які мають бути притаманні керівникові і піддаються психологічному та психодіагностичному аналізу:

- інтелектуальний рівень, причому не лише рівень розумових здібностей, а й здатність до синтезу та концептуальна спрямованість мислення;

- організаційні здібності;

- трудова і соціальна адаптованість, здатність розв'язувати завдання управлінської діяльності;

- необхідний рівень особистої домінантності, наявність необхідної твердості, рішучості та відповідальності у спрямуванні діяльності підлеглого колективу;

- відповідний рівень міжособистісних контактів, вміння чітко реагувати на позиції, погляди і життєві проблеми членів керованого колективу;
- особиста врівноваженість;
- здатність витримувати нервово-психічні навантаження;
- ініціативність мислення та дій, готовність до сприймання нових концепцій і методів;
- висока працездатність;
- орієнтованість щодо напрямів у своїй професійній галузі, у сфері управління;
- основні з необхідних моральних якостей (відповідальність, послідовність, самокритичність, культура дій і вчинків тощо) [58].

Вітчизняні вчені-психологи (В. С. Лозниця, Л. Е. Орбан-Лембрик) розглядають психологічну природу управлінських ролей керівника у такому контексті.

Керівник як лідер організації. На виробництві існує чіткий розподіл управлінських відносин: одні керують, інші виконують і підпорядковуються керівництву. Здебільшого, суб'єктом управління виступає керівник, або колективний суб'єкт управління. Одночасно керівник може бути і лідером в організації. Натомість іноді функції управління переймає на себе і рядовий член групи, який є в ній неформальним лідером. Керівництво і лідерство є персоніфікованими формами соціального контролю, способами соціально-психологічного ефекту в діяльності фірми чи установи.

Керівництво і лідерство стало об'єктом постійної та систематичної уваги науковців на початку ХХ століття. Під час дослідження цих феноменів розроблено низку концепцій і теорій.

1. *Теорія рис* мала на меті виявити загальні властивості або особистісні характеристики ефективних керівників. Згідно з цією теорією, лідером може бути людина, яка володіє певним набором якостей особистості.

2. *За харизматичною концепцією*, людина народжується із задатками лідера, лідерство послане окремим видатним особистостям як благодать («харизма»).

3. *Згідно із ситуаційною теорією*, лідерство визначається як продукт ситуації: людина, ставши лідером в одному випадку, набуває авторитету, який починає на неї «працювати» внаслідок дії стереотипів. Тому вона може розглядатися групою як «лідер взагалі». До того ж, окремим людям властиво «шукати посади», тому вони відповідно і поведуться.

4. *За синтетичною (або комплексною) теорією* лідерство розглядається як процес організації міжособистісних взаємин у групі, а лідер – як суб'єкт управління цим процесом, причому сам феномен лідерства розглядається в контексті спільної групової діяльності. Згідно з цією теорією, ефективність керівництва визначається не стільки особистими якостями керівника, скільки стилем його поведінки стосовно підлеглих [32, с. 182–183].

Лідер в психологічному аспекті це: 1) член групи, за який має право приймати рішення в зазначених для нього ситуаціях; 2) індивід, здатний виконувати центральну роль в організації спільної діяльності та регулюванні взаємин у групі; 3) людина, що здатна впливати на окремих членів або групу загалом, спрямовувати їхні зусилля на досягнення поставлених цілей.

Керівник – це індивід, який реально виконує особливі функції керівництва, управління та організації діяльності.

Між цими феноменами (лідерства і керівництвом) існують відмінності. Щодо загальних рис, то російський психолог Р. Кричевський виокремлює такі:

- 1) керівник і лідер виконує роль координаторів, організаторів членів соціальної групи;
- 2) керівник і лідер здійснюють соціальний вплив у групі лише різними засобами;
- 3) керівник і лідер використовують субординаційні відносини, хоча в першому випадку вони чітко регламентовані, а у другому – заздалегідь не передбачені.

У науковій літературі виділяють такі відмінності:

- 1) керівник призначається офіційно, а лідер утверджується стихійно;
- 2) керівникові надаються законом певні права й обов'язки, а лідер може їх не мати;
- 3) керівник наділений системою офіційно встановлених санкцій, використовуючи які він може впливати на підлеглих, а лідеру ці санкції не надані;
- 4) керівник представляє свою організацію (групу) в зовнішній сфері взаємин, а лідер у сфері своєї активності обмежений, переважно, взаєминами, що відбуваються усередині колективу;
- 5) керівник, на відміну від лідера, несе відповідальність перед законом за стан справ в організації (колективі).

Б. Паригін доповнює цей перелік відмінностей:

- 1) керівник здійснює регуляцію офіційних відносин групи, як окремої соціальної організації, а лідер регулює міжособистісні стосунки в групі;
- 2) лідерство виникає за умов мікросередовища (мала група), а керівництво є елементом макросередовища, тобто воно пов'язане з усією системою суспільних відносин;
- 3) керівництво є явищем більш стабільним, аніж лідерство – визнання лідера залежить від настрою групи;
- 4) процес ухвалення рішення керівником значно складніший, він опосередкований багатьма обставинами, які не обов'язково мають витoki в цій групі чи організації, тоді як лідер здебільшого приймає безпосередні рішення, що стосуються групової діяльності.

На підставі вивчення західними дослідниками відмінних ознак лідерів і керівників, Л. Е. Орбан-Лембрик виокремлює такі відмінності:

- 1) керівник – високоосвічений спеціаліст з великим досвідом, постійно працює над підвищенням свого професійного і наукового рівня, а лідер, здебільшого, не намагається зберегти існуючу систему, меншою мірою, ніж керівник, спираючись на загальноприйняті управлінські методи, може нехтувати правилами управлінської ієрархії;
- 2) керівники добре розуміють особливості системи з її правилами і процедурами. Вони розробляють нові правила і процедури в будь-якій формі (формальній і неформальній) й забезпечують їх застосування в стандартній системі. Лідер вважає, що простота – головний принцип успіху. Він навчає співробітників простим способам вдосконалення своєї діяльності, натомість керівник навчає складних процедур і методів;
- 3) керівники – прихильники кількісних показників. Вони сконцентровані на досягненнях короткочасного характеру. Лідери часто-густо непередбачувані, винахідливі;
- 4) керівник шукає добросовісних виконавців, а лідер – односторонців;
- 5) керівники не вибачають помилок ні собі, ні іншим, а лідери переважно визнають свої помилки і не бояться відкрито застосувати необхідні засоби для їх виправлення;
- 6) керівники вважають, що підлеглі навіть з високою компетенцією не в змозі виконувати роботу без контролю і вказівок зверху. В основі роботи лідера лежить принцип рівності;
- 7) керівники намагаються створити собі хороший імідж, хоча це зрештою неможливо через конфліктну природу відносин між керівником і підлеглими. Лідери цінують повагу колег, вони, зазвичай, наділені репутацією людини з високими моральними якостями, з повагою ставляться до працівників, захищають їхні інтереси. Водночас, працівники вдячні лідерам і всіляко їх підтримують [32, с. 185–186].

Керівник – новатор. За сучасних умов, це надзвичайно важлива управлінська роль керівника, адже сучасне виробництво вимагає динамічних змін, нововведень. Щодо організації, то йдеться про зміни, які спрямовані на перетворення окремих компонентів у структурі або у функціонуванні організації. Підлеглі можуть чинити опір нововведенням. Керівник у цій ситуації має проявити свої організаційні (залучити до участі у реалізації нововведень

підлеглих), професійні, комунікативні (широко інформувати підлеглих про переваги змін), лідерські (допомагати переборювати вузькоособистісні інтереси) якості.

Керівник як вихователь – це людина, яка вміє передати власний досвід іншим, надає психолого-педагогічну допомогу тим, хто потребує її з огляду на життєві обставини, свій морально-психологічний стан. Керівник має володіти потужними волевовими якостями, він має бути готовим до ризику.

Ризик – це характеристика діяльності при невизначеності для суб'єкта її наслідків і наявності передбачень про можливі негативні наслідки на випадок неуспіху (покарання, душевний біль, травма, втрата престижу тощо).

Ризик буває:

- *ситуативним* (ризик на виграш; величина виграшу на випадок успіху перевершує величину втрат на випадок неуспіху);
- *неситуативним* (безкорисним, або «ризик заради ризику»);
- *виправданим*;
- *невиправданим*.

Менеджер має бути *наполегливим, рішучим* у досягненні мети, навіть в міру *впертим*, оскільки непомірна впертість відкидає можливість гнучкості поведінки.

У прагненні до успіху виправданим для менеджера є прояв честолюбства. Честолюбство – це вияв в особистості мотивів досягнення першості, прагнення до слави, до отримання винагород, до почесного місця в окремій галузі діяльності, сфері суспільного життя. Але менеджер повинен уникати гіпертрофованого честолюбства, яке можна кваліфікувати як пихатість, зарозумілість, зверхність. Таке честолюбство відштовхує людей, вибудовує стіну у взаєминах.

9.3. Мотиви і потреби в управлінській діяльності

Виробнича діяльність менеджера зумовлена також *мотиваційною сферою*. Найважливішим компонентом у мотиваційній сфері керівника є *потреби*. Керівникам властиві такі потреби:

- в досягненні успіху, влади;
- у відчутті соціальної значущості своєї діяльності, участі у вирішенні загальнонаціональних завдань, у доведенні цінності власної особистості;
- у самоствердженні через власну справу;
- бути переможцем;
- потреба у розвитку.

Остання потреба – одна із найважливіших потреб керівників. Інтерес до управлінської діяльності є вагомим мотивованим засобом реалізації потреби у розвитку.

На низці потреб формується мотивація посадового росту. Порівнюючи провідні мотиви керівників з успішності управлінської діяльності (Л. Е. Орбан-Лембрик, В. С. Лозниця, Н. П. Сатінова), були отримані різні мотиваційні профілі для різних рівнів сформованості управлінської діяльності: *нижчий рівень* сформованості характеризується мотивацією, спрямованою на досягнення життєвого комфорту; середній рівень досягнень у управлінні відзначається перевагою потреби в безпеці, збереженні статусу в управлінській ієрархії; вищому рівню сформованості діяльності відповідає діяльність, що пов'язана з домінуючою потребою в самоактуалізації, найповнішою реалізацією своїх можливостей, постійним самовдосконаленням, з почуттям обов'язку.

Мотивація досягнення успіху, яка є провідною в процесі формування управлінської діяльності, забезпечує розвиток здатності оперативно розв'язувати проблеми в умовах, що швидко змінюються, стійкості до стресу, врівноваженості. Вона пов'язана з мотивацією

посадового росту, яка визначається потребою керівників активно засвоювати зовнішнє середовище. Криза управлінської мотивації, про яку йдеться в наукових дослідженнях, зумовлена низкою чинників:

- підвищення цінності для потенційних і реальних керівників вільного часу, розваг, здоров'я, безпеки;

- практика підготовки керівників, яка передбачає постійне порівняння в процесі навчання можливостей потенційного управління з абстрактною «ідеальною» моделлю керівника, що призводить до зниження самооцінки, сприяє послабленню незалежності;

- незадоволеність керівників своїм статусом, службовим становищем;

- суперечності між уявленням про управлінську діяльність, що формується на основі наукової літератури, і практикою;

відсутність потреби бачити результати своєї праці (керівники нічого не виробляють особисто і нерідко позбавлені можливості бачити матеріальні результати своєї праці);

- розбіжність між формальним статусом керівника і його реальною владою (недостатність влади під час розв'язання управлінських завдань властива як для розвинутих капіталістичних країн, так і для нашої країни; вона тягне за собою у деяких випадках «відчуження праці», відхилення управлінської діяльності як такої, що не прийнятна);

- економічна, політична, духовно-культурна криза в країні, немає стабільності в суспільстві;

- мотиви уникнення яскраво вираженого успіху або невдач, прагнення до надмірного вдосконалення, постановка недосяжних цілей саморозвитку.

Суттєвим чинником, що дозволяє мати позитивну мотивацію управлінської діяльності, є потреба в сенсі праці й смислі життя. Якщо праця абсурдна, позбавлена смислу, то це викликає у людини психологічний дискомфорт, когнітивний дисонанс, стан фрустрації.

Ще одним важливим моментом мотивації сфери особистості керівника є *мета*. З нею пов'язані розумовий процес і емоційні переживання керівника. Вона є основним об'єктом уваги. Мета – це безпосередньо усвідомлюваний результат, на який спрямована дія, що задовольняє актуалізовану потребу керівника. *Потреби і мотиви є фундаментом життєвої особистості керівника*, які визначають накреслений керівником рівень досягнень, що можуть розглядатися в двох аспектах: як просування за рівнями ієрархії системи управління і як особистий управлінський розвиток.

Потреби, мотиви і цілі є психологічною установкою ціннісних орієнтацій особистості керівника. Ціннісні орієнтації виражають стан мотиваційної сфери особистості, забезпечують вибірковість сприймання керівником життя. Вони є для людини тим критерієм, який визначає її сенс життя і без якого вона не може існувати [73].

Значну увагу сучасні вчені приділяють проблемам управління освітою. Зокрема, О. Л. Скідін досліджує зміст і структуру навчальних соціальних організацій, специфіку використання соціальних технологій в управлінні персоналом, сутність трансформаційних процесів у сучасній системі освіти. Особливо значущою для керівника закладу (ректора, декана, директора коледжу, ПТУ, ліцею, гімназії, школи), вважає автор, є *функціональна компетентність* (аналітико-прогностична, організаційно-координаційна, контрольно-оцінювальна, регулятивно-корекційна тощо). Проте не менш важливою є й соціально-психологічна, яка дає змогу створити сприятливий мікроклімат у педагогічному середовищі, встановити взаємини доброзичливості, співробітництва, любові у системі: «педагог–педагог», «педагог–студент», «студент–студент» і т. ін. *До цільових функцій керівника належать:* управління навчально-виховним процесом, адміністративно-розпорядницька діяльність, інструктивно-методична робота, викладацька діяльність, фінансово-господарська діяльність, робота з громадськістю, батьками. Типологічні функції управління керівника залежать від

типу навчального закладу, режиму його діяльності, рівня диференціації й можливостей розвитку особистості та ін. [67, с. 173–183].

В. С. Пікельна, О. А. Удод, розкриваючи зміст технологічних функцій керівника, надають особливу увагу організаційно розпоряджувальному моделюванню та соціально-психологічним методам управління школою.

Психологічні методи управління вчені розглядають із врахуванням закономірностей психічної діяльності людини, моральних й економічних методів впливу керівника закладу на особистість педагога, розвитку умов самоуправління тощо [50].

Фундаментально досліджуються проблеми управління у сфері сучасної вищої школи [54; 16; 29].

9.4. Психологічні особливості стилів управління та психологічні основи прийняття управлінських рішень

Стиль керівництва – це система принципів, норм, методів і прийомів впливу на підлеглих для ефективного виконання управлінської діяльності та досягнення поставленої мети. У кожного керівника формуються стереотипи управлінської діяльності, які в управлінні називають стилем керівництва. Сучасна наука виділяє такі основні стилі управління: авторитарний, демократичний, ліберальний, трансформаційний.

Авторитарний стиль. Згідно з цим стилем:

- всі рішення ухвалює одноосібно керівник;
 - детально і точно окреслені «межі компетентності», тобто жорстко визначені ранги керівників, які мають право ухвалювати рішення з тих чи інших питань, пов'язаних з діяльністю організації;
 - структура влади базується як гранично жорстка, вертикально-ієрархічна;
 - рішення, ухвалені на верхніх поверхах ієрархії, делегуються униз у вигляді директив;
 - всі нижчі рівні керівників та підрозділів ознайомлені лише зі своїм функціональним завданням;
 - контроль та оцінка якості діяльності підрозділу є також прерогативою керівництва;
 - формально відповідальність немовби покладена на ту управлінську ланку, яка приймає рішення й контролює виробничий процес. Натомість реально в організаціях з авторитарним стилем управління при невдачах завжди виникає феномен «перекладання» відповідальності на нижчі рівні, тобто на виконавців;
 - у керівників з авторитарним стилем управління часто-густо спостерігається завищена самооцінка самовпевненість, навіть агресивність.
 - вкрай інтенсивний контроль за роботою підлеглих;
 - схильність керівників до стереотипів, чорно-біле сприймання підлеглих та їхніх дій.
- Тут спрацьовує відомий психологічний синдром: «підлеглий винен вже тому, що він підлеглий».
- керівники з авторитарним стилем управління мають догматичне мислення, коли тільки одна відповідь правильна (переважно – це думка керівника), а всі інші помилкові. Звідси формулювання правила, згідно з яким керівник виголошує: «є дві думки: моя, і, – неправильна», або ж :«керівник завжди має рацію».

Авторитарне керівництво виступає в таких формах:

- *патріархальне* (всі члени великої зобов'язані слухатися керівника, який вважає підлеглих такими, що не здатні приймати правильні рішення);
- *автократичне* (воно більш притаманне інституціям, аніж окремим людям. За таких обставин керівництво здійснюється апаратом через підлегли інстанції, які виконують рішення автократу);

- *бюрократичне* (людина є носієм регламентованих функцій);
- *харизматичне* (для лідера характерні визначені якості. Такий керівник може зажадати будь-що від підлеглих, але водночас сам він про них не турбується).

Демократичний стиль управління. Йому властиві:

- колегіальне прийняття рішень, але тільки керівниками;
- широка поінформованість усього управлінського апарату про розв'язану проблему, загальні та часткові цілі організації;
- широка поінформованість усіх співробітників про виконання запланованих завдань і цілей;
- участь управлінців усіх ланок у процесі прийняття рішень сприяє тому, що кожний із них добровільно перебирає на себе відповідальність за розв'язання свого завдання й усвідомлює його значущість у досягненні загальної мети;
- функції контролю та оцінки розподіляються за поверхами, щоразу переходячи від верхніх рівнів до нижчих;
- співробітники демократичного стилю керівництва, – це не просто виконавці чужих рішень, а люди, які мають власні цінності та інтереси;
- керівники нижчої ланки, здебільшого, репрезентують і відстоюють інтереси співробітників перед вищим керівництвом;
- окреслений стиль сприяє зростанню ініціативності співробітників;
- за умов демократичного стилю люди можуть навчатися одне в одного за горизонталлю, коли кожний стає джерелом інформації;
- керівник-демократ враховує в роботі індивідуально-психологічні властивості підлеглих, вивчає їх потреби, інтереси, причини спаду та зростання активності на роботі, визначає засоби впливу тощо.

Для ліберального стилю характерні:

- незначна активність керівника в управлінні;
- небажання і нездатність керівника приймати будь-які рішення;
- перекладання виробничих функцій та відповідальності на інших керівників і підрозділів;
- намагання керівника уникнути будь-яких інновацій;
- підрозділи та організація за такого керівництва повільно, але неухильно перетворюються на болото, співробітники втрачають мотивацію, інтерес до справ;
- за ліберального стилю керівництва типовою стає ситуація, коли активні й творчо зорієнтовані співробітники починають використовувати робоче місце та час для діяльності, що не пов'язана із самою організацією;
- що більшою є залежність підрозділів або організації від вищих владних структур, то частіше формується ліберальний стиль керівництва.

Трансформаційний стиль керівництва. Керівники, що сповідують цей стиль, звертаються до високих ідеалів і моральних цінностей співробітників, спонукаючи їх змінювати попередні цілі, потреби і намагання. Поведінка керівників формується так, аби продемонструвати свою впевненість, бути прикладом для підлеглих, надихнути їх на досягнення цілей.

З погляду психології цікавими є й інші стилі керівництва, зокрема: *«прихований»* або *«анонімний»*, *«відкритий»* або *«видимий»*, *виконавчий* чи *ініціативний*, *ситуативний* та ін.

Зміст прихованого або анонімного стилю керівництва, який полягає в тому, що вища ланка керівництва, яка приймає відповідальніші рішення і визначає життя всієї корпорації, є невідомим не лише рядовим співробітникам, а й керівника нижчої й навіть середньої ланки. Відкритий або видимий стиль керівництва означає передавання головних функцій

управління безпосередньо виконавчим органам (тобто різке зростання значущості горизонтальних зв'язків).

Ситуативний стиль керівництва пов'язаний із залежністю від ситуацій [85, с. 145–205].

9.5. Психологічні типи керівника

На основі аналізу зарубіжної літератури В.С. Лозниця виокремлює чотири основних типи менеджерів, які подані нижче.

Перший тип – «майстри». Це люди, які дотримуються традиційної системи цінностей, включаючи робочу етику і повагу до інших людей. Вони оцінюють інших переважно з погляду того, наскільки творчо ті ставляться до своїх обов'язків.

Другий тип – «борці з джунглями». Вони сприймають себе і навколишніх як таких, що проживають у «людських джунглях», де кожен прагне з'їсти одне одного. (Отак живу, як мавпа серед мавп... (В. Стус).

Серед цього типу виділяють два підтипи – «леви» і «лисиці».

«Леви» – це переможці, які досягли успіху і будують свою імперію.

«Лисиці», виривши собі нори в корпоративній організації, продовжують спритно і з вигодою просуватися далі.

Третій тип – «люди компанії». Вони ідентифікують себе з організацією, до якої належать. Якщо вони слабкі психологічно, то підпорядковуються іншим і прагнуть радше досягнути безпеки, ніж успіхів. Найбільш творчі із них створюють у компанії атмосферу співробітництва і доброзичливості, проте не в змозі успішно налагоджувати справи в умовах жорсткої конкуренції.

Четвертий тип – «гравці». Вони розглядають ділове життя загалом і свою роботу, зокрема, як своєрідну гру, люблять ризикувати, але з розрахунком, і часто захоплюються нововведеннями.

На відміну від «борців із джунглями», вони прагнуть не створювати власну «імперію», а отримувати задоволення від перемоги самої по собі. Їхня головна турбота – набути слави переможців. Серед сучасних корпоративних менеджерів найширше представлений саме цей тип [22, с. 55].

У вітчизняній практиці управління розрізняють й інші типи керівників, які описані в сучасній літературі. До них належать: «штабісти», «борці за справедливість», «орачі», «імітатори» та ін.

«Штабісти» характеризують такий тип керівників, які вирізняються виконавчою дисципліною, чіткою самоорганізацією праці, вмінням діяти згідно із законом, функціональним мисленням. Натомість вони не здатні приймати самостійних рішень в екстремальних ситуаціях, ризикувати, брати на себе відповідальність тощо.

«Борці за справедливість». Це тип керівника, який проявляє ініціативу, добropорядність, принциповість, професіоналізм у роботі. Їх не слід плутати зі «скандалістами», у яких завищений рівень домагань при недостатній кваліфікації та здібностях.

Для «орачів» ретельне виконання своїх службових обов'язків є нагальною внутрішньою потребою. Кар'єра для них – не самоціль, моральне заохочення для них часто-густо важить більше, ніж матеріальне.

«Імітатори» – це той тип керівника, який або випадково потрапив на керівну посаду, або через зв'язки. Вони імітують справжню діяльність, оточують себе «привілейованими», проявляють надмірну активність при недостатній компетентності.

Сьогодні дедалі більше зображають тип керівника «прагматика», який здебільшого орієнтований на кінцевий результат, успіх, навіть якщо цей успіх досягається і не зовсім моральними засобами.

9.6. Взаємодія та види ділового спілкування керівника з підлеглими

Управлінська діяльність керівника поза комунікацією, без співпраці й діалогу, без взаємодії та сприймання людьми одне одного не може існувати.

У широкому розумінні управлінська діяльність керівника з погляду соціальної психології – це, *по-перше*, розв'язання управлінських завдань засобами спілкування; *по-друге*, передача своїх знань і досвіду учасникам взаємодії; *по-третьє*, спосіб організації певної системи стосунків на різних рівнях «керівник – підлеглий», «керівник – група», «керівник – інші керівники» тощо; *по-четверте*, система соціально-психологічного забезпечення розвитку особистості (своїї та учасників взаємодії).

Міжособистісне спілкування – це процес предметної та інформаційної взаємодії між людьми, в якому формуються, конкретизуються, уточнюються і реалізуються їх міжособистісні відносини (взаємовплив, сприйняття одне одного тощо) та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда. Міжособистісне спілкування є взаємодією людей, в якій кожен учасник реалізує конкретні цілі, водночас пізнаючи і змінюючи себе й співрозмовника.

Особливість у контексті спілкування реалізується на таких рівнях:

1. Спілкування – взаємовплив.
2. Спілкування – діяльність.
3. Спілкування – обмін інформацією.
4. Спілкування – сприймання людьми одне одного.
5. Спілкування – міжособистісні відносини.

Види спілкування. Їх класифікують за різними ознаками.

1. За результативністю спільної взаємодії та досягнутим ефектом виокремлюють такі види спілкування:

- *необхідне.* Йдеться про міжособистісні контакти, без яких спільна діяльність стає неможливою;
- *бажане.* Передбачає міжособистісні контакти, що сприяють успішному розв'язанню виробничих, виховних та інших завдань;
- *нейтральне.* Міжособистісні контакти, які ускладнюють досягнення завдань спільної взаємодії.

2. За безпосередністю контактів розрізняють міжособистісне та масове спілкування.

Міжособистісне – це пряме, безпосереднє спілкування. Масове спілкування є анонімним, воно спрямоване не на конкретного індивіда, а на маси людей, і здійснюється найчастіше за допомогою засобів масової комунікації.

3. За типом зв'язків між учасниками взаємодії виокремлюють монологічне і діалогічне.

Монологічне спілкування передбачає одностороннє спрямування інформації, коли один із учасників взаємодії викладає свої думки, ідеї, почуття, не відчуваючи при цьому потреби в зворотному зв'язку з партнером. Це ситуація, за якої керівник каже підлеглому: «Якщо бажаєш зі мною спілкуватися – стій і мовчи».

Діалогічне спілкування передбачає ставлення до іншої людини як до цінності, неповторної індивідуальності. К. Роджерс називав таке спілкування гуманістичним. Як відомо, таким стилем спілкування блискуче володіли Сократ, Я. А. Коменський, В. О. Сухомлинський та інші педагоги.

Гуманістичне спілкування характеризують такі принципи:

- *конгруентність* (лат. congruentia – відповідність, узгодженість) партнерів спілкування. Йдеться про відповідність соціального досвіду, його усвідомлення і засобів спілкування учасників взаємодії;

- довірливе сприймання особистості партнера;
- сприймання іншого учасника взаємодії як рівного, який має право на власні думки, погляд;

- проблемний, дискусійний характер спілкування;
- персоніфікований характер спілкування.

4. За тривалістю взаємодії розрізняють довготривале і короткочасне спілкування.

До особливої категорії належить *конфліктне спілкування*.

Найважливішими компонентами стратегії спілкування є мотиваційний (спілкування має реалізувати мету одного суб'єкта чи обох), змістовний (комунікативні установки – гуманістичні чи маніпулятивні – обирають учасники спілкування) і процесуальний (конструювання спілкування, тобто співвідношення між діалогом і монологом).

Психологи використовують різноманітні класифікації стратегій спілкування. Однією із найзастосовуваніших є класифікація Томаса–Кілмена, яка виокремлює основні стратегії конфліктного спілкування.

1. *Конкуренція* супроводжується суперництвом учасників спілкування, відкритою боротьбою за свої інтереси, протиборством.

2. *Уникання* супроводжується ухилянням, втечею, намаганням людини вийти із конфліктної ситуації, не розв'язуючи її, не поступаючись своїм, але і не наполягаючи на ньому.

3. *Пристосування* – це стратегія узгодження суперечностей.

4. *Співробітництво* спрямоване на пошук рішення, яке б задовольняло інтереси обох сторін.

5. *Компромiс*. Проблема врегульовується шляхом взаємних поступок. Відчутно впливає на ділову взаємодію культура спілкування. *Культура спілкування* – це сукупність знань і вмінь, способів і навичок комунікативної взаємодії, а також пов'язаних із нею загальних для конкретного суспільства і конкретних ситуацій етикопсихологічних принципів і норм.

Культуру спілкування особистості визначають такі сутнісні параметри:

- ступінь оволодіння комунікативною системою знань;
- сукупність умов, що забезпечують високу комунікативну компетентність, рівень комунікативної підготовки особистості;
- спілкування, яке відповідає нормам літературної мови;
- комунікативна установка на спілкування з іншою людиною як найвищою цінністю;
- сукупність моральних вимог як складової частини звичок і навичок людини, що виявляється у повсякденній манері спілкування;
- дотримання етичних норм спілкування;
- система суспільно визнаних настанов, забобонів, звичаїв, традицій, які регламентують міжособистісні взаємини.

До основних етичних принципів спілкування належать:

- гуманізація і демократизація відносин;
- повага до співрозмовників і самоповага;
- соціальна справедливість і толерантність;
- суверенність особистості (недоторканність гідності кожного);
- неупереджене ставлення до партнерів під час спілкування;
- врахування інтересів співрозмовників та ін. [43, с. 165–193].

Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в трудовому колективі.

Людина живе і розвивається в колективі. Колектив – це група людей, залучена до спільної діяльності і об'єднана єдиною метою, яка підпорядковується суспільній меті. Істотна ознака колективу – суспільна важливість мети та завдань, на реалізацію яких спрямовані зусилля його членів.

Особливість колективу полягає в тому, що його формує керівник, в ньому активно виникають міжособистісні взаємини, властиві демократичному суспільству. Узгоджена зміна й організація взаємодії між керівником і підлеглими, між членами колективу – одне із завдань управлінської діяльності керівника.

На думку болгарського дослідника С. Сімеонова, поняття «соціально-психологічний клімат» характеризує якісний стан колективу, що зумовлюється дією динамічної сукупності чинників, які на конкретному рівні вияву і ступеню синхронності під час спілкування й трудової діяльності людини приводять до формування оптимальної системи зв'язку і відносин між окремими колективами.

Вимір параметрів соціально-психологічного клімату, на його думку, включає такі соціально-психологічні чинники:

- ступінь збіжності формальної і неформальної структури колективу;
- ступінь співпраці між офіційним керівником і неформальним лідером у трудовому колективі;
- ступінь впливу соціально-психологічної структури на особистість;
- ступінь збіжності поведінки окремої особистості і колективу;
- ступінь конфліктності;
- ступінь задоволення потреб особистості в колективі;
- ступінь задоволення працею;
- ступінь стабільності традицій у колективі;
- ступінь реальних можливостей;
- ступінь збіжності ціннісних орієнтацій окремої особистості і колективу та ін.

Окреслені параметри соціально-психологічного клімату в колективі, вважає С. Сімеонов, найсуттєвіше впливають на продуктивність праці.

Сучасні вітчизняні психологи акцентують увагу на тому, що саме на керівникові лежить відповідальність за формування сприятливого соціально-психологічного клімату в трудовому колективі. Керівник має подбати про ступінь функціональної фізичної, психологічної, соціально-психологічної й психологічної сумісності кадрів. Він повинен систематично вивчати, пізнавати своїх підлеглих для регуляції психічних процесів, станів, відносин у колективі. Бо так він зможе протидіяти тим негативним тенденціям, які спрямовані на дезорганізацію процесу роботи. До того ж, дізнавшись про індивідуальні особливості підлеглих, керівник правильно здійснюватиме психологічний контроль за своїми підлеглими, спонукатиме їх до творчої діяльності, доброї настрою.

Важливою складовою формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі є *психологічна установка керівника*, яка виражає його внутрішній стан готовності діяти з позицій доброзичливості, добра, любові стосовно підлеглого. Позитивна психологічна установка керівника допомагає звільнитися від нервозності, психологічної гнітності, утворює тісний контакт між усіма членами колективу. Що обгрунтованішими, переконливішими й оптимістичнішими будуть засоби впливу керівника на розум, емоції, волю підлеглих, то продуктивнішими буде підсилення емоційного стану колективу з його боку.

Соціально-психологічний клімат у колективі значною мірою залежить від тактовності не лише керівника, а й усіх його членів. Висока моральна, психологічна культура кожної особистості – запорука добрих відносин, продуктивності праці й загального успіху.

На думку сучасних учених, здоровому моральному, соціально-психологічному клімату в трудовому колективі перешкоджають:

- неналежна організація праці;
- низький рівень культури керівника;
- неефективна система матеріального стимулювання;

- невихованість і недисциплінованість окремих членів колективу;
- незадовільні умови праці та ін.

З огляду на соціально-економічні, політичні, духовно-культурні умови, в яких проживає людина, проблема формування сприятливого соціально-психологічного клімату в трудовому колективі стає дедалі актуальнішою.

Педагогічні аспекти проблеми. За високих вимог до організації й управління усіма сферами суспільства виникає гостра потреба у вдосконаленні системи підготовки управлінських кадрів. Особливо це стосується організації навчально-виховного процесу, продуктивної взаємодії його складових. Навчально-виховний процес має бути побудований так, щоб він формував не лише суто компетентного управлінця, а й цілісну, морально-духовну особистість. Тому надзвичайно важливо застосовувати інноваційні педагогічні технології, які б, з одного боку, виробляли професійну компетентність управлінця, формували організаційні, ділові якості (вміння стратегічно мислити, бути підприємливим, особисто організованим), з іншого – сприяли б формуванню моральних якостей, політичної, економічної, правової й естетичної культури. До того ж, методика підготовки гуманіста-управлінця передбачує позитивний морально-психологічний клімат у колективі, дружні відносини суб'єктів взаємодії, а це можна досягти фундаментальним пізнанням теоретичних і практичних положень науки психології. Управлінець має бути підготовленим для того, щоб знати і враховувати у своїй діяльності потреби, мотивацію дій і вчинків підлеглих, зважати на їхній психологічний стан, особливості індивідуального психічного розвитку тощо. Ще в навчальному закладі він має навчитись формувати команду, з якою працюватиме, враховувати роль психологічних чинників, що сприяють успішній роботі і зважати на ті негативні фактори, які заважають плідній праці. Психологічно значущим для нього є прийняття правильних рішень, точне й однозначне формулювання розпоряджень, врахування суб'єктивних й об'єктивних причин та неодмінного виконання. При цьому, поза його увагою не мають залишатися питання психологічного, морального й матеріального стимулювання, заохочення співробітників. У цьому контексті він має володіти психологічними прийомами, за допомогою яких його колега з роботи зміг би відчути власну значущість, а з іншого боку, правильно реагувати на позицію тих працівників, які завищують оцінку своєї ролі в колективі.

Загальновідомо, що впровадження інновацій на виробництві, в освіті, науці, культурі не відбувається без спротиву. Тому у ВНЗ майбутній керівник має бути готовий передусім долати психологічний, внутрішній спротив працівника. Через це він має добре знати сутність таких понять, як «причина», «умови», «ситуація», «зміни», «інновація» тощо, а головне – діяти розважливо, толерантно, спираючись на власний і колективний досвід щодо нововведень. Вкрай важливим для майбутнього менеджера є розуміння й усвідомлення сутності конфліктів, причини їх виникнення, шляхи розв'язання та профілактики. Зазначимо, що усе це та інше управлінець набуває не лише завдяки добре організованому навчально-виховному процесові у ВНЗ, але передусім власними зусиллями, за ангажуванням у процесі навчання пізнавальної, емоційно-вольової, духовної сфер особистості.

Завдання та запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте психологічні механізми управлінської діяльності.
2. Яке коло завдань охоплює наука про психологію управління?
3. Назвіть основні категорії психології управління.
4. Поясніть поняття «керівник» і «менеджер».
5. Розкрийте психологічні особливості управління у сфері освіти.
6. Які основні риси мають бути притаманні керівникові?
7. Які риси уособлює керівник-новатор?
8. Охарактеризуйте авторитарний стиль керівництва.
9. Що є властивим для демократичного стилю керівництва?
10. Якими ознаками характеризується ліберальний стиль керівництва?

Тематика рефератів

1. Темперамент й управлінська діяльність.
2. Стиль мислення керівника.
3. Проблема статі в управлінні.
4. Функції психології управління.
5. Типи управлінських завдань.
6. Ризик та управління.
7. Психологічні чинники успіху в управлінні.
8. Комунікативний потенціал керівника.
9. Регресивний розвиток керівника та управлінська деформація.
10. Мотиваційна сфера особистості керівника.

СЛОВНИК ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Агресивність – емоційний стан і риса характеру людини. Характеризується імпульсивною активністю поведінки, афективними переживаннями – гніву, злості, прагненням заподіяти іншому травму (фізично або морально). В агресивному стані особа може повністю втрачати самоконтроль.

Адаптація людини – процес пристосування людини до зміни умов життєдіяльності.

Анімізм (від лат. *anima* – душа, дух) – віра в безсмертя душі та в існування духів.

Аномалія – у психології різноманітні відхилення від норми перебігу психічних процесів і функцій. Психічна А. може зумовлюватися фізіологічними дефектами аналізаторів, соматичними вадами, а також неправильними діями, підходами до навчання, тренування тощо.

Апатія – психічний стан людини, який супроводжується індіферентністю, байдужістю, відсутністю інтересу до навколишніх явищ і подій. А. буває справжня і уявна.

Архетип (від гр. *Arhe* – початок, *typos* – зразок) – модель поведінки, алгоритм пізнання, який переходить від покоління до покоління.

Відчуття – побудова образів окремих властивостей предметів навколишнього світу в процесі безпосередньої взаємодії з ними.

Враження – чуттєві образи з яскраво вираженим емоційним відтінком. Людині властиво проводити сприйняте через свої емоції і почуття, так би мовити, почуттєво оцінювати сприйняте.

Гнів – психічний стан людини. Фізіологічним механізмом Г. є підвищення процесів збудження в корі головного мозку, викликаних певними негативними подразниками.

Гомеостаз – процес, за рахунок якого досягається відносна сталість внутрішнього середовища організму (температури тіла, кров'яного тиску, концентрації цукру в крові).

Дезадаптація – порушення адаптаційних процесів.

Дістрес – стрес, пов'язаний з вираженими негативними емоціями, який справляє шкідливий вплив на здоров'я.

Досвід – сукупність знань, умінь, що здобуваються у процесі життя, на практиці.

Емпатія – пасивно-споглядальницьке ставлення до почуттів, психічних станів іншої особи без активного втручання з метою надання допомоги.

Збудження – динамічний фізіологічний процес, за допомогою якого нервові, м'язові і залозисті живі клітини відповідають на зовнішній вплив.

Ілюзія – хибне сприймання об'єктивного світу, що виникає під впливом зовнішнього подразника або хворобливого стану нервової системи.

Інтенція – спрямованість свідомості на який-небудь об'єкт.

Локомоція – переміщення тіла в просторі.

Методологія (від гр. *methodos* – шлях дослідження, спосіб пізнання ; *logos* – наука) – система основних принципів та методів науки.

Мовлення внутрішнє – різновид мовної діяльності, що виступає в ролі механізму мовного мислення.

Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини.

Мотивація – сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось; мотивування. М. буває більш і менш усвідомленою.

Надія – очікування чогось, сподівання. Може мати лише позитивне спрямування. Н. породжує наміри досягти певних успіхів у майбутньому, виступає організуючим фактором діяльності особи.

Негативні тропізми – рухи у напрямі від подразника.

Несвідоме – сукупність психічних процесів, станів та дій, зумовлених явищами дійсності, що не піддаються контролю з боку свідомості та впливу яких людина не здатна зафіксувати.

Обдарованість – поняття загальної психології, високий рівень задатків, схильностей. О. є результатом і свідченням високого рівня інтелектуального розвитку індивіда.

Образ – форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної реальності у свідомості людини.

Передсвідоме – частина несвідомого, яка складається з прихованих (латентних) знань.

Підсвідоме – психічні процеси, стани та дії, які не усвідомлюються лише в певний момент, проте можуть помітно вплинути на зміст свідомості людини.

Психічний розвиток – вид безповоротних кількісних та якісних змін психіки.

Психічний стан – психологічна характеристика, що відбиває тривалі душевні переживання особистості.

Психологія вчинку – напрям психології, який виник у 70-х роках ХХ ст. в Україні; його прихильники вважають психологію наукою про вчинок.

Резистентність – здатність організму чинити опір подразненню.

Рефлексія (від лат. *reflexio* – відображення) – внутрішня психічна діяльність, спрямована на усвідомлення власних дій та станів людини.

Розвиток – поступальний рух, в результаті якого відбувається зміна якості об'єкта, перехід від старого до нового.

Розщеплення особистості – хворобливий психічний стан роздвоєння свідомості суб'єкта спостерігається при істерії, сомнамбулізмі.

Самооцінка – 1) усвідомлення людиною свого «Я»; 2) цінність, якою людина наділяє себе загалом і окремі властивості своєї особистості, діяльності, поведінки.

Самопізнання – функція самосвідомості, яка спрямовує людину на пізнання своїх тілесних та духовних можливостей і якостей, свого місця серед інших людей.

Самосвідомість – 1) усвідомлене ставлення людини до самої себе та свого місця в житті; 2) свідомість людини, спрямована на себе.

Сенсомоторна реакція – рухова реакція у відповідь на дію сенсорного подразника.

Спиритизм – містичне вчення, яке проповідує віру в духів, у те, що людина нібито за допомогою медіума може спілкуватися з духами.

Суб'єкт психології – людина як носій певних фізичних та психічних властивостей.

Сугестивність – підвищена піддатливість стосовно спонукань, що спровоковані іншими людьми.

Творчість – продуктивна людська діяльність, здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення.

Умовний рефлекс – тимчасовий нервовий зв'язок.

Фобії – нав'язливі страхи, які людина не в змозі переборювати.

Цінність – поняття, що фіксує позитивне або негативне значення будь-якого об'єкта або явища.

«Я-концепція» – динамічна система уявлень людини про себе.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Агеев В.С. Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В.С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
2. Амонашвили Ш. А. Как живете, дети? / Ш. А. Амонашвили : кн. для учителя. – 2-е изд. – М. : Просвещение, 1991. – 175 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1968. – 340 с.
4. Андреева Г.М. Современная социальная психология на западе (теоретические направления) / Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.И. – М. : Изд-во МГУ, 1978. – 380 с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 432 с.
6. Асмолов А.Г. Психология личности. Принципы общечеловеческого анализа / А.Г. Асмолов. – М. : МГУ, 1990. – 367 с.
7. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения / Р. Аткинсон // пер. с англ. ; общ. ред. Ю.М. Забродина. – М. : Прогресс, 1980. – 526 с.
8. Бадрак В. Антология гениальности / В. Бадрак. – К. : Изд-во «КВИУ», 2004. – 476 с.
9. Балей С. : зібрання праць // У 5 т. ; за ред. М.М. Вернікова. – Львів – Одеса: ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2001. – 487 с.
10. Балей С. 3 книжки Юлія Пейо п. 3. Образованіє волі // Балей С. Зібрання праць: У 5-ти т. і 2 кн. – Львів – Одеса : ІФЛІС ЛФС «Cogito», 2002. – Т.1. – 487 с.
11. Бандурка А.М. Психология управления / А.М. Бандурка. – Х. : Фортуна-пресс, 1998. – 450 с.
12. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология / Н.В. Басова. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 416 с.
13. Бахтіярова С.А. Азбука саморозуміння. Реверсивний психоаналіз / С.А. Бахтіярова. – К. : ТОВ «Росава» ЛТД, 2002. – 440 с.
14. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
15. Бех І.Д. Вчинок як духовна константа особистості // Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – С. 153–246.
16. Блей Р. Научные методы управления / Р. Блей, Дж. Моутон ; пер. с англ. – К. : Либідь, 1996. – 247 с.
17. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком / А.А. Бодалев. – М. : МГУ, 1982. – 200 с.
18. Бэддели А. Ваша память. Руководство по тренировке и развитию / А. Бэддели ; пер. с англ. С.Л. Могилевского. – М. : Изд-т. ЭКСМО-Пресс, 2001. – 320 с.
19. Бьюзен Т. Суперпамять / Т. Бьюзен ; пер. с англ. – 6-е изд. – Минск : Попурри, 2008. – 208 с.
20. Бурлачук Л.Ф. Про критерії розвитку особистості / Л.Ф. Бурлачук, М. Келесі // Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка. Вип. 2. – К. : Київ. Ун-т, 1996. – С. 90–93.
21. Варій В.Й. Психологія та виборчі технології / В.Й. Варій. – Львів : Сполом, 2002. – 228с.
22. Васильев Ю.С. Экономика и организация управления вузом : учебник / Ю.С. Васильев, В.В. Глухов, М.П. Федоров // 2-е изд. испр. и доп. / Под ред. В.В. Глухова. – Спб. : Лань, 2001. – 380 с.
23. Васянович Г.П. Ноологія особистості : навч. посіб. / Г.П. Васянович, В.Д. Онищенко. – Львів : Сполом, 2007. – 217 с.
24. Ващенко Г. Виховання волі і характеру : підручник для педагогів / Г. Ващенко. – К. : Школяр, 1999. – 385 с.
25. Ващенко Г. Воля та інші психічні процеси : підручник для педагогів / Г. Ващенко. Виховання волі і характеру. – К. : Школяр, 1999. – С. 20–25.
26. Веракис А.И. Парапсихология : наука или учение? – Мн., 2000. – ... с.
27. Вступ до парапсихології. Поняття і суть парапсихології // Основи психології : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / А.І. Веракис, Ю.І. Завалевський, К.М. Левківський. – Х.–К. : ТОВ «Р. И. Ф.», 2005. – С. 182–247.
28. Вудкок М. Раскрепощенный менеджер: Для руководителя-практика / М. Вудкок, Д. Фрэнсис ; пер. с англ. – М. : Дело, 1991. – 416 с.

29. Гвишиани Д. М. Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – М. : Наука, 1972. – 536 с.
30. Гегель Г. Философия духа / Г. Гегель // Энциклопедия философских наук. – в 3 т. Авт. ред. Е. П. Ситковский. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. – 471 с.
31. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; пер. с нем. ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсеянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
32. Генов Ф. Психология управления (основные проблемы) / Ф. Генов. – М. : Прогресс, 1982. – 422 с.
33. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию : курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : ЧеРо, 1996. – 320 с.
34. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс : соч. в 2 т. / пер. с лат. и англ. ; сост., ред. изд., авт. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т. 2 – 623 с.
35. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : Изд-во МГУ, 1987. – 175 с.
36. Гончаренко В. Гений в искусстве и науке / В. Гончаренко. – М. : Искусство, 1991. – 432 с.
37. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности / Л. П. Гримак. – М. : Политиздат, 1987. – 286 с.
38. Гуманістична психологія: Антологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів : у 3 т. / Упорядники і наукові редактори Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – Т. 1. – 252 с.
39. Дидро Д. Принципы нравственной философии или опыт о достоинстве и добродетели, написанный милордом Ш^о / Дидро Д. : соч. в 2 т. – Т. 1 / пер. с франц. ; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнецова. – М. : Мысль, 1986. Т. 1 – С. 54–163.
40. Дидро Д. Элементы физиологии / Дидро Д. // Соч. : в 2 т. ; пер. с франц. ; сост., ред., вступит. ст. и примеч. В. Н. Кузнецова. – М. : Мысль, 1986. – Т. 1 – С. 467–535.
41. Додонов Б. И. В мире эмоций / Б. И. Додонов. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 140 с.
42. Донцов А. И. Психология коллектива / А. И. Донцов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1984. – 208 с.
43. Драккер П. Управление, нацеленное на результат / П. Драккер ; пер. с англ. – М. : Технологическая школа бизнеса, 1994. – 200 с.
44. Дубров А. П. Парапсихология и современное естествознание / А. П. Дубров, В. Н. Пушкин – М. : СП «Соваминко», 1989. – 280 с.
45. Зависть // Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
46. Загальна психологія : підручн. для студентів вищ. навч. закладів / С. Д. Максименко, В. О. Зайчук, В. В. Клименко, В. О. Соловієнко ; За заг. ред. акад. С. Д. Максименка. – К. : Форум, 2000. – С. 45-46.
47. Зинченко В. П. Методологические вопросы психологии / В. П. Зинченко, С. Д. Смирнов. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1983. – 165 с.
48. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.
49. История философии: Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный дом, 2002. – 1376 с.
50. Камінецький Я. Г. Організаційно-педагогічні засади управління підготовкою кваліфікованих робітничих кадрів в умовах ринку : методичний посібник / Я. Г. Камінецький, Б. І. Клим, В. П. Жук. – Львів : Держ. спец. вид-во «Світ», 2002. – 342 с.
51. Каминская М. В. Природа освоения педагогической деятельности в системе Эльконина – Давыдова / М. В. Каминская // Вопросы психологии. – 2001. – №5. – С. 49–59.
52. Каминская М. В. Педагогический диалог в деятельности современного учителя / М. В. Каминская. – М. : Смысл, 2003. – 284 с.
53. Кант И. Лекции по этике / И. Кант ; пер. с нем. ; общ. ред., сост. и вступ. ст. А. А. Гусейнова. – М. : Республика, 2000. – 431 с.
54. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти : монографія / Л. М. Карамушка. – К. : Ніка-Центр, 2000. – 332 с.
55. Китов А. И. психология управления / А. И. Китов. – М. : Прогресс, 1979. – 521 с.

56. Козаков В. А. Психологія діяльності та навчальний менеджмент : підручник / В. А. Козаков : у 2 ч. – Ч. 1. Психологія суб'єкта діяльності. – К. : КНЕУ, 2000. – 243 с.
57. Кокун О. М. Психофізіологія: навч. посіб / О. М. Кокун. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 184 с.
58. Корнев М. Н. Соціальна психологія : підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко – К. : Либідь, 1995. – 304 с.
59. Крегер О., Тьюсон Дж. М. Типы людей и бизнес / пер. с англ. – М. : Персей, 1995. – 420 с.
60. Лейбниц Г. В. Опыт теодицеи о благости Божьей, свободе человека в начале зла. Предисловие / Лейбниц Г. В. // Соч. : в 4 т. ; пер. с франц. / Редкол. Б. Э. Быховский, Г. Г. Майоров, И. С. Нарский и др. ; ред. тома, авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. – М. : Мысль, 1989. – Т. 4. С. 49–74.
61. Леонтьев А. Н. Психологическая теория деятельности / Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 93–261.
62. Лозниця В. С. Психологія і педагогіка: основні положення : навч. посіб. для самостійного вивчення дисципліни / В. С. Лозниця. – К. : «Екс Об», 1999. – 304 с.
63. Лозниця В. С. Психологія менеджменту : навч. посіб / В. С. Лозниця. – К. : ТОВ «УВПК», «Екс Об», 2000. – 280 с.
64. Локк Дж. Опыт о веротерпимости / Локк Дж. // Соч. : в 3 т. ; пер. с англ. и лат. ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 66–90.
65. Ломов Б. Ф. К проблеме деятельности в психологии / Б. Ф. Ломов // Психол. журнал. – 1981. – №5. – С. 3–22.
66. Лубський В. І. Психологія релігії : підручник і хрестоматія / В. І. Лубський. Ч. 1. – К. : Центр навч. літ-ри, 2004 – 208 с.
67. Луговий В. І. Управління освітою : навч. посіб. для слухачів, аспірантів, докторантів спеціальності «державне управління» / В. І. Луговий. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – 302 с.
68. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов. Экспериментально-психологическое исследование / А. Р. Лурия. – М. : Наука, 1974. – 171 с.
69. Максименко С. Д. Основи генетичної психології : навч. посіб / С. Д. Максименко. – К. : НПУ Перспектива, 1998. – 220 с.
70. Маркс К. Предисловие к первому тому «Капитала» // Маркс К., Энгельс Ф. Собр. соч. : в 50 т. – М. : Госполитиздат. – Т. 3. – С. 5–11.
71. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
72. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб., Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 416 с.
73. Мельник Л. П. Психологія управління : курс лекцій / Л. П. Мельник. – К. : МАУП, 1999. – 176 с.
74. Методичні проблеми соціальної психології / За ред. Є. В. Шорохової. – М. : Наука, 1975. – 296 с.
75. Мерфи Дж. Сила вашего подсознания / Дж. Мерфи ; пер. с нем. Р. М. Кутузовой – Донецк : «Полиграф ПРЕСС», 2004. – 200 с.
76. Михайличенко В. Е. Роль Я – концепции в достижении успеха / В. Е. Михайличенко // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. У 2-х частинах. – Ч. 1. – Х. : НТУ «ХПІ», 2002. – С. 257–262.
77. Моляко В. О. Психология конструкторской деятельности / В. О. Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 134 с.
78. Москалец Р. Психологія релігії / Р. Москалец. – К. : Політвидав, 2004. – 240 с.
79. Мотивационная регуляция деятельности и поведения личности. – М. : АН СССР, 1988. – 440 с.
80. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.
81. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность / Ш. А. Надирашвили. – Тбилиси : Тбилис. ун-т, 1987. – 361 с.
82. Никифоров А. С. Эмоции в нашей жизни / А. С. Никифоров. – М. : Сов. Россия, 1974. – 272 с.
83. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. М. Андреевой, Я. Яноушека. – М. : МГУ, 1987. – 302 с.
84. Онищенко В. Д. Філософія Духа і духовного пізнання: Християнсько-філософська ноологія / В. Д. Онищенко. – Львів : Логос, 1998. – 338 с.
85. Орбан–Лембрик Л. Е. Психологія управління / Л. Е. Орбан–Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – С. 145–205.

86. Орбан–Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан–Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – С. 165–193.
87. Основи психології : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / А. І. Веракіс, Ю. І. Завалевський, К. М. Левківський. – Х.–К. : ТОВ «Р. І.Ф.», 2005. – 416 с.
88. Основи психології : підручник / За заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. – 3-тє вид., стереотип. – К. : Либідь, 1997. – 632 с.
89. Осухова Н. Т. Становление творческой индивидуальности педагога / Н. Т. Осухова // Педагогика. – 1992. – № 3–4.
90. Пазынич С. Н. Я – пространство, эгоизм, Я-концепция студента – субстанциональные основы эффективного воспитания / С. Н. Пазынич // Творча особистість у системі неперервної освіти. – Х. : НТУ «ХПІ», 2000. – С. 17–25.
91. Партико Т. Б. Курс загальної психології : навч. посіб. / Т. Б. Партико. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 208 с.
92. Педагогічна майстерність : підручник / За ред. І. А. Зязюна. – К. : Вища школа, 1997. – 349 с.
93. Педагогика и психология высшей школы : уч. пособие. – Ростов н/Д. : Феникс, 2002. – 544 с.
94. Петровский А. В. История советской психологии: Формирование основ психологической науки / А. В. Петровский. – М. : Просвещение, 1967. – 367 с.
95. Петушкова Е. В. Сознание / Е. В. Петушкова // История философии : Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный Дом, 2002. – С. 1005–1007.
96. Пікельна В. С. Управління школою / В. С. Пікельна, О. А. Удод. – Дніпропетровськ : науково-методичне об'єднання педагогічних інновацій «Альфа», 1998. – 284 с.
97. Платон. Законы / Платон // Сочинения : в 3 т. ; перевод с древнегреч. ; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса ; вступ. статья А. Ф. Лосева – М. : Мысль, 1968–1972. Т. 3 ч. 2 – 678 с.
98. Платонов К. К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов ; отв. ред. О. Д. Глоточкин. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
99. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітніх шкіл до підприємницької діяльності / Н. А. Побірченко. – К. : Знання, 1999. – 285 с.
100. Потебня А. А. Мысль и язык. // Потебня А. А. Слово и миф.– М. : Изд. Правда, 1989. – 17–200 с.
101. Потребность // Психология. Словарь / Под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 287–288.
102. Практическая психология для менеджеров. – М. : ИИД «Филинг», 1996. – С. 43.
103. Практична психологія в контексті культур: 36. наук. праць / Відп. ред. З. Г. Кісарчук. – К. : Ніка-центр, 1998. – 272 с.
104. Психологія : підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – 4-те вид., стереотип. – К. : Либідь, 2003. – 560 с.
105. Психологія праці та професійної підготовки особистості : навч. посіб. / за ред. П. С. Перепелиці, В. В. Рибалки. – Хмельницький : ТУП, 2001. – 330с.
106. Психологія. З викладом основ психології релігії / під ред. о. Юзефа Макселона; пер. з пол. Т. Чорновіл. – Львів : Свічадо, 1998. – 320 с.
107. Психологическая подготовка к педагогической деятельности: Практикум : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. Н. Борисов, О. Г. Ковалев, С. А. Лузгин, А. И. Ушатиков. – М. : Академия, 2002. – 144 с.
108. Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. – 2-е изд. испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 444.
109. Практическая психология для менеджеров. – М. : ИИД «Филипс», 1996. – 460 с.
110. Психология эмоций. Тексты / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 288 с.
111. Регуляция социально-психологического климата трудового коллектива / под. ред. Б. Д. Парыгина. – Л. : Наука, 1986. – 240 с.
112. Резник С. Д. Управление кафедрой : учебник / С. Д. Резник // 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА, 2004. – 635 с.
113. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский ; пер. с польск. и вступ. ст. В. К. Вилюнаса ; общ. ред. О. В. Овчинниковой. – М. : Прогрес, 1979. – 392 с.

114. Рибалка В. В. Методологічні питання наукової психології : навч.-метод. посіб / В. В. Рибалка. – К. : Ніка – Центр, 2003. – 204 с.
115. Рибалка В. В. Психологічна структура особистості як основа систематизації професійно-важливих якостей працівника // Психологія праці та професійної підготовки особистості : навч. посіб. / В. В. Рибалка ; за ред. П. С. Перепилиці, В. В. Рибалки. – Хмельницький : ТПУ, 2001. – С. 35–47.
116. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навч. посіб / В. В. Рибалка. – К. : ІЗМН, 1996. – 236 с.
117. Риск // Психология. Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр., и доп. – М. : Политиздат, 1990 – 494 с.
118. Романець В. А. Психологія творчості : навч. посіб. для ВНЗ / В. А. Романець. – К. : Центр навч. літ-ри, 2001. – 288 с.
119. Романовський О. Г. Філософія досягнення успіху. Психологічний аспект : підручник / О. Г. Романовський, В. С. Михайличенко. – Х. : НТУ «ХП», 2007. – 592 с.
120. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
121. Ружичка І. Психологія і робота з людьми / І. Ружичка ; пер. з чеськ. – К. : Політвидав України, 1984. – 222с.
122. Рухманов А. А. Познать себя / А. А. Рухманов. – 2-е изд. – М. : Молодая гвардия, 1983. – 208 с.
123. Селье Г. Стресс без дистресса / Г. Селье ; пер. с англ. – Рига : Виеда, 1992. – 109 с.
124. Семенов С. Социален климат и производительность / С. Семенов. – София : Наука, 1976. – 280 с.
125. Семиченко В. А. Проблемы мотивации поведения и деятельности. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность» / В. А. Семиченко. – К. : Миллениум, 2004. – 521 с.
126. Семиченко В. А. Психология деятельности / В. А. Семиченко. – К. : Издатель Эшке А. Н., 2002. – 248 с.
127. Семиченко В. А. Психологія особистості / В. А. Семиченко. – К. : Видавець Ешне О. М., 2001. – 427 с.
128. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1947. – 647 с.
129. Ситуация // Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
130. Скідін О. Л. Управління освітою: теоретико-методичний аналіз соціальних технологій / О. Л. Скідін. – Запоріжжя : ЗДУ, 2000. – С. 173–183.
131. Слостенин В. А. Психология и педагогика : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Слостенин, В. П. Каширин. – 4-е изд., Стереотип. – М. : Изд. Центр «Академия», 2006. – 480 с.
132. Словарь практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1997. – 421 с.
133. Станкин М. И. Профессиональные способности педагога: Акмеология воспитания и обучения / М. И. Станкин. – М. : Московский психолого-социальный институт; флинта, 1998. – 368 с.
134. Степанов О. М. Основи психології і педагогіки : посібник / О. М. Степанов, М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2003. – 504 с.
135. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Наука, 1983. – 210 с.
136. Стоун И. Происхождение : роман – биография Ч. Дарвина / И. Стоун ; пер. с англ. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
137. Сухомлинський В. О. Виховання колективізму як риси всебічно розвинутої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 1. – С. 156–166.
138. Сухомлинський В. О. Вправління – один з методів виховання свідомої дисципліни / Сухомлинський В. О. // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 16–29.
139. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / Сухомлинський В. О. // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 1. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 403–637.
140. Тутушкина М. К. Практическая психология для руководителей / М. К. Тутушкина, М. Ю. Рончипский. – Спб. : ЛГУ, 1992. – 520 с.
141. Угринович Д. М. Психология религии / Д. М. Угринович. – М. : Политиздат, 1968. – 352 с.

142. Узнадзе Д. М. Экспериментальные основы психологии установки / Д. М. Узнадзе. – Тбилиси : Изд-во Акад. наук Грузинской ССР, 1961. – 302 с.
143. Учебное пособие по психологии старости. Для факультетов: психологических, медицинских и социальной работы. – Самара : Изд. Дом – Бахран. – М. : Академия, 2004. – 736 с.
144. Фасоля А. М. Становлення духовного світу особистості школяра як психолого-педагогічна проблема / А. М. Фасоля // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – С. 136–144.
145. Фейдимен Дж. Личность и личностный рост / Дж. Фейдимен, Р. Фрайгер. – М. : Прогресс, 1991. – 440 с.
146. Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / З. Фрейд ; сост., науч. ред., авт. вступ. статьи М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1990. – 448 с.
147. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Э. Фромм ; пер с англ. Д. Н. Дудинский. – Мн. : ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
148. Фромм Э. Вклад Маркса в познание человека / Э. Фромм // Психоанализ и этика – М. : Республика, 1993. – С. 344–356.
149. Фромм Э. Психоанализ и этика / Э. Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.
150. Фурман А. В. Психокультура української ментальності. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 132 с.
151. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. / Х. Хекхаузен ; пер. с нем. ; под ред. Б. М. Величковского ; предисл. Л. И. Анциферовой, Б. М. Величковского. – М. : Педагогика, 1986. – Т. 1–408 с. ; Т. 2 – 392 с.
152. Хенкок Д. Самоучитель по развитию памяти / Д. Хенкок. – М. : Изд-т. ЭКСМО, 2004. – 320 с.
153. Хьелл Л. Теории личности: Основные положения, исследования и применение / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Изд. «Питер», 1999. – 608 с.
154. Цуканов Б. Й. Диференціальна психологія / Б. Й. Цуканов. – Одеса : Асторопринт, 1999. – 68 с.
155. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : учеб. пособ. / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Право и закон, 1997. – 240 с.
156. Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма / Ф. Шеллинг // Соч. : в 2 т. ; пер. с нем, сост., ред., авт. вступит. ст. А. В. Гулыга. – М. : Мысль, 1987. – Т. 1. – С. 227–489.
157. Шопенгауэр А. Две основные проблемы этики; Афоризмы житейской мудрости : сборник / А. Шопенгауэр ; пер. с нем. – М. : ООО «Попурри», 1997. – 592 с.
158. Шопенгауэр А. О. свободе воли // Две основные проблемы этики; Афоризмы житейской мудрости : сборник / А. О. Шопенгауэр ; пер. с нем. – Мн. : ООО «Попурри», 1997. – 592 с.
159. Шорохова С. В. Соціальна психологія : підручник / С. В. Шорохова. – К. : Наука, 1995. – 304с.
160. Эмоциональные нарушения в детском возрасте и их коррекция / В. В. Лебединский, О. С. Никольская, Е. Р. Баенская, М. М. Либлинг. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 197 с.
161. Эфроимсон В. Генетика этики и эстетики / В. Эфроимсон. – СПб. : Талисман, 1995. – 288 с.
162. Юнг К. Г. Аналитическая психология / К. Г. Юнг ; пер. с англ. и ред. В. В. Зеленского. – СПб. : МЦНК и Кентавр, Ин-т личности, ИЧП «Палантир», 1994. – 136 с.
163. Юнг К. Г. Архетип и символ / К. Г. Юнг ; сост. и вступ. ст. А. М. Руткевича. – М. : 1991. – 304 с.
164. Яким Ярема. Українська духовність в її культурно-історичних виявах / Яким Ярема ; упорядкув., ред. в прим. С. Ярема. – Львів : вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 244 с.
165. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – 3-е изд. – М. : Мысль, 1985. – 575 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Васянович Григорій Петрович

ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ

Посібник

Редактор Трудолюбова В. І.

Верстка Лоза В. С.

Обкладинка Резніков П. В.

Підписано до друку 22.10.2012 р., Формат 70x100 1/16.

Гарнітура Петербург. Друк. офс. Папір офс.

Ум. друк. арк. 11,7

Наклад 300 пр.

Видано за рахунок державних коштів.

Продаж заборонено.

Видавництво «Педагогічна думка»

04053, м. Київ, вул. Артема, 52-а, корп. 2;

тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовників

розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.